

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД**

АНКИЦА С. ШОБОТ

**ДЕМОГРАФСКИ И СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ РОДНЕ
НЕРАВНОПРАВНОСТИ У СРБИЈИ, ОД ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД, 2012.

Ментор:

проф. др Биљана Радивојевић,
Економски факултет Универзитета у Београду, Београд

Чланови комисије:

Докторат демографских наука

ДЕМОГРАФСКИ И СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ РОДНЕ НЕРАВНОПРАВНОСТИ У СРБИЈИ, ОД ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА

Апстракт

Мада родна неравноправност више деценија побуђује пажњу истраживача, још увек је релевантно поље истраживања и актуелна друштвена тема. Крајем двадесетог века појачава се ангажовање различитих политичких субјеката у циљу превазилажења родног јаза у свим сферама, али друштвена неједнакост жена и мушкараца је сложена и дубоко структурално урођена. Бројна родна питања су важна и са становишта демографског развоја, па демографија не сме да занемари овај социјални феномен.

Највећи део дисертације чини социо-демографска анализа мушког и женског становништва Србије базирана на релевантним пописним подацима. Млађе средовечне жене чешће од мушкараца су у браку и чешће имају терцијарни ниво образовања, али оне су чешће и економски зависне. Старији средовечни мушкарци и стари 65 и више година имају повољније социо-демографске карактеристике. Међу старијим женама значајно је распрострањено удовиштво, ниво образовања је нижи у поређењу са мушкарцима и јасно је видљива економска зависност. У погледу економске активности постоје родне разлике у социо-професионалној структури, релевантне за постојеће друштвене неједнакости. Жене и мушкарци се разликују у брачном понашању и у погледу понашања када је у питању образовање. Међутим, разлике у економској активности не могу се ограничити на ефекте понашања. Запосленост жена представља често разматрану варијаблу одлучивања о материнству и репродуктивног понашања. Супротно од тога, креирање услова за оптимално усклађивање породице и посла у случају оба пола налази се у основи решавања питања родне неравноправности.

Према већини показатеља уочене су неповољности женског становништва централне Србије без Београда, у односу на жене у граду Београду и у Војводини. Исто је и са женама у руралним насељима у односу на оне које живе у градовима. Стога, животне ситуације и друштвени положај жена зависе од економских и културних околности сваког од подручја, али не треба занемаривати њихов економски, брачни и образовни статус.

Неколико индикатора указује на непогодности мушке популације, у поређењу са женама. Један од њих је очекивано трајање живота, који продукује неповољне социо-демографске карактеристике женског становништва. Удео високо образованих међу млађе средовечним мушкарцима мањи је не само у односу на жене, већ и у односу на старије генерације мушкараца. Уочени су негативни ефекти друштвене транзиције која се одвијала током последње деценије 20. века у погледу економске активности оба пола, али је ипак женска популација нешто интензивније погођена.

Родна перспектива је неопходна при разумевању демографске стварности. Родне разлике је потребно расветљавати и из женског и из мушког угла, истражујући различите демографске процесе и појаве.

Кључне речи: родна неравноправност, родни модели понашања, брачност, образовање, економска активност, Србија.

DEMOGRAPHIC AND SOCIAL ASPECTS OF GENDER INEQUALITY IN SERBIA FROM SECOND HALF OF 20TH CENTURY

Abstract

Although gender inequality has drawn researchers' attention for many decades, it still is a relevant research topic and a current social issue. At the end of 20th century, various political subjects' engagement is reinforced, aiming to resolve gender gap in all spheres. However, social inequality between women and men is complex and deeply immersed in the social structure. Many gender issues are relevant for the demographic development and demography must not neglect this social phenomenon.

The biggest part of this dissertation consists of the social-demographic analysis of male and female population in Serbia, based on the relevant census data. Younger middle-aged women are married and have high level of education more often than men, but they are also dependent more often. There are favorable socio-demographic characteristics of older middle-aged men and male population over 65 years. Among elder women there is a significantly widespread widowhood, the level of education is more disadvantageous compared with men and their economic dependence is distinctly visible. Regarding economic activity, there are gender differences connected with the social-professional structure relevant to present social inequality. There are differences between women and men regarding marital behavior as well as the education. However, the differences in economic activity are not to be limited to the effects of the conduct. Women's employment is frequently regarded as a variable to decision-making about motherhood and the reproductive behavior. In contrast, creating the conditions for optimal reconciliation of family and work requirements for both sexes goes beyond resolving gender inequality.

Majority of indicators witness the disadvantages of Central Serbia's (Belgrade excluded) female population compared to women in Belgrade and in Vojvodina. The same is true for women in rural areas compared to women living in the cities. Hence, women's overall standing and social position is dependent on economic and cultural conditions of a particular region, not disregarding their economic, marital and education status.

Several indicators show the disadvantages of the male population compared with female. One of the indicators is life expectation, which affects disadvantageous socio-demographic characteristics of female population. The share of highly educated among younger middle-aged men is less not only related to women but also elder men. Negative effects of social transitions during the last decade of 20th century are noticed regarding economic activity of both sexes, but female population has suffered a more significant setback.

Gender perspective is indispensable for understanding the demographic reality. Gender differences should be highlighted from both female and male standpoint, while carrying out research of various demographic processes and phenomena.

Key words: gender inequality, gender pattern behavior, marital, education, economic activity, Serbia.

Увод	1
1. Род – епистемолошки оквир и методолошко средство у друштвеним наукама	7
1.1. Родни аспект у разумевању и мењању друштва	8
1.2. Истраживање и дефинисање родне неравноправности	14
1.3. Родни аспект и родна неравноправност у демографији	23
2. Демографски и друштвени развој током друге половине 20. века	33
2.1. Главне карактеристике демографског оквира	33
2.2. Главне карактеристике друштвеног оквира	38
3. Социо-демографске карактеристике женског и мушког становништва до 1991.	43
3.1. Полна структура становништва	43
3.2. Старосна структура женског и мушког становништва	47
3.3. Брачност и промене брачне структуре жена и мушкараца	51
3.3.1. Основне карактеристике брачности жена и мушкараца	
3.3.2. Родни модели брачности према старости	
3.3.3. Родне разлике у распрострањености целибата према старости	
3.3.4. Родне разлике у нивоу разведености	
3.4. образовање – родне карактеристике и разлике	65
3.4.1. Образовне разлике – аспект родне неравноправности	
3.4.2. Родне разлике у образовању жена и мушкараца 1981-1991	
3.4.3. Родне разлике у средњем стручном образовању	
3.4.4. Средње усмерено образовање и родне разлике	
3.4.5. Разлике у погледу високог образовања	
3.5. Економска активност - родне карактеристике и разлике	81
3.5.1. Економска активност - аспект родне неравноправности	
3.5.2. Економска активност жена и мушкараца и међусобне разлике	
3.5.3. Брачне карактеристике економски активних	
3.5.4. Још неке родне разлике међу економски активнима	
3.5.5. О издржаваним лицима из родног угла	
3.5.6. Економска активност и ниво образовања	
4. Социо-демографске карактеристике мушког и женског становништва, према попису 2002. године	99
4.1. Полни састав становништва	99
4.2. Старосна структура женског и мушког становништва	102
4.3 Карактеристике брачне структуре	105

4.3.1. Промене и основне карактеристике брачне структуре	
4.3.2. Најинтензивнија и најмање изражена родна разлика у брачности	
4.3.3. Родне разлике у распрострањености целибата	
4.3.4. Разведене жене и мушкараци и разлике у нивоу разведености	
4.3.5. Динамика брачних родних разлика	
4.3.6. Брачност жена и мушкараца према типу насеља	
4.3.7. Брачност жена и мушкараца према националној припадности	
4.4 Образовне карактеристике жена и мушкараца	124
4.4.1. Промене у образовању жена и мушкараца и родне разлике	
4.4.2. Ниво образовања и економска активност жена и мушкараца	
4.4.3. Родне образовне разлике према типу насеља	
4.4.4. Родне образовне разлике према националној припадности	
4.5. Карактеристике економске активности	141
4.5.1. Родне економске карактеристике и разлике према старости	
4.5.2. Генерацијске промене у стопи економске активности	
4.5.3. Лица која не обављају занимање, незапослени и лица с личним приходом	
4.5.4. Родна разлика у погледу издржаваних лица	
4.5.5. Делатности активних жена и мушкараца	
4.5.6. Занимања запослених жена и мушкараца	
4.5.7. Положај у занимању из родног угла	
4.5.8. Економска активност из угла образовних карактеристика	
4.5.9. Тип насеља као оквир родне разлике у економској активности	
4.5.10. Економска активност и родне разлике према националности	
5. Родне карактеристике и родне разлике у Србији, у фокусу социо-демографске анализе	175
5.1. Начин и интензитет родне неравноправности	175
5.1.1. Карактеристике полног састава и старосне структуре	
5.1.2. Карактеристике брачне структуре	
5.1.3. Карактеристике образовне структуре	
5.1.4. Карактеристике економске активности	
5.2. Родне разлике као последице понашања мушкараца и жена	200
5.2.1. Полни састав и старосна структура	
5.2.2. Родни модели брачног понашања	
5.2.3. Понашање мушкараца и жена у погледу образовања	
5.2.4. Економска активност и родни модели понашања	
Закључак	213
Литература и извори	221
Прилог	233

Увод

Родна питања припадају корпусу актуелних друштвених тема, али родна перспектива и родна неравноправност су много дуже пристуне у теорији и истраживачкој пракси социологије. Претходна сазнања чине полазиште за разматрање демографских и социјалних аспеката родних разлика у Србији, од половине двадесетог века. Бројна и разноврсна истраживања била су пре свега усмерена на расветљавање положаја жене, обухватајући разноврсне аспекте, у складу са намерама конкретних истраживања. Демографски аспект је имао значајно место, али оно што је недостајало била је општа слика структурних карактеристика становника оба пола, дата и кроз временску и кроз просторну димензију. Значај таквог приступа јесу обухват посматране популације, релевантност анализираних садржаја, као и могућност анализе у различитим друштвеним контекстима и у одређеним генерацијским оквирима. То је био први подстицај да се учини овај социо-демографски приступ, као допринос истраживању феномена родне неравноправности.

Други подстицај се тиче покушаја да се допринесе практичном решавању родне неравноправности, као социјалног проблема. Ублажавање родних разлика, које су одраз друштвене неједнакости жена и мушкараца, и успостављање услова за равноправан однос на свим пољима, представљају политички задатак сваке државе чланице Уједињених нација. Положај жена на почетку двадест првог века је значајно унапређен, али је потребно обезбедити реализацију права на суштинску родну равноправност у пракси, као универзално људско право. Родна равноправност је Миленијумском декларацијом дефинисана као обавеза и промовисана у један од осам развојних циљева, на националном и глобалном нивоу, а стратегије спровођења дефинисане су низом међународних докумената о једнакости међу половима. И на нивоу Европске уније учињено је низ корака ка изградњи националних механизма и стварању националних стратегија ка родној равноправности. Такође, и код нас је предузето низ политичких одлука на успостављању механизма, кључних практичних корака у институционалном решавању питања друштвене неједнакости жена и мушкараца. Као резултат политичких активности 2009. године донет је Закон о равноправности полова.

Анализа демографских и социјалних карактеристика жена и мушкараца и међусобних разлика утемељена је на схватању родних улога као друштвено конструисаних модела понашања и одговорности, којима се репродукује однос неједнаких шанси и подређености. Објективан приступ имплицира познавање и мушке и женске ситуације, а сагледаће се родне социо-демографске карактеристике као последица друштвених норми, вредносних ставова и стереотипа о родним улогама. Родна неравноправност је резултат неједнаких могућности и разлика у погледу приступа одређеним позицијама и доступности појединих ресурса. Анализа брачних, образовних и економских карактеристика, укључивањем старосне, временске и просторне димензије требало би да допринесе уочавању кључних разлика које продукују друштвену неједнакост жена и мушкараца.

Предмет и циљ истраживања

Родна неравноправност је феномен чија је друштвена важност подстакла социо-демографску анализу мушког и женског становништва Србије. Основни предмет испитивања представљају родне карактеристике и међусобне разлике у погледу брачног стања, постигнутог нивоа образовања и у погледу економске активности. Циљеви су да се допринесе расветљавању и бољем разумевању родне неравноправности, да се укаже на неопходност и важност родне перспективе у формирању демографског опсега сазнања, као и да се допринесе практичном решавању овог питања.

Анализа родних модела и родних разлика у функцији испитивања манифестације друштвене неједнакости полова има три смера. Један се тиче опште слике, односно сагледавања релевантних елемената за појаву и интензитет родне неравноправности на нивоу популације као целине. Други се односи на сагледавање ефеката тенденција и промена, у погледу ублажавања или интензивирања родног јаза, као и у погледу преобликовања, односно појаве нових форми родне неравноправности. Трећи смер води ка социо-културолошкој диверзификацији родних карактеристика и родних разлика. То се пре свега односи на компаративну анализу према подручјима који се могу узети као специфичне демографске, економске и социо-културне средине, у оквиру којих би могла да постоји различитост у особеностима и положају становника једног или другог пола, као и у манифестацији родне неравноправности. У том погледу анализа је усмерена на диверзитет према подручјима, према типу насеља и према националној припадности.

Неспорно је постојање родне перспективе као сазнајног приступа у тумачењу и објашњењу низа демографских појава и процеса. Оно што се овде жели јесте наглашавање неопходности родног аспекта у разумевању демографске стварности, као и у сагледавању ефеката демографског развоја. У том погледу битне су констатације које се тичу родних специфичности у погледу анализираних карактеристика и њихове условљености, као и оне које се тичу ефеката у погледу структура, али и популационе динамике. Уочавање разлика у понашању жена и мушкараца и могућих последица усмерени су ка том циљу. Разлике у релевантном демографском понашању жена и мушкараца представљају најбољи аргумент за интеграцију родног аспекта у демографију.

Сазнајни концепт социо-демографске анализе родних разлика

Социо-демографско испитивање родних разлика полази од схватања демографије као ангажоване научне дисциплине, заинтересоване за становништво као сложен феномен и за све аспекте његовог развоја. Људску популацију чине два тоталитета – мушки и женски, који се формирају у конкретном друштвеном простору под утицајем низа релевантних фактора. Биолошке и друштвене разлике између полова продукују и различите карактеристике у погледу брачности, образовања, економске активности, морталитета, миграција итд.

Интегративан приступ значи сагледавање структурних карактеристика мушког и женског становништва као променљивих категорија, кроз време, генерацијску припадност и одређени социо-културни контекст. Родне разлике ће се посматрати с обзиром на тенденције и промене у погледу форме и у погледу интензитета. Основни извор података представљају пописи

становништва Србије, па је доступна пописна грађа и одредила садржај и опсег сазнања. Анализа брачних, образовних и економских карактеристика кроз временске серије омогућава да се уоче тенденције кретања и евентуалне промене. Овакав приступ омогућава и да се родни модели, међусобне разлике и њихове промене сагледају с обзиром на особености друштвеног контекста. То такође значи могућност да се родна неравноправност, као и понашање жена и мушкараца проанализирају и са становишта ефеката друштвеног кретања и друштвених промена. Увођење старости омогућава разматрање родне неравноправности и родних модела понашања међу припадницима одређене генерације, као и поређење различитих генерација. Могуће је добити увид у то да ли су релевантни аспекти промењени и на који начин, и доносити закључке о родној неравноправности као феномену који траје, испољавајући се у другачијим облицима и измењеним интензитетом.

Родне карактеристике и међусобне разлике биће размотрене на три подручја: централна Србија без Београда, подручје града Београда и Војводина, као и анализом у оквиру градских и осталих насеља. Поред просторне димензије, сагледавање социо-културних специфичности родних карактеристика и разлика биће учињено и према националној припадности.

Хипотетички оквир

Анализу социо-демографских карактеристика жена и мушкараца у Србији усмеравају три главна аспекта хипотетичког оквира и појединачне претпоставке које воде ка откривању специфичности родних карактеристика и манифестације родних разлика.

Први аспект се односи на постојање разлика између жена и мушкараца у погледу брачне, образовне и економске структуре, које говоре о постојању родне неравноправности. Међутим, он се односи и на уочавање социо-демографских разлика између полова, као ефеката родних модела понашања. У том погледу потребно је истаћи и претпоставку о томе да родно специфични модели понашања, као одраз друштвених норми и вредности патријархата, доприносе опстајању или чак и продубљивању родних разлика. Претпостављено је да распрострањеност релевантних модела понашања жена и мушкараца утиче на репродуковање родне неравноправности и различитости родних позиција.

Расветљавање родне неравноправности биће усмеравано следећим специфичним претпоставкама:

- родна неравноправност није манифестована на исти начин и истим интензитетом у млађим и у старијим генерацијама;
- постоје родне разлике и у брачној и у образовној структури, релевантне за позиције у приватној и у јавној сфери, а у том погледу се може говорити о неравноправном положају жена;
- неусклађеност образовне и економске структуре женске популације, манифестована кроз већи образовни ниво, али мању стопу економске активности у односу на мушкарце, је важан показатељ неравноправног и подређеног положаја жена;
- карактеристике економске активности и социо-професионалне структуре жена су важан сигнал још увек постојећег неповољног друштвеног положаја;
- нижа стопа економске активности жена и већи удео запослених међу мушкарцима су такође показатељи неравноправности жена;

- постоји родна разлика у социо-професионалној структури и разлика у запослености према делатностима и занимањима, као један од фактора родног јаза у зарадама који је у „корист“ мушкараца.

Претпоставке које се тичу расветљавања демографског понашања односе се на специфичности полног састава према старости, на брачно понашање и на понашање у погледу образовања:

- полни дисбаланси према старосним групама, различитост према подручјима и према типу насеља, последица су родно специфичних модела релевантног демографског понашања;

- мушкарци и жене се различито понашају у погледу склапања брака, као и у ситуацијама након развода или смрти супружника;

- мушкарци и жене се различито понашају и у погледу постизања средњег и високог образовања;

- у погледу избора школа и факултета постоји изражена родно специфична оријентација која није позитивна са аспекта родне равноправности.

Други аспект хипотетичког оквира се односи на родне карактеристике и на родне разлике по подручјима, према типу насеља и према националној припадности које би могле да указују на важност фактора који потичу из међусобно различитих окружења, у економском и у социо-културном погледу. Полазећи од друштвене условљености родних улога и родног односа, претпостављено је да форма и интензитет родне неравноправности нису исти у различитим у срединама. Очекује се да ће у мање конзервативном социјалном окружењу и у мање традиционалном културном оквиру родне разлике као показатељи родне неравноправности бити блаже. Такође, претпостављено је да између подручја, градских и руралних насеља и између појединих националности постоји разлика у достигнутој еманципацији жена. Конкретне претпоставке су:

- родна разлика у социо-демографским карактеристикама на подручју града Београда указује на блажу родну неравноправност него што је то на преосталом подручју централне Србије и у Војводини;

- посебно је изражена различитост социо-демографских карактеристика између женског становништва града Београда и популације жена на преосталом подручју централне Србије, која указује на неповољнији положај у другом случају;

- родна разлика социо-демографских карактеристика интензивнија је у руралним него у градским насељима;

- између ова два типа насеља израженија је разлика у социо-демографским карактеристикама женског него мушког становништва;

- женска популација руралних насеља има неповољније социо-демографске карактеристике него жене градских насеља;

- између националности постоји неуједначеност родних карактеристика и родних разлика;

- женско становништво ромске, албанске и муслиманске националности има неповољније социо-демографске карактеристике.

Трећи аспект хипотетичког оквира тиче се ефеката општих друштвених прилика и друштвених промена на родне карактеристике и израженост родних разлика. У том смислу претпостављено је да родне разлике нису изражене на исти начин и истим интензитетом, али да родна неравноправност постоји континуирано, у читавом посматраном периоду, само у нешто другачијим

формама и са тенденцијама ублажавања, које су прекинуте ефектима друштвене транзиције започете у последњој деценији 20. века. Претпостављено је да су друштвене прилике током 1990-их продубиле родне разлике и интензивирале родну неравноправност. Исто тако, претпостављено је да последице друштвених промена нису родно неутралне, односно да су погођени и жене и мушкарци, на различите начине:

- у случају жена, претпостављени су неповољни ефекти тенденција у брачној и економској структури, са становишта позиција и њихових животних ситуација;
- у случају мушкараца, претпостављени су неповољни ефекти са становишта образовних карактеристика, али и економске активности.

Дакле, расветљавање социо-демографских карактеристика жена и мушкараца у Србији и међусобних разлика биће уобличено сложеним хипотетичким оквиром, формираним на основу постојећих анализа статистичких података и резултата емпиријских истраживања друштвеног положаја жена и карактеристика родног односа.

Структура рада

Теоријско-методолошки приступ и циљеви рада утицали су и на његову форму. У структури рада постоји пет целина у оквиру којих се налази више поглавља.

Прва целина представља разраду теоријског оквира и дефинисање родне неравноправности као кључне теме рада. У оквиру ње постоји поглавље у којем се разматра родни аспект као хеуристичко средство у тумачењу и објашњењу друштвених појава и процеса, као однос према мењању друштвене праксе која се одликује подређеним положајем жена. У другом поглављу централно место је посвећено дефинисању родне неравноправности и истраживачким искуствима. Треће је покушај да се родни аспект интегрише у демографски сазнајни концепт и да се активирају демографски епистемолошки и методолошки приступи у циљу расветљавања и дубљег разумевања родне неравноправности.

Друга целина се односи на главне карактеристике демографског и друштвеног контекста током друге половине двадесетог века. Разматрање је базирано на постојећим демографским и социолошким истраживањима. Наглашене су оне карактеристике и тенденције у погледу популационог и друштвеног развоја које су сматране најважнијим за главну тему рада.

Трећа и четврта целина представљају анализу социо-демографских карактеристика. У првом случају разматране су структуре мушког и женског становништва Србије закључно са 1991. годином, а у другој целини, оне које су забележене Пописом становништва из 2002. године. Услед потпуно неуједначених методолошких решења, као и због различитости садржаја пописне грађе, а да би се она што потпуније искористила, одлучено је да се засебно анализирају период до 1991, и стање 2002. Наравно, неће изостати ни анализа тенденција и промена, водећи рачуна о овим чињеницама. У оба поглавља полази се од разматрања полног састава и старосне структуре мушке и женске популације, као првих демографских корака. Наставља се анализом брачног стања, а затим следе образовне и економске карактеристике.

Пета целина представља дискусију родних социо-демографских карактеристика и родних разлика. Има два поглавља у којима се на различите начине прилази интерпретацији добијених резултата. Прво се односи на

тумачење из угла родне неравноправности, различитог положаја и различитих ситуација жена и мушкараца. Учиниће се покушај да се у оквиру сваке од анализираних структура издвоје моменти битни из овог угла. У другом поглављу се о уоченим разликама између жена и мушкараца дискутује из угла њиховог понашања. Такође, то ће бити учињено за сваки од анализираних аспеката, на начин и у мери у којој је то могуће из овако усмереног социо-демографског разматрања родних разлика. И оно што је важно јесте да ће се у сваком од ова два поглавља водити рачуна о временској, просторној, генерацијској и социо-културној димензији.

1. Род – епистемолошки оквир и методолошко средство у друштвеним наукама

Увођење рода у друштвене науке означава нову теоријску парадигму и другачији аналитички оквир расветљавања, разумевања и објашњења друштвених структура, процеса и појава. Поред тога, родне карактеристике и разлике између жена и мушкараца постали су сегмент стратегија популационог и друштвеног развоја и политика усмерених ка становништву. Од првих залагања за родну перспективу као теоријско-методолошког оквира истраживања друштвене стварности, до прихватања родне равноправности као једног од основних принципа развоја демократског друштва, прошло је више деценија.¹

Међутим, тај процес још увек није окончан. Ни у погледу сазнајно-аналитичког оруђа у научним истраживањима и статистичким анализама, нити је постигнута суштинска родна равноправност у пракси. Вишевековна борба за права жена² резултирала је постављањем родне равноправности за задатак савремене демократске државе и постала циљ друштвеног развоја, што је заправо обавеза према међународним правним нормама. Од доминантно феминистичке оријентације прерасла је у општи друштвени манифест, чији је задатак укидање свих баријера друштвеној једнакости жена и мушкараца, као и стварање једнаких шанси за оба пола, у складу са њиховим потребама, наклоностима, жељама и амбицијама.

О родној неравноправности може се, дакле, дискутовати са три компатибилна становишта. Једно је научно-истраживачко, друго формално-правно, а треће је политичко-практично. Она се може поставити као предмет истраживања, као питање људских права и као питање политичких стратегија усмерених ка становништву и квалитету живота. Свако од њих представља сагледавање родне неравноправности из нешто другачијег угла. Истраживачка искуства и сазнања важна су за сагледавање појединачних аспеката овог социјалног феномена. Правни угао се тиче дефинисања норми и реализације у пракси, где ублажавање родног јаза и укидање неравноправности могу бити угрожени. Политике и стратегије, подстакнуте поштовањем људских права, укључују различите друштвене субјекте, а подупрте су емпиријским искуствима и анализама релевантних података.

Поменута три становишта родне неравноправности као савремене друштвене теме, одредила су сазнајни и аналитички приступ овог рада. Анализа демографских и социо-економских карактеристика и разлика између жена и

¹ У Америци крајем 1960-их, а у Велокој Британији током 1970-их јачао је утицај женског покрета на социологију како на организационом тако и на тематском, појмовном и практичном плану социолошког размишљања (Ж. Папић, 1989). С друге стране, родна неравноправност постаје практично друштвено питање средином 1990-их, са Пекиншком декларацијом о правима жена (1995), да би промишљање о родном односу постало сегмент не само научно-истраживачког рада, већ и стратегијско-политички задатак држава, доношењем Миленијумске декларације УН у којој су дефинисани задаци и циљеви развоја друштва и становништва.

² Још крајем 17. века појавила се један од првих писаних докумената у којима се истиче подређен положај жена (Мери Астел – „Озбиљан предлоог дамама о унапређењу њиховог истинског и највећег интереса“), почињу да се оснивају прве школе које су похађале жене, што се интензивира током 18. века, а 1792. године објављена је књига *Одбрана права жена*, Мери Вулстонкрафт (А. Захаријевић, 2007).

мушкараца у Србији током друге половине двадесетог века, заснива се на теоријским сазнањима која родну перспективу дефинишу као хеуристичко средство у истраживањима друштва. Затим, на истраживачком искуству о родној неравноправности и друштвеном положају жена, али и на епистемолошким принципима и методолошким захтевима савремене демографије као мултидисциплинарне науке о становништву.

Дефинисање теоријског оквира овог рада садржи нешто конкретније тумачење родне перспективе као аналитичко-сазнајног оруђа. Затим се указује на резултате истраживања и анализа у функцији аргументовања постојања родне неједнакости. У оквиру теоријског разматрања успоставља се и веза демографије и родне неравноправности као предмета истраживања и феномена који захтева адекватне политике усмерене ка становништву.

1.1. Родни аспект у разумевању и мењању друштва

Теоријски оквир анализе демографских и социјалних аспеката родне неравноправности постављен је на темељима међусобне повезаности феминистичког активизма, феминистичке друштвене мисли, родне перспективе као истраживачког приступа и као смернице друштвеног развоја. Родна равноправност је легитимно људско право и темељни принцип социјалне правде и државе благостања. Пионирски кораци налазе се у борби феминистичког покрета за права жена, а интегрисање родног апскета у политичку сферу је уследило знатно касније. Право на родну равноправност припада и женама и мушкарцима, а стварање услова за његову реализацију представља политички задатак, моралну норму и друштвени стандард демократског развоја (Шобот, 2009а).

Социолошка мисао задобија квалитативно другачији поглед на свет и приступ у истраживању, јачањем новог таласа феминизма од краја 1960-их у САД и земљама Западне Европе. Критикује се преовлађујућа парадигма са доминантно „мушким“ углом посматрања, чиме су „женски“ угао и теме потиснути и невидљиви, што је ограничило објективност и целовитост социолошког сазнања (Папић, 1989). Феминистичка социолошка мисао развила је критички однос према друштву и појавама у њему, а социологију је видела као ангажовану друштвену науку, јер у свету пуном различитих облика друштвених супротстављености и конфликта, друштвене неједнакости и односа дискриминације и потчињености, она не може да буде вредносно неутрална научна дисциплина.

У антрополошком погледу на везу феминизма и социологије Жарана Папић говори о феминистичкој социолошкој мисли као новој парадигми која помера границе објективности социологије и омогућава видљивост односа између полова као занемарене друштвене противречности, а омогућава и другачији концепт друштвене моћи и појаву маргинализованих друштвених група као релевантну социолошку тему. Она истиче да женска перспектива у социологији значи „историјски нужно увођење једне наизглед парцијалне перспективе како би била могућа *једна нова општа перспектива* у друштвеним наукама – не она заснована на подразумевању доминације, већ на уважавању сложености друштвене стварности“ (Папић, 1989:62). Допринос оваквог концепта јесте изроњавање сфере приватности, једнако релевантног поља истраживања као и оног које се тиче јавне сфере. На тај начин предмет социолошких истраживања постају породица и породични односи, али и улоге

жена и мушкараца, не само кроз партнерски однос, већ као друштвене конструкције које репродукују друштвену неједнакост полова. Дуализам приватно-јавно се сматра кључном тачком успостављања односа неравноправности жена у односу на мушкараце јер се зна ко у којој сфери има какву улогу.

Енергија феминистичког покрета пренета на теоријску и истраживачку мисију успоставила је пол и однос међу половима као релевантан предмет науке о друштву и друштвеним односима. Жарана Папић као допринос женске перспективе у социологији истиче супростављање „сексизму“ у истраживањима и тумачењима друштва и друштвених појава. Под овим појмом она сматра „интерпретацију људске различитости биолошког порекла као непроменљиве и непобитне основе друштвене неједнакости“, истичући да је то део „конзервативне колективне свести којом се оправдавају неједнаки односи међу људима као односи међу неједнаким природама“ (Папић, 1989:78.). Имплицитни став ове теоријске мисли јесте и потреба да се нагласи друштвена конструкција улога и понашања једног и другог пола, чији су ефекат различитост позиција и положаја који се продукују и репродукују као друштвена неравноправност и неједнакост. У том циљу пронађена је адекватна појмовна одредница којом се разлике и различитости између жена и мушкараца сматрају одразом друштвене структуре у одређеним економским, политичким и културним условима.

Појам **род** означава друштвену димензију свих карактеристика и модела понашања жена, односно мушкараца. Употребом „род“, а не „пол“ апострофира се друштвени утицај на оно што предствља женски, односно мушки садржај и делокруг делања. Тиме се истиче да су уобличене родне особености и модели понашања производи низа фактора и околности који постоје у одређеном друштвеном окружењу. То заправо значи да су разлике између жена и мушкараца у погледу одређених обележја производ друштвених фактора.

Друштвена конструкција значи да друштвено окружење дефинише улоге жене и улоге мушкарца, као и то да постоји очекивање да се они понашају тако, услед претпостављених разлика на основу којих је успостављена полна подела рада (Петрушић, ур. 2007.). Дистинкција женско-мушко одређена је родним улогама, као различитим садржајима и облицима понашања једног и другог пола. Род значи „друштвено конструисану дефиницију мушкарца и жене“, односно, „друштвено обликовање биолошког пола, одређено схватањем задатака, деловања и улога приписаних мушкарцима и женама у друштву у јавном и приватном животу“ (Петрушић, ур. 2007:16).

При дефинисању и објашњењу појма род подвучена је разноврсност аспеката у којима су видљиве разлике између жена и мушкараца које су последица неравноправности, односно потврђују друштвену неједнакост полова. Издвојени су друштвени, политички, образовни и економски контексти у којима се жене и мушкарци налазе у различитим позицијама, имају неравноправне положаје, што продукује неједнак однос моћи. У сваком од њих на специфичан начин се манифестује неравноправан однос између полова.

За друштвени контекст најважнијим се сматрају преовлађујуће карактеристике улога и очекивања да мушкарац буде глава породице, односно да зарађује и обезбеђује материјалну сигурност, а жена да рађа, брине о деци, о исхрани и нези свих чланова домаћинства. Разлике у начинима на које жене и мушкарци стичу и деле моћ и ауторитет, као и разлике у присутности на нивоима политичког одлучивања, сматрају се релевантним за неравноправност

у политичком контексту. У оквиру образовног контекста родна неравноправност се посматра из угла могућности стицања образовања и различитог очекивања од дечака и девојчица. Економски контекст друштвене неједнакости тиче се различитих могућности у стицању каријере, у контроли финансија, могућности добијања кредита и зајмова, као и власништва над земљом и некретнинама.

Родне улоге, као друштвени конструкти, подложне су променама, и оне нису једнообразне у различитим друштвима и културама. Подела на типично мушке и типично женске послове ригиднија је и интезивнија у мање развијеним друштвима, па је ту и видљивија друштвена неједнакост полова која се у коначном исходу манифестује кроз већу друштвену важност и продуктивност мушког рада (Петрушић, ур. 2007). Мушкарци су плаћени за свој продуктивни рад и они обично не раде послове у домаћинству који нису плаћени. Таква позиција значи већу видљивост и друштвену препознатљивост мушкараца. Женске улоге обухватају продуктивне, репродуктивне и јавне послове, али најчешће не доносе зараду, па су мање видљиве и не вреднује се њихов допринос националној економији и развоју. Истакнуто је да су чак и онда кад жене имају улоге и обављају послове којима остварују зараду, оне често мање вредноване и мање признате од мушких.

О друштвеној конструкцији мушко-женских разлика које се прожимају у свим аспектима живота говори Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu) у делу „Владавина мушкараца“ (2001). Ово дело представља снажну теоријску потпору проучавању родне неравноправности, али и јасну социолошку аргументацију важности родне перспективе као сазнајно-методолошког приступа у проучавању друштвених структура и појава. Друштвене неједнакости између жена и мушкараца су дубоко уткане у друштвену структуру, и ова хијерахијска уређеност савременог друштва је у основи његовог структурирања, организовања и опстајања.

Према овом француском социологу родне разлике, не могу се сматрати природним и подређен положај жена је њихова „друштвена природа која се представља као природна“. Полна подела рада је основни фактор друштвено конструисаних родних разлика, које се одржавају континуираном социјализацијом, као основним механизмом продуковања и репродуковања надређености мушкараца и подређености жена. Родна хијерархија заснована на мушкоцентричној визији „непрестано се оправдава самим праксама које сама одређује“, и она је „производ утјеловљења неповољне предрасуде против женског која је установљена у поредак ствари“, а „жене могу само да стално потврђују ову предрасуду“ (Бурдије, 2001:48). Мушка моћ је универзално призната и она се потврђује „у објективности друштвених структура и продуктивних и репродуктивних активности које су засноване на полној подјели рада и подјели рада биолошке и друштвене репродукције која даје мушкарцу главни допринос“ (Бурдије, 2001:49). Мушки и женски „хабитуси“, друштвено детерминисани модели, „функционишу као матрице за перцепције, мишљења и дјеловања свих чланова друштва“.

Владавина мушкараца се модификује, али траје у простору и времену захваљујући „симболичком насиљу“, које свој легитимитет црпи из одобравања потчињених. Бурдије историју људског друштва схвата као историју односа између полова који је потребно проучити из угла „**структурних механизма** (као оних који обезбјеђују репродукцију полне подјеле рада) и **стратегија** које су кроз институције и посебне агенсе овјековечили у току једне веома дуге

историје, и понекад по цијену стварних или привидних промјена, структуру односа владавине између полова: потчињеност жене...” (Бурдије 2001:116).

Отуда се може рећи да је родна перспектива неопходно хеуриситичко средство у разоткривању механизма савременог друштва јер оно почива на хијерархији родних улога, односно на принципима мушке моћи и женског прихватања таквог стања. Родна перспектива је више од анализе друштвених разлика између жена и мушкараца. Она се може сматрати научно-истраживачком парадигмом, неопходном у испитивањима друштвених појава и процеса. Полазиште са тог становишта значи прихватање родних разлика као објективних друштвених чињеница, релевантних за конкретну истраживачку тему, која не мора директно да се тиче феномена родне неравноправности. То значи да истраживачи треба да воде рачуна о родним моделима, као релевантним факторима друштвеног стања и збивања, али и о родним карактеристикама при проучавању ефеката појединих друштвених појава и процеса.

Прихватање родне перспективе у научно-истраживачким анализама и објашњењима друштвене стварности, резултирао је и директним упливом родног аспекта у истраживања друштвеног развоја. Повезивање рода и развоја има и своју практичну страну која се препознаје кроз укључивање родног односа и родних разлика у стратегије друштвеног развоја. Родни аспект у студијама развоја присутан је кроз концепте „Жене у развоју“ (WID – Women in Development) и „Род и развој“ (GAD – Gender and Development), који се разликују у приступу, предмету, постављању проблема, циљу и стратегијама ублажавања родне неједнакости и стварања услова за родну равноправност (Петрушић, ур. 2007:26-29).

Наводи се да појава концепта „Род и развој“ 1980-их, представља значајну прекретницу у схватању равноправног и одрживог развоја. Квалитативно другачији приступ препознаје се у томе што је намера овог концепта да „**ојача жене да мењају** неједнаке односе међу половима“, а не само да их интегрише у развојне процесе. Поред тога, овај концепт фокусира се на **однос између мушкараца и жена**, а не само на жену као предмет анализе и истраживања. Такође, подвучено је да су истраживачка и практична активност усмерене на **неједнак однос моћи** који онемогућава једнак развој и родну равноправност, а не само на жене. Практични циљ јесте не само „ефикаснији и ефективнији развој“, већ постизање „једнакости и одрживог развоја где жене и мушкарци деле одговорност, одлуке и моћ“. Уочава се да стратегије превазилазе окренутост само женским пројектима, потребама и начину делања. Оне подразумевају „идентификовање и обраћање краткорочним потребама“ жена и мушкараца, али и „обраћање мушким и женским дугорочним интересима“, што је кључна димензија мењања родног односа.

Према концепту „Род и развој“ карактер родног односа је дефинисан кроз три базичне тачке. Прва је полна подела рада, која женама и мушкарцима доноси различите бенефите и различита ограничења и проблеме са којима се суочавају. Затим, другачији путеви социјализације, који за крајњи ефект имају „различите приоритете, перспективе и различите родне улоге“. И као трећа, јесте да због различитих почетних позиција, жене и мушкарци имају различите утицаје на развојне пројекте, а уважавање интереса читавог друштва имплицитно идентификовање, укључивање и решавање проблема и једног и другог пола.

Концепт „Род и развој“ је модел чијом применом могу да се обезбеде једнаке могућности, једнака расподела средстава и бенефита за жене и за

мушкарце. Наглашено је да при дефинисању програма развоја треба водити рачуна о практичним потребама оба пола које се тичу приступа ресурсима, али и о стратешким потребама које значе „**контролу над ресурсима**“, односно које су „усмерене на промене родних односа у образовању, економији, моћи, свести, информисању“. Тек тада је могуће мењати родну поделу рада, природу односа између полова и превазилажење женске потчињености, што би требало да буде заједнички циљ и жена и мушкараца и интерес друштва и његовог развоја у целини.

Увођење појма род као аналитичког оквира у истраживањима друштвеног развоја означава квалитативно другачији приступ. Он је оснажио критичке погледе на друштвене процесе, допирнео видљивости положаја жена и разумевању родног односа као системске друштвене неједнакости, као и „редефинисању развојних циљева и укључивању родне једнакости међу кључне развојне циљеве“ (Ђурић-Кузмановић, 2002:11-13). Друштвена неједнакост мушкараца и жена постаје предмет анализе у контексту различитих фаза друштвеног развоја, а практична вредност јесте разоткривње конкретних форми родне неравноправности. Анализа родних карактеристика у контексту друштвеног развоја омогућава сагледавање динамике и промена родног односа који је одраз друштвених услова. Он је само делимично променљив јер су родне разлике константа сваког патријархалног друштва, а однос „фаворизовања“ мушкараца и „дискриминације“ жена заправо је историјски континуум.

Теоријска мисао која род и родне разлике ставља у фокус разоткривања кључних развојних проблема и преиситивања развојних циљева, означава критичко сагледавање друштвеног развоја, стављајући акценат на важност соци-културног контекста и на уважавање жена и мушкараца као равноправних субјеката (Пајванчић-Цизељ, 2011). Тако се, између осталог, позива на „уродњавање дискурса о глобализацији, како би се економски редукционизам превазишао и отворило поље за анализу, како мушких, тако и женских свакодневица“ (Пајванчић-Цизељ, 2011:78). Имплементација родног принципа у теоријску мисао о друштвеном развоју означава квалитативно другачији приступ. Род, родне карактеристике и родне разлике сматрају се неопходним сегментом развојних политика, а друштвена једнакост жена и мушкараца постаје неизбрисиви циљ друштвеног развоја.

Као основни методолошки принципи развојних политика из угла феминистичког економског дискурса издвајају се:

- укључивање свих облика рада, па и послова у домаћинству који се тичу бриге и неге јер су и они интегративни део економског система;
- оријентација на људско благостање као централну меру економског просперитета;
- етички ставови као део економске анализе (Ђурић-Кузмановић, 2005: 16).

Указујући на допринос родне перспективе теорији и пракси развоја у контексту глобализације, Ђурић-Кузмановић истиче да испитивање и мењање развојних политика, између осталог, значи фокусирање на једнакост и уклањање свих облика полне дискриминације, на остваривање људских права, и на разумевање женског као посебног облика људског делања, које има значајан допринос развојним процесима.

Теоријски концепт базиран на перспективи родних карактеристика и разлика представља интегративни приступ друштвеном развоју као сложенем и вишедимензионалном процесу. Родна перспектива је постала интегрисани аспект компонената хуманог развоја, а родна једнакост је циљ развоја

савременог друштва. Овакав приступ значи окренутост појединцу, односно потребама и потенцијалима субјеката друштвеног развоја чији су циљеви „устпостављање **услова за остварење способности** (потенцијале које свако биће има по рођењу) **свих људи и проширење могућности избора како за садашње тако и за будуће генерације**“ (Јакупин, ур. 2006:15). Поред композитног индекса хуманог развоја (HDI), средином 1995. уводи се индекс родног односа (Gender-Related Development Index - GDI), путем којег је омогућено мерење различитости и „неједнакости у достигнутом нивоу хуманог развоја између мушкараца и жена“. Увођење родног аспекта у анализу хуманог развоја изузетно је значајно, али је анализу потребно прилагодити конкретним друштвеним приликама, како би се у потпуности и адекватно измерила неравноправност свих компоненти развоја мушкараца и жена.

Родна перспектива у истраживању и разумевању друштва, доприноси разоткривању сложености, разноврсности и различитости које су производи мушких и женских улога и модела понашања. Она постаје релевнтна парадигма, којом се може сагледати и разумети и перспектива оног „другог“ и другачијег, што је неопходно у настојањима да се протумачи савремени свет на глобалном и локалном нивоу, у свој његовој комплексности и вишесмислености ситуација које захтевају различитост перцепција (Бошковић, 2009). Родна перспектива, као концепт анализе, објашњења и разумевања појава и процеса унутар одређеног социо-културног оквира имплицира уважавање и мушког и женског искуства.

Средином последње деценије двадесетог века учињени су најважнији стратешки кораци ка интегрисању родног аспекта у јавну политику, што је означило главни ток („gender mainstreaming“) идеолошког концепта развоја, као и активности и пракси усмерених ка развојним процесима, чиме је родна равноправност постала легитимно друштвено питање, а њено успостављање политички задатак владајућих структура (Докмановић, ур. 2002). Интегрисање родног аспекта и стварање услова за давање једнаких могућности и женама и мушкарцима, постављени су као политички задатак свих држава чланица УН, а поред тога, представљају и услов за чланство у Европској унији. Политичку вољу потребно је операционализовати успостављањем националних стратегија и изградњом националних механизма „за равноправне могућности полова, а специфична женска питања се морају уградити у све области друштвеног и економског живота“ (Докмановић, ур. 2002:30).

Политички одговори на родну неравноправност зависе од низа истраживачких сазнања о различитим аспектима друштвеног положаја полова, сазнања о условљености и о ефектима понашања, а родна перспектива представља неопходно сазнајно-методолошко оруђе. Она имплицира објективан приступ у истраживању и тумачењу стварности јер настоји да разуме и мушке и женске улоге и понашање, и да сагледа ефекте на положај оба пола. Родна перспектива значи уважавање разлика не само као предмет истраживања, већ као релевантног фактора друштвених појава. Она нуди конкретније и потпуније схватање процеса и стања у друштву, и представља више од идентификовања и анализе разлика између жена и мушкараца.

Као теоријска парадигма и епистемолошко средство родна перспектива је неопходан угао истраживања у наукама које се баве различитим аспектима и појавама у друштву. Отуда, она постаје и хеуристичко средство у испитивању и разумевању демографске стварности (Шобот, 2009б). Спознаја и објашњење структуралних карактеристика и развоја становништва из родне перспективе

такође јесу у функцији унапређења положаја жена и успостављања односа родне равноправности. Поред тога, такав приступ је неопходан и из угла демографског развоја и успостављања адекватне и ефикасне политике у том погледу.

1.2. Истраживање и дефинисање родне неравноправности

Родна неравноправност је активирала политичке субјекте чији је задатак да отклоне препреке и створе услове за суштинску друштвену једнакост полова у пракси, што подразумева позиције и положај и у јавној и у приватној сфери. Ради тог задатка спроводе се анализе и истраживања различитих аспеката друштвеног положаја мушкараца и жена и међусобних разлика, како би се што потпуније сагледао, што боље разумео и објаснио овај социјални феномен. Тако се преплићу дуговечност и актуелност тема које се тичу родних улога и позиција, као и ефеката друштвене структуре и процеса на положај полова.

Истраживања друштвене неједнакости полова спроводила су се знатно пре интегрисања родног аспекта у јавну политику. Преовлађујућа феминистичка перспектива означавла је интересовање за разматрање разноврсних аспеката друштвеног положаја жене. Посебна пажња је била посвећена разматрању конфликтности женских улога и факторима подређене позиције, и ако су се препознавали и позитивни ефекти еманципације.

Генерације жена рођених после Другог светског рата и у Европи и у САД учиниле су значајан продор у сфери образовања, посебно све већим бројем оних које уписују и стичу терцијарни ниво, као и уласком на тржиште рада на којем се стеченим квалификацијама и занимањима појављују паралелно са раније преовлађујућом понудом мушке радне снаге, али сфера породице и домаћинства остаје преовлађујућа брига жене, и поред одређених промена, па се њене позиције и друштвени положај прописују на релацији приватна - јавна сфера (Haintrais, 1990; Oppenheim Mason and Jansen, ed. 1995). Друштвена неједнакост полова у другој половини двадесетог века одликује се конфликтном позицијом жене између ова два оквира њеног живота. То је заправо цена женске еманципације и нова форма неравноправне „утакмице“ са мушкарцима и неједнаких могућности за присутност и ангажовање у јавној сфери, без обзира на образовање и професионалну стручност и квалификацију.

Жене у Француској крајем 1980-их учиниле су значајан помак кроз заступљеност у области науке, технике и технологије, међу инжињерима различитих области које су привлачиле и биле „резервисане“ за мушкарце, али је требало доста тога поради на уклањању баријера већој једнакости полова, из угла стварања једнаких могућности и из угла ефеката на укупан друштвени положај жена (Haintrais, 1990). Током друге половине двадесетог века дешавале су се значајне промене у сфери домаћинства и породице које су важне и као фактор промена женских позиција, али и као показатељ стремљења жена ка једној другачијој улози. Стопе склапања брака су ниже и повећана је нестабилност брачне заједнице, повећава се просечна старост формирања првог брака и почетка рађања, репродуктивне норме су ниже и просечна величина домаћинства је мања. Али оно што није промењено јесте преовлађујућа одговорност жене за бригу о потребама чланова породице и послове унутар домаћинства, која није редукована и поред очигледних демографских промена. Већ напротив, окренутост жена образовању и пораст економске активности отворили су питања могућности превазилажења конфликта улога и начина најоптималнијег управљања породичним и професионалним животом.

Место међу најважнијим питањима заузело је расветљавање жениног ангажовања у оквиру породице и домаћинства, позиција запослених жена, као и ситуација у погледу професионалне каријере и других видова друштвеног ангажовања. Истраживања су усмерна на сагледавање ефеката еманципацијских искорака жена испољених пре свега у сфери образовања и економске активности на односе у породици, и на расветљавање позиција и улоге жене с обзиром на брачно стање, материнство и на запосленост (Oppenheim Mason and Jansen, 1995).

Измењена улога жене у индустријски развијеним земљама продукује нешто другачији вид неравноправности са мушкарцима, од оног који је својствен традиционалном патријархалном моделу у којем је пренаглашена присутност жене у сфери приватности. Неравноправност и друштвена неједнакост у односу на позиције и положај мушкараца потичу из неуједначене присутности у породици и домаћинству. Проблеми друштвеног положаја жена индустријализованих развијених држава крајем 1980-их препознају се и кроз одређени степен ризика од сиромаштва који се доводи у везу са брачним статусом жене и њеном запослености (Lanahan, Casper and Sorensen 1995), као и кроз родну сегрегацију тржишта рада, чак и у Шведској која има репутацију државе са највишим достигнутим степеном друштвене једнакости полова (Ноем, 1995). Као једно од круцијалних питања, у условима јасно дефинисане другачије улоге жене, која се више не може одредити само кроз присуство у породици, јесте укључивање и облици присутности мушкарца у тој сфери. Отуда се поставља питање политика усмерених ка породици које имплицирају преовлађујућу заступљеност материнства у односу на очинство, јер на тај начин није могуће превазићи неповољност женских позиција, разрешити конфликт улога, односно ублажити родну неравноправност (Presser, 1995).

Неједнаке шансе и неравноправност жена у односу на мушкарце постоје и у српском друштву током друге половине двадесетог века, упркос превлађујућој идеологији друштвене једнакости полова и значајним еманципаторским искорацима манифестованим кроз образовање и економску активност женске популације. Ипак, подређен и дискриминисан положај жене у социјалистичком систему препознаје се кроз родну сегрегацију образовних профила и занимања стечених средњим образовањем, кроз неједнакост зарада жена и мушкараца које се нису могле објаснити само разликама у степену стручне спреме, кроз подређен положај жена стручњака у односу на мушке колеге када су у питању високообразовани електро-техничких, технолошких или информатичких области (Милић, 1994). Мада је у социјалистичком друштвеном систему положај жене у значајној мери унапредовао, у односу на прву половину двадесетог века, патријархат као преовлађујући принцип организације и структуре друштва од микро до макро нивоа је резултирао само другачијим облицима неравноправности и друштвене неједнакости жена.

И у Србији су жене учиниле значајан корак ка стицању образовања. Иашле су на тржиште рада, а њихова преовлађујућа економска активност престала је да буде уско повезана са пољопривредном делатношћу. Међутим, положај жене пре свега је био одређен „традиционалним односима родности и, на њих ослоњене структуре, како у породици, тако и у друштву“, па отуда званично опредељење и формално-правне гаранције државе за једнакост права жена и мушкараца нису омогућили стварну једнакост полова, „јер је друштвена структура родности или спречавала жене да усвоје права која су им призната, или су оне бивале маргинализоване и гетоизирани кад их усвоје“ (Ђурић-

Кузмановић, 2002). У социјалистичком друштвеном поретку запослене жене су имале одређена права и бенефиције које су се тицале усклађивања рада и родитељства, што је требало да ублажи конфликт приватне и јавне сфере, али друштвени положај жена није постао квалитативно другачији, односно равноправнији и уједначенији са положајем мушкараца. Заправо, таква друштвена подршка на неки начин је само потврдила сложеност женских позиција услед разноврсности улога без обзира на образовна и професионална постигнућа, личне способности и афинитете, при чему се подразумева преовлађујућа одговорност жене у активностима везаним за децу и породицу.

Као један од најбитнијих аспеката друштвене неједнакости полова у социјалистичком друштвеном поретку издвојена је неповољнија позиција жена у погледу достизања виших друштвених положаја (Благојевић, 1991а). Оне су виђене као „маргинална друштвена група“ која нема једнаке шансе у погледу друштвене промоције у поређењу са мушкарцима, чак и кад располажу истим квалификацијама. Индиректнији угао посматрања овог облика родне неравноправности открио је више предуслова који стоје на путу „професионалног постигнућа“ жена. Међутим, у овом истраживању је закључено да су индивидуални друштвени положај, као и друштвени положај домаћинства којима су припадали испитиване жене и мушкарци, били под малим утицајем њихове полне припадности. Али, даље је наглашено да би друштвене разлике између полова биле уочљивије да су испитиване варијабле положаја које се директније тичу свакодневног живота и приватне сфере.

Друштвени положај жене у социјализму с једне стране је оптерећен наслеђем прошлости која садржи економску, социјалну и културну неразвијеност и чврст патријархални образац који жену смешта пре свега у сферу породице. Са друге стране се налазе проблеми са којима се суочавају жене које су искорачиле напред, које су се школовале и које су се укључиле на тржиште радне снаге са знањима, квалификацијама и стручношћу која не заостаје за мушком радном снагом, али које за разлику од њих имају обавезе и одговорности у сфери породице и домаћинства, као подразумевани и очекивани модел женског понашања. Марина Благојевић (1991а; 1991б) говори о „системској инхибицији“, као структурално укорењеном хијерархијском односу полова. То је „скуп друштвених механизма који условљавају квантитативно смањивање и квалитативно деградирање активности жена и њиховог целокупног друштвеног положаја“, што се манифестује у различитим областима: запослености и раду, у социјализацији и образовању, професији, стваралаштву и у породици (Благојевић, 1991б:30). Она указује да чврста усидреност и широка распрострањеност механизма репродукују родну неравноправност, и ако су се у свакој области ограничења ублажила, јер стварање услова за друштвену равноправност полова имплицира битно другачије друштвено окружење, које није засновано на традиционалном схватању улога и позиција жене. Насупрот социјалистичком, као много ефикаснији у постизању услова за родну равноправност, наводи скадинавски концепт који не фаворизује материнство, осим у фази биолошке везаности детета за мајку, већ оба родитеља имају једнак третман у свим обавезама око деце, што се показало успешном дугорочном стратегијом.

Економска активност жене одређена је демографским, економским, друштвеним и културним детерминантама, чији утицаји и ефекти зависе од друштвеног контекста. Истакнуто је да истраживачку пажњу треба усмерити и на мотивациону основу, односно размотрити да ли је запосленост/

незапосленост жене лични избор или врста принуде, као и сам карактер и садржај женског рада. Да образовање, поред јасно видљивих квалитативних промена, доноси и негативне ефекте, међу којима су сегрегација занимања и проблем неусклађености образовног система са потребама тржишта рада, који погађа жене као маргиналну друштвену групу. Посебна пажња у овом истраживању посвећена је специфичностима развоја каријере жене и мушкарца, као јасном показатељу родне неравноправности, манифестоване кроз различит положај у сваком од ступњева њеног формирања (Благојевић, 1991б:124-129).

На првом ступњу који се тиче формирања професионалне оријентације и развијања амбиција, обликовања мотива и одабира циљева важан је утицај родитеља који најчешће не усмеравају на исти начин девојчице и дечаке. Фаза успостављања каријере и професионалне социјализације најчешће се одвија паралелно са веома значајним променама у приватном животу (ступање у брак, стварање породице, родитељство...), што жене на самом почетку бављења професијом ставља у неповољнију позицију од мушкарца. У том периоду жене су заправо најчешће више присутне у приватној сфери, што им отежава и каснију фазу у професионалном развоју када долазе и први успеси, награде, могућности напредовања и суочавање са професионалним изазовима. Према мишљењу ауторке, у трећој фази, на средини развоја каријере када се од појединца очекује максимум, постоји могућност да жене које су оствариле стабилност у приватном животу са много енергије и ентузијазма улазе у професионалне задатке, али суочавајући се са бројним препрекама, само „изузетне жене“ успевају да надокнаде пропуштено. У етапи развоја каријере која се везује за „кризу средњег доба“, могућа је појава проблема мотивисаности, а жене се суочавају и са новим обавезама везаним за породицу, брак и партнерство, што их може пратити до одласка у пензију.

Имајући у виду ове фазе у професионалном животу, а уједно водећи рачуна и о фазама које прате приватни и породични живот, Марина Благојевић препознаје родну разлику у изградњи професионалног живота жене и мушкарца, кроз континуитет путање „мушке“ и дисконтинуитет „женске“ каријере. Високо образоване жене стручњаци, као бремене женске еманципације носе двоструку оптерећеност, мада су оне више од других интегрисане у друштвени систем, али „читава њихову егзистенцију обележава изразити напор за савладавање отпора који постоје у њиховом друштвеном окружењу – од образовања до професије; од стваралаштва до породице“ (Благојевић, 1991б:247).

Критички осврт на друштвени положај жене у социјализму, постоји у закључцима различитих истраживања. Одређену заокруженост добија експлицитним указивањем на негативне ефекте у свим посматраним показатељима (Милић, 2008). У сваком од њих уочени су позитивни помаци, али ниједан показатељ није ослобођен постојања негативних импликација које говоре да социјализам није елиминисао подређеност и дискриминацију жена. Истакнуто је да су жене „двоструко експлоатисане“. У јавној сфери, кроз „обавезу радне активности и њено неједнако вредновање“, и „у породици за коју жртвују своје индивидуалне тежње и жеље“. У погледу демографских показатеља, позитивни аспекти су уочени у сфери планирања рађања и могућности у постпорођајном периоду, али као главни проблем у сфери репродуктивне улоге жене истакнут је велики број абортуса. Поред изразито позитивне промене социо-економских карактеристика, јавља се низ негативних показатеља положаја жена на тржишту рада и положаја запослених жена. Женски политички активизам није био у потпуности непознат, али је пре свега

постојао у нижим структурама. Друштвена покретљивост није заобишла ни женску популацију, али она је пре свега видљива када је реч о међугенерациској, док је много мање била пристуна, у случају унутаргенерациске покретљивости, односно у погледу могућности да напредују у току радне каријере.

Промене у друштву и економска криза током 1990-их, додатно су погоршали положај жена, умножили препреке родној равноправности а родни јаз учинили већим и теже савладивим. Положај жене у Србији на крају двадесетог века одређен је карактеристикама социо-економског и културног развоја, које нису продуковале услове за родну равноправност, већ су продубиле системску репродукцију друштвене неједнакости полова. Постоји мишљење о континуитраности подређеног положаја жене у српском друштву који се репродукује „диригованим неразвојем“ од стране водеће елите, и самообнављањем патријархата као доминантног културног модела (Ђурић-Кузмановић, 2002). Истакнуто је да се заправо социјализам задржао само на „женском питању“, што је био недовољно дубок искорак у женској еманципацији, чија суштина заправо није постигнута, јер би тад цео друштвени поредак био доведен у питање. Поред социјалистичке дисонантности званичне идеологије једнакости полова и стварног положаја жена, током 1990-их активирао се утицај националистичке идеологије и ратних прилика, чије су жртве биле и жене. Друштвено-културни развој утицао је не само на погоршање њиховог друштвеног положаја, већ и на јачање традиционалних вредности и родних улога. У том смислу говори се о културном заостајању манифестованом кроз неусклађеност „женског“ и „мушког“ система вредности, модела понашања и конфликтност очекивања (Вуковић, 2009б). Тек уравнотежено функционисање ова два система означава укидање родне хијерархије и успостављање квалитативно другачијег друштвеног односа између полова.

Истраживање свакодневног живота у Србији почетком 1990-их показало је да се у условима тектонских друштвених промена и стања опште друштвене нестабилности и несигурности интензивира окретање жена породици, да јача њихова моћ у приватној сфери где се успоставља образац „жртвеног матријархата“, насупротив моћи мушкараца и патријархату у јавној сфери, што се препознаје као стратегија преживљавања свих, у временима опште друштвене кризе (Благојевић, 1995). Дакле, ово је изузетно неповољан период из угла могућности ублажавања друштвене неједнакости полова. То је период у којем се моћ патријархата приказује у најнегативнијем светлу (Вуковић, 2009б), превазилазећи оквир проблема родне неравноправности јер се низ негативних ефеката сручио на свакодневни живот свих, независно од полне и генерациске припадности. У времену трансформације друштвеног система, бременитог економским и политичким проблемима на макро нивоу, и суочавањем са низом проблема у сфери свакодневног живота, друштвена једнакост полова ни на једном од њих није могла да постане легитимно питање, које би пробудило активизам на било ком нивоу.

Родни режими бивших социјалистичких држава одликују се низом заједничких карактеристика, без обзира на специфичности пре и током транзиције кроз коју су пролазиле у 1990-им, које говоре о односу приватног и јавног као о разлици између женског и мушког поља деловања, о односу „мушке“ моћи и „женског“ саможртвовања, стрепње, несигурности, неизвесности, о прикривеном подређеном, маргинализованом и дискриминисаном положају жене, али и о међугенерациским и међуслојним

разликама у неравноправности са којима су жене суочене (Благојевић, 2002). Истраживачко искуство указује да је у другој половини 1990-их, поред евидентног трошења женских ресурса пре свега у сфери породице, дошло до премештања родних разлика и реструктурирања родне неједнакости. Разлике између жена и мушкараца пре свега су присутне у „сфери репрезентације: политичке и културне“, а родна неравноправност је премештена у „ванинституционалне мреже“ и манифестује се кроз „суптилну дискриминацију“.

Родне улоге и модели понашања репродукују нове или продубљују старе облике родне неравноправности у јавној сфери и свакодневном животу у постсоцијалистичком периоду (Gal and Kligman, 2000). Бивше социјалистичке државе суочавају се наслеђеним проблемима у сфери репродукције и репродуктивних права жена, а политичке и економске промене резултирале су новим родним идентитетом, новим облицима маргинализације и инструментализације жене, појачаним социјалним раслојавањем женског становништва и отежаном социјалном мобилношћу жена нижих друштвених слојева. Приватизација и јачање услужног сектора отворили су простор за повећану потражњу женске радне снаге и за нове облике запошљавања, али и проблем регуларности/нерагуларности њиховог социо-економског положаја. Важан сегмент постсоцијалистичког заустављања репродуковања родне неравноправности представља могућност политичког репрезентовања „женских“ питања, учешће жена у политичком животу, у невладином сектору и решавању проблема жена у пракси.

Друштвена транзиција држава Источне и Централне Европе и Централне Азије, утицала је на положај и жена и мушкараца, при чему се уочавају родно специфични ефекти промена и економске кризе током последње деценије двадесетог века, уз одређене регионалне разлике (Paci, 2002). Положај жена је погоршан у сфери економских могућности кроз нерегуларности тржишта рада, кроз родни јаз у зарадама и пораст ризика од сиромаштва. Негативан ефекат транзиције на положај мушкараца видљив је у паду очекиваног трајања живота, пре свега у државама бившег Совјетског савеза, а у неким је и смањен удео младића са завршеним средњим образовањем. Специфични проблеми положаја жена тичу се бенефиција и права на материнско одсуство, које је се из угла послодавца, па и квалитета радних способности жена може посматрати у неповољном контексту. Мада се у формално-правном смислу гарантује једнакост права власништва, економске могућности жена угрожене су ускраћеношћу власништва над земљом или неким другим некретнинама, што продубљује неповољан положај жена у приступу кредитима или тржишту капитала. Из мушке перспективе пажњу привлачи веће одустајање дечака од средњег школовања у појединим државама, као истраживачка тема и као друштвени проблем који је потребно расветлити са становишта условљености и социо-економске ситуације домаћинства, као и са становишта ефеката на тржиште рада. Такође, постоје државе (Таџикитсан и Узбекистан) које су суочене са проблемом неповољног положаја девојчица у погледу школовања, што се повезује са културном развијеношћу, религијским карактеристикама, али и сиромаштвом и квалитетом образовања. Ефекти транзиције на родне неједнакости у погледу здравља упућују на потребу да се у појединим државама више пажње посвети превенцији здравља и редукцији ризичног понашања мушке популације, док је у земљама Централне Азије више пажње потребно посветити унапређењу репродуктивном здрављу жена.

Из теоријско-методолошког угла, поред сагледавања истраживачког искуства потребно је упознати се са суштинским карактеристикама родне неравноправности. Постојећа емпиријска грађа нам је омогућила увид у манифестацију друштвене неједнакости полова, односно највећим делом у подређени положај жене. Новија истраживања, заснована на концепту родних разлика, упознају нас са садржајем, карактером и интензитетом разноврсних аспеката друштвеног положаја и жена и мушкараца. Истраживачка грађа и кумулација сазнања о различитим аспектима родне неравноправности значајни су као основа неких нових истраживања и анализа усмерених на недовољно расветљене сегменте, на питања која су остала без одговора, на провери неких нових претпоставки. У том смеру, важно је не само сазнање о резултатима, већ и теоријско-методолошки приступи у истраживањима, као и дефиниција родне неравноправности и природа овог социјалног феномена.

Претходно цитирана студија *Gender in Transition* анализира економску активност, образовање, ризик од сиромаштва, здравље и морталитет мушког и женског становништва, што омогућава објективно сагледавање релевантних социо-економских и социо-демографских карактеристика као показатеља неравноправности и угрожености једног или другог пола. У основи оваквог приступа јесте схватање да родну неједнакост треба посматрати са становишта могућности и статуса жена и мушкараца. Када немају једнаке могућности и једнаке почетне позиције онда такав систем продукује родну дискриминацију. Родна равноправност имплицира постојање слободе избора улога и постигнућа, што би требало да зависи од личних преференција, а не од полне припадности. Друштвена једнакост полова се дефинише као једнакост могућности, али не значи и једнакост постигнућа као императив. Улоге жена и мушкараца и њихово понашање у погледу образовања, посла, каријере, брака требало би да буде резултат њиховог личног избора, а не последица понашања које је на неки начин „изнуђено“, као одговор социјалним очекивањима. Дакле, услови за родну равноправност имплицирају фер однос манифестован кроз једнаке могућности за жене и мушкарце, а неједнака постигнућа нису нефер када су они резултат њихових личних избора и преференција (Paci, 2002). Родна равноправност имплицира једнаке могућности избора, једнаке услове развоја индивидуалних способности, једнакост у погледу приступа запослености и у погледу зарада, односно једнако вредновање женског и мушког рада. И док с једне стране уочене родне разлике указују на неповољан и подређен социо-економски положај жена, разлике у морталитету према старости и дужини очекиваног трајања живота упозоравају на угроженост положаја мушкараца.

Употреба појма родна неравноправност не значи искључивост или селективност у погледу пола. То што је још увек присутнија женска перспектива друштвене неједнакости полова, јесте последица континуитета подређеног положаја жене и њене неповољне позиције због искључености или ограничености присуства у јавној сфери. То што је прва асоцијација подређен положај жена и неравноправност у односу на мушкарце, не значи занемаривање положаја, улога и понашања мушке популације, нити пренебрегавање расветљавања њихове угрожености. Емпиријска истраживања и анализе статистичких података потврђују постојање родне неравноправности која се махом препознаје кроз угроженост позиција жене и интензивнију осујећеност њених индивидуалних способности, услед преовлађујућих патријархалних норми, додуше мање конзервативних него у прошлости. Заправо, сама природа родног односа и распрострањеност подређеног положаја

жене, прикривају не само друштвену дискриминацију жена, већ и негативне ефекте таквог односа на мушко становништво.

Бурдије (Bourdieu, 2001) говори о усидрености подређеног друштвеног положаја жене и надређености мушкарца, као продуктима друштвене структуре савременог друштва. Полна хијерархија почива на свеprisутности патријархата, а „владавина мушкараца“ је константан модел владавине, који опстаје на „структури разлике“. Промене друштвеног положаја жена као последица пораста образовног нивоа, економске независности жена и промена породичне структуре, сматра Бурдије, не могу да прикрију неједнакости које постоје у расподели моћи и шансама за остваривањем личних потреба и амбиција. „Покоравање“ жена манифестује се кроз прихватање послова у јавној сфери који су слични функцијама које обављају унутар домаћинства и породице, кроз прихватање позиција из којих „помажу“ мушкарцима, а не оних које им дају моћ и власт, као и кроз монопол мушкараца у сфери управљања и руковођења. Родна неравноправност се само модификује, али она траје. Као пример, наводи се феминизација оних положаја који немају друштвену моћ, или се интезивно умањује друштвена важност оних позиција на којима су све присутније жене. Бурдије указује на то да шансе за друштвени успех жена опадају у колико се иде ка положајима који су ређи и више тражени, а формална једнакост тежи да прикрије чињеницу, да жене ипак заузимају неповољније положаје.

Неравноправност и подређеност у односу на мушкарце су последица прихватања родног поретка какав јесте, при чему девојке „усвајају, у облику схема перцепције и процењивања, које су тешко свијесно разумљиве, принципе владајуће визије, које их наводе да сматрају нормалним, или чак природним, друштвени поредак такав какав јесте и да, у неку руку, претичу судбину одбијајући успон у каријери, или каријере из којих су оне, у сваком случају искључене, журећи ка онима које су им, у сваком случају досуђене“ (Бурдије, 2001:129). Мушкарци немају организовану стратегију отпора према друштвеној једнакости полова, али они прихватају родну хијерархију, јер је такав друштвени однос у функцији репродукције њиховог родног идентитета, посебно у појединим професијама. „Овековеченост“ родне хијерахије сматра се последицом суптилног механизма преношења моћи и власти на мушкарце, путем „економије симболичких добара“. На овај начин „владавина мушкараца“ се репродукује и у условима промене начина економске производње, јер се размена пре свега одвија у брачној заједници и у породици, која је „главни чувар симболичког капитала“ а „сталну и изричиту подршку добија од цркве и права“ (Бурдије, 2001:132). Суптилност одржавања „владавине мушкараца“ Бурдије препознаје у самом наступу и односу према женама које се налазе на позицијама које доносе могућност утицаја или неки степен моћи. Наглашавање „женских“ атрибута види као „посебно суптилан начин да јој се одрекне право на тај само мушки атрибут какав је власт“.

У литератури је често у употреби наизглед вредносно неутрални појам – родни режим. И мада он заиста директно не сугерише карактер односа између жена и мушкараца, не може му се приприсати игнорисање друштвених разлика и неравноправности. Управо се њиме наглашава структурисаност родног односа и дубока урођеност у све нивое друштва. Родни режим се дефинише као „релативно структуриран однос између мушкараца и жена, мушкости и женкости, у институционалном и ванитуционалном окружењу, на нивоу дискурса и на нивоу пракси“ (Благојевић, 2002:311). И оно кроз шта се манифестује тако структурирани однос јесу родне улоге, родни идентитети и

родно представљање. С обзиром да је родни режим структурација друштвеног система и прилика у друштву, он може бити различитог карактера и имати различите облике. На његово уобличавање утичу „економске, друштвене, историјске, културне карактеристике једног друштва и он је дубоко функционалан за то друштво“ (Благојевић, 2006). Родни режим имлицира различитост улога, идентитета и понашања мушкараца и жена. Та различитост је производ друштвених прилика које продукују карактер родног односа и интензитет неусклађености „мушке“ и „женске“ праксе. Задатак истраживача јесте да разоткрију садржај, особине и интензитет тих разлика расветљавајући све релевантне аспекте.

У контексту теоријског приступа „Род и развој“ развијен је метод родне анализе ради истраживања и анализа разлика између рада жена и рада мушкараца (Петрушћи, ур. 2007:31-33). Овај метод захтева тражење одговора на три кључна питања која су операционализована низом конкретних показатеља. То су: ко ради које послове и којим средствима, ко има приступ и ко контролише средства, добит и могућности. На овај начин могу се разумети обрасци понашања и културне норме у погледу родних улога и њихових одговорности, ресурса и њихове доступности, учешћа у доношењу одлука и могућности контроле њиховог спровођења од микро, преко локалног до државног нивоа, у погледу потреба, приоритета и перспектива мушкараца и жена. Као конкретан резултат овако примењене анализе родних разлика очекује се оснаживање позиција жене. Оно би требало да захвати контролу фактора економске производње и расподеле бенефита, учешћа у доношењу одлука на свим нивоима и у свим програмима, развијање свести да се родне улоге могу променити и да је родна равноправност могућа, остваривање једнаког приступа свим ресурсима и подршку у виду социјалне помоћи најугорженијим да би остварили основне животне потребе.

Родна неравноправност је социјални феномен присутан у друштвима различитог степена развоја, културног наслеђа и у различито уређеним друштвеним системима. Она се пре свега односи на искуство женске популације које је одређено маргинализованим и дискриминисаним положајем, и у приватној и у јавној сфери, изражен у различитим формама и интензитетима. Друштвена и културна условљеност улога и понашања жена и мушкараца продукују начин, интензитет и распрострањеност друштвене неједнакости полова. Поред тога, манифестација родне неравноправности условљена је и постигнутим конкретним резултатима у спровођењу мера и стварању услова за ублажавање родног јаза у различитим аспектима друштвеног живота. Србија се суочава са низом питања која говоре о подређеној, из јавног живота прилично изопштеној позицији жена, па чак и о њеној физичкој угрожености, са којима су суочене и друге бивше социјалистичке државе, а њихово решавање је неопходан услов развоја демократског друштва (Благојевић, 2002).

У сваком друштву, утемељеном на патријархату, независно од друштвеног система, социо-економског и културног развоја постоје исте полуге репродуковања или модификовања родне неравноправности. Анализе статистичких података и емпиријска истраживања указују на три подручја у којима је присутна и у којима се обнавља родна неједнакост. То су економска неравноправност, неравноправност у погледу учешћа у сфери политике и конфликт рада (професије) и породице (породичног живота). Различите позиције и разлике у понашању жена и мушкараца у сваком од њих, тесно су повезане, што отежава суочавање са узроцима друштвене неједнакости полова.

Ојачавање економских позиција, укључивање у сферу политике и стварање услова за олакшавање конфликта посао-породица једнако су важна поља деловања. Њихова појединачна сложеност, као и сложеност њихове интерактивне везе захтевају низ истраживања усмерених на расветљавање различитих питања условљености одређених позиција, као и њихових ефеката на друштвени положај једног или другог пола.

Сложеност феномена, дубока уроњеност у структуре друштва од микро до макро нивоа, опсег распрострањености и приступност у свим сферама приватног и јавног живота представљају велики изазов пракси мењања родног односа ка равноправнијој заступљености, ка уједначенијем положају, ка укидању препрека истинској родној равноправности у пракси. Ово је дуготрајан процес који поред низа конкретних акција и мера, подразумева и промене на идеолошкој равни и на вредносно-нормативном нивоу. То је сегмент у који је можда најтеже продрети, за чије мењање је потребно најдуже време и где су отпори најјачи и најдуготрајнији.

Марина Благојевић говори о неопходности успостављања стратегија које су компатибилне одговарајућим културним контекстима и да ће се тек деловањем на „поље културе“ учинити кључни корак ка укидању мизогиног положаја жена.³ Аргументи за успостављање равноправног родног односа налазе се у самом карактеру друштва и његовом развоју. Пут ка родној равноправности је сегмент друштвеног развоја (Ђурић-Кузмановић, 2002), важан услов демократичности друштва и питање развијености демократије (Балон, 2007; Мршевић, 2010). То је питање развијености људских права и услов социјалне правде (Докмановић, ур. 2002), обавезујући сегмент европских интеграција (Благојевић, 2002). Дакле, родну неравноправност као социјални феномен савременог друштва потребно је испитивати и разумети са становишта различитих аспеката. Научно разумевање и објашњење имплицира што дубљи продор и што целовитији обухват у истраживањима узрока, механизма (ре)продуковања и преобликовања, при расветљавању различитих облика и испитивању распрострањености родне неравноправности у различитим социјалним и културним контекстима. У том смислу, потребни су мултидисциплинарни приступ и интердисциплинарана повезаност, а демографија као наука о становништву може да да одређени допринос у проверавању неких емпиријских сазнања и дефинисању неких нових истраживачких питања (Шобот, 2010а).

1.3. Родни аспект и родна неравноправност у демографији

Поред расветљавања родне перспективе, указивања на истраживачко искуство и дефинисање феномена родне неравноправности, успостављање теоријско-методолошких координата овог рада, захтева још једну интервенцију. Она се тиче успостављања везе између демографије и родног аспекта као епистемолошког оквира, као и расветљавања везе између демографије и родне неравноправности као предмета истраживања. У том смислу говори се о неопходности и важности родног аспекта у демографским истраживањима.

³ Видети текст „Трагичан спој патријархалне и постиндустијске мизогиније“, http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/saopstenja/razgovori/marina_bлагоjevic.htm (21.09.2011). Мизогини положај жена се одређује као систем експлоатације, доминације над женским ресурсима, подразумева неједнакост размене, али и понижавање жене јер је она другачија (према Благојевић, 2000: 37).

Такође, тежи се указивању на могућности, погодности и на ограничења демографског приступа у расветљавању родне неравноправности.

Савремена демографија суочава се са потребом изградње и прилагођавања теоријско-методолошке апаратуре новим захтевима и очекивањима који стоје пред истраживачима демографских појава, структура и процеса. Демографска сазнања су неопходна у расветљавању и објашњењу низа појава у друштву, као што су и неизоставни сегмент различитих јавних политика које су не само у функцији решавања демографских проблема, већ су усмерене на различите аспекте квалитета живота становништва. Дакле, демографија и демографи имају одговорност не само за тумачење и објашњење популационих феномена, структура и динамике, већ и одговорност у погледу ангажовања на мењању праксе, одговорност у погледу заинтересованости, приступачности и ефикасности на решавању популационих и друштвених проблема.⁴

Демографи уочавају потребу за унапређењем теоријских приступа и методолошких средстава како би се проникло у сложеност појава и како би се понудило валидно објашњење демографских тема. Истакнута је неопходност ка квалитативном помаку у теоријским приступима који би заправо омогућавали да се проучаваној појави приступи много прецизније и да се омогући сагледавање њене комплексности (Palloni, 1999). У том смеру је истакнута и потреба за методолошким иновацијама, за применом математичких модела који омогућавају мерење проучаване појаве као последице фаза индивидуалних модела понашања који су подложни утицају низа фактора својствених конкретном контексту у којем се одвија след различитих догађаја. Савремена демографија се види као научна дисциплина која треба да учини заокрет у смислу приступа који подразумева померање пажње са догађаја на динамику процеса и међузависност појединца и окружења, а такав холистички приступ у значајној мери унапређује разумевање демографског понашања што се сматра њеним главним задатком (Hobcraft, 2007). Као наука о становништву она се заправо бави истраживањем и расветљавањем низа појединачних понашања која доносе одређени ефекат на агрегатном нивоу.

Демографија се сматра науком о човеку у свој његовој биолошкој и друштвеној сложености, и због тога је потребан мултидисциплинарни приступ, истичући два разлога: неопходност уважавања микро и макро нивоа и специфичност демографских догађаја јер се у њиховој основи налазе индивидуални избори (Caselli and Egidi, 2007). Сарадња са различитим друштвеним и биолошким научним дисциплинама омогућава витални прогрес демографије, а резултат тога јесте обогаћивање сазнања о становништву. На тај начин демографско истраживање, засновано на јасно структурисаном теоријском оквиру у који су уткана сазнања о важним пратећим појавама, одолева замкама парцијалног приступа и неадекватног поједностављивања. Потребно је идентификовати проблем, одредити његово постојање, формулисати хипотезу унутар јасног и прецизног теоријског оквира, тестирати хипотезе уз адекватну методологију и одговарајуће податке (Caselli and Egidi, 2007:36). Интегративан приступ у проучавању демографских појава и процеса

⁴ Наравно, њихова одговорност се налази у оном делу који се односи на разумевање и на дефинисање мера усмерених ка одређеном популационом феномену или неком друштвеном питању које се тиче становништва. Демографија и демографи не могу да имају одговорност за имплементацију и реализацију политика које се тичу важних тема за развој друштва, јер је то пре свега сегмент који припада сфери политике.

значи развијање дијалога са блиским научним дисциплинама, међу којима је и статистика, која би требало да омогући међународну упоредивост свих релевантних демографских информација. Од демографије се очекује не само да објасни, већ и да расветли узрочне процесе, повезаност између варијабли и да у тумачењу резултата реорганизује микро и макро димензије унутар кохерентног оквира. То значи конкретније и продубљеније познавање демографске стварности и релевантног понашања.

Поред потребе унапређења сазнајног и методолошког приступа указује се и на неопходност диверзификације истраживачких поља, у успостављању новог идентитета демографије као ангажоване научне дисциплине (Tabutin, 2007). Промене би требало да допринесу већој видљивости и прагматичности демографских сазнања, при чему се констатује да будућност демографије зависи од њене способности да се прилагоди и да одговори новим друштвеним и политичким захтевима. Истакнуто је и неколико конкретних захтева у смислу подизања квалитета и јачања позиције савремене демографије. Инсистира се на интензивирању друштвеног карактера демографије, што имплицира вођење рачуна о друштвеним, економским и политичким узроцима и последицама демографских појава и процеса. Потреба да се објасне разлози неког догађања подразумева и већу укљученост квалитативне демографије, ангажовање на решавању многих кључних друштвено-политичких питања широм света, на различитим нивоима (друштвена искљученост, сиромаштво, окружење, развој, насиље...). Инсистира се на неопходности да демографи почну да мисле другачије, односно да интегришу „технике“ и „објашњавајуће факторе“, да дају већи простор теоријама и концептуалном оквиру, да наглашавају практичне примере, да развијају компјутерске технике симулација и тестирања грешака, што би демографију учинило животнијом, практичнијом и привлачнијом дисциплином (Tabutin, 2007:28).

Залагање у погледу теоријског и методолошког „заокрета“ у демографији праћено је и потребом да се конкретније одреди њена „природа“, с обзиром на области којима се бави и на приступе у истраживањима. Међу демографима у значајној мери постоји склоност ка указивању на блиску повезаност и тесну међузависност демографског корпуса интересовања са садржајима друштвених научних дисциплина. У новије време у европској демографији експлицитно је дефинисана антрополошка демографија која нуди један квалитативно другачији приступ, који је заправо у складу са претходно изнетим залагањима ка једном интегративном приступу и уважавању друштвеног и културног контекста.

Суштина новог теоријског приступа проналази се у вези између статистичких правилности и културног значења, као одређена врста теоријског напретка у превазилажењу ограничења социо-демографске анализе, јер се при тумачењу агрегатних података има у виду да су они производ низа појединачних понашања и стратегија насталих у одређеном окружењу, па их је потребно посматрати у тим оквирима (Johnson-Hanks, 2007). При одређењу теоријског приступа антрополошке демографије инсистира се на појму „коњукура“, која се односи на структуралну и динамичку димензију „контекста“, чиме се наглашава читав сет релевантних фактора, сложеност детерминистичке основе и динамичност, који су уоквирени културним значењем. Динамичка компонента се односи не само на промену појаве у одређеном временском распону, већ на низ активности (понашања) учесника проучаване појаве, па је за разумевање важно сагледати не само карактеристике друштвеног и културног оквира, већ и карактеристике самих актера које имају

одређено културно значење. Ово је сложенији вид интердисциплинарне повезаности која укључује две или више парадигми, усмерених ка дубоком разумевању, не занемарујући индивидуални ниво како би се објаснили разлози понашања које се одвија у одређеном контексту, примењујући и компаративни приступ (Coast, Hampshire and Randall, 2007).

Дакле, антрополошка демографија се препознаје као једна другачија и квалитативно унапређена парадигма чији је циљ не само интерпретација агрегатног стања, већ разумевање узрока који су довели до одређене агрегатне слике, водећи рачуна о различитости културног оквира, релевантне и за микро и за макро ниво. Истакнута су три начина примене теоријских и методолошких принципа антрополошке демографије (Bernardi and Hutter, 2007). Демографске варијабле морају се посматрати с обзиром на специфичности културног контекста, потребно је модификовати стандардне дефиниције појединих варијабли како би се прилагодиле моделима понашања средине у којој се посматрају, а сложеност мотивационе основе понашања потребно је тумачити с обзиром на моделе који су својствени тој средини. Као пример примене оваквог приступа наводе се истраживања економских карактеристика у различитим културним и политичким контекстима, на разлике у моделима рађања. Као један од најтипичнијих наводе се истраживања која укључују родне улоге и моделе понашања у испитивање одлучивања о рађању и моделима репродуктивног понашања.

У методолошком смислу антрополошка истраживања се одликују и квалитативним и квалитативним приступима и анализама, која се заправо на неки начин интегришу у један комплексан и кохерентан истраживачки пројекат. Циљ овог теоријског приступа је да се коришћењем валидне грађе, документације и података да још поузданији одговор на истраживачка питања јер се резултати интерпретирају у складу са карактеристикама културног контекста који припадају друштву на одређеном степену развоја. Коришћење квалитативних истраживачких метода јесте у функцији разоткривања, на први поглед невидљивих веза, а њихов допринос се огледа и у разбијању постојећих стереотипа о понашању појединих друштвених група. Употреба квалитативне истраживачке технике јесте у функцији расветљавања механизма настајања неке појаве у сложеној интеракцији низа различитих фактора (Bernardi and Hutter, 2007).

Постоји неколико истраживања која се с обзиром на истраживачко поље, према сазнајном и методолошком приступу могу сврстати у корпус сазнања која припадају концепту антрополошке демографије. Међу њима се налази компаративна студија о ниском нивоу фертилитета у Атини и у Лондону (Georgiadis, 2007), истраживање ставова младих генерација о кохабитационим заједницама у Пољској у функцији објашњења ниског нивоа ванбрачног фертилитета у овој земљи (Mynarska and Bernardi, 2007), компаративна студија о фертилитету као процесу социјалне размене између његових главних актера, расветљавајући савремени модел фертилитета у Европи (Heady, 2007).

Напори да се ближе одреди и да се утемељи сазнајни концепт антрополошке демографије, као научни подухват савремених демографа, не значи изостанак препознавања блискости и повезаности демографије са антрополошким садржајем, у претходном демографском искуству. Управо на то указује професор Милош Мацура (1997) у радовима у којима дефинише сазнајни концепт и теоријски оквир демографије. Као основно питање које је покренуо јесте однос између делова и целине, јер је „људска јединка

незаменљиви активни елемент популације“, па отуда развитак становништа, његова структура, али и демографске појаве зависе од „тога какав је човек и какво је његово демографски релевантно понашање“ (Мацура, 1997а:54-55). Говорећи о антрополошком садржају у демографији професор Мацура посебну пажњу посвећује интерактивној вези индивидуалне и колективне свести као једном од врло важних фактора демографских феномена, при чему је истакнута дисонантност између индивидуалног и колективног, и разлике у самој друштвеној свести, као један од најважнијих проблема демографског развоја, што отежава отклањање демографских проблема. Указано је на четири проблема:

- однос хуманог и рационалног у демографском понашању,
- постојање индивидуалних потреба, аспирација и циљева, на једној страни и мотива и понашања на другој,
- друштвене потребе – опредмећене кроз идеологију, вредности и циљеве,
- друштвени утицаји на формирање мотивације и понашања путем норми и система вредности, као и путем институција и закона (Мацура, 1997а:57).

С обзиром да је демографија наука чији је основни предмет интересовања становништво, важно је подвући кључне моменте који представљају аргумент за интегрисање родног аспекта у демографска истраживања. Демографија проучава људску популацију у свој њеној сложености и вишедимензионалности, јер је она продукт појединачних демографских понашања и интеракције низа чинилаца који се тичу човека и друштва (Мацура, 1997б). Задатак демографије јесте формирање знања о развоју становништва, у свој његовој сложености и специфичности, при чему су подједнако важне и структурална и динамичка компонента. Проучавања структуре подразумева и њено кретање и промене које су условљене низом биолошких, демографских, психолошких, социјалних и културних фактора. Такође, сложен и међузависан интеракцијски однос демографског и друштвеног важан је и у истраживању свих компоненти демографског кретања и процеса, као и расветљавање различитих демографских појава (брак, породица, насеља...). Као основно демографско обележје издваја се пол, а једна од најважнијих демографских законитости тиче се формирања полне структуре становништва као друштвено модификованог садржаја (Мацура, 1997в). Рађање, морталитет и миграције као компоненте полног састава становништва, условљени су друштвеним и низом других фактора који су подложни утицају друштвене средине.

Дакле, нагласак на антрополошком садржају демографије директно отвара простор родном аспекту у демографији. Схватање становништва као сложене целине низа појединачних активности и карактеристика имплицира уважавање пола као прве и основне демографске варијабле. Мушкарци и жене уносе своје потребе, мотиве и моделе понашања и на тај начин родне карактеристике су у основи демографских појава, процеса и структура. Полазећи од концепта антрополошке демографије, родне улоге и моделе понашања потребно је уважавати као факторе демографског понашања и сагледавати их као ефекте демографског и друштвеног развоја. Препознавање феномена родне неравноправности као фактора демографских појава и као последице одређених демографских и друштвених услова, заправо означава његово постављање за релевантно демографско питање. Отуда интересовање демографа за родну неравноправност као појаву која означава друштвену неједнакост једног дела популације у односу на други, покушавајући да у

теоријско-методолошким оквирима демографије расветле различите аспекте овог актуелног и важног социјалног питања које захтева интервенцију друштва и државе.

Када се ради о демографским родним разликама као предмету социо-демографске анализе свакако је од користи оучавање поменутог проблема индивидуалне и колективне свести. Међутим са становишта родне неравноправности не може се говорити о конфликту хуманог и рационалног, и о дисонантности индивидуалних и друштвених потреба као о чиниоцима постојања овог феномена. Неравноправан родни однос није ни хуман нити рационалан, као што није у складу ни са индивидуалним, ни друштвеним потребама, нити циљевима и вредностима. Али, родна неравноправност јесте продукт утицаја колективне свести на индивидуалну мотивацију и понашање. То је нешто што се може испитати и проверити квантитативним и квалитативним демографским истраживањима, као и нешто што захтева ангажовање у смеру промена.

Интересујући се за феномен родне неравноправности демографија се учвршћује као ангажована научна дисциплина, чија су разматрања уважавана при решавању популационих и друштвених питања. Наравно, опет у складу са захтевима који се тичу теоријских и методолошких приступа у савременој демографији, потребно је да се демографске родне разлике анализирају и расветљавају у контексту друштвених и културних карактеристика одређеног простора. Такође, резултати једне такве анализе представљају неку врсту подстицаја и путоказа додатним емпиријским истраживањима која би требало да допринесу дубљем разумевању условљености демографских родних карактеристика и објашњењу њиховог утицаја на демографски и друштвени развој.

Покушај да се одреде кључне тачке епистемолошког оквира демографије које отварају простор, али и обавезују на интеграцију родног аспекта као сазнајног приступа и као хеуристичког средства у разумевању демографске стварности, указано је и на неопходност прилагођавања статистичке грађе и метода као аналитичком оруђу у разоткривању релевантних родних разлика (Шобот, 2009б). Дакле, родна перспектива у демографији доноси и квалитативан помак у прикупљању, обради, анализи и објављивању статистичке грађе. Успостављање и унапређење родно сензитивне статистике је неопходан услов подизања квалитета аналитичког оквира и што прецизнијег мерења различитих аспеката родне неравноправности. Публикције под називом „Жене и мушкарци у Србији“, представљају прве кораке, али родно сензитивна статистика подразумева још богатију грађу у функцији сагледавања понашања и положаја жена и мушкараца. Важан елемент јесте увођење специфичних индикатора који омогућавају реално и дубинско сагледавање родних улога и модела понашања (Балон, 2007).

Већ је речено да испитивање родних модела понашања и анализа разлика између мушкараца и жена у погледу одређених демографских карактеристика није непознаница у демографским истраживањима. Она се баве различитим аспектима демографског развоја или појединим демографским појавама, а заједничка нит је заинтересованост за испитивање родно различитог понашања и карактеристика, трагајући и за разлозима као производима ставова, понашања и стила живота мушкараца и жена. С обзиром на читав сет ових разлика, као и на друштвене разлике које су релевантне за њихов положај на свим нивоима, јављају се и родне демографске разлике, па је демографске појаве потребно

испитивати из тог угла. У свим аспектима демографског развоја постоје родне специфичности које су предмет заинтересованости истраживача, у циљу дубљег разумевања морталитета, брачног и репродуктивног понашања, понашања у погледу образовања и економске активности, али и као фактор демографског кретања, промена карактеристика и одређених појава унутар популације. А све те демографске разлике важне су не само са становишта феномена родне неравноправности, већ и из угла низа важних друштвених питања која се тичу становништва, али и различитих аспеката друштвеног развоја.

Разлике у морталитету су предмет интересовања са становишта испитивања узрока. Условљеност родних разлика у погледу смртности испитује се у оквиу социо-економских и породичних услова још у детињству као релевантних фактора изградње односа према себи и бриге о сопственом здрављу (Hayward and Gorman, 2004), са становишта родно специфичних утицаја појединих социјалних фактора (Hamil-Luker and O'rand 2007), као и са становишта разлика у понашању у погледу изложености поједним ризицима, као што је употреба цигарета чије је ширење у женској популацији утицало на ублажавање полне диференцираности услед негативне појаве пораста смртности женског становништва (Preston and Wang, 2006).

Демографи се интересују за расветљавање везе и утицаја родних економских карактеристика, с једне стране, и брачног понашања и стабилност партнерских заједница, с друге стране. Истраживања су показала да брачни статус има већи утицај на висину зарада мушкараца него жена, али да брак женама даје већу финансијску сигурност (Light, 2004). Затим, разлике у зарадама између партнера могу бити фактор нестабилности при чему се уочава да родна разлика испољена кроз већу зараду жена угрожава функционисање партнерских заједница без обзира на њихову форму, док већа зарада мушкараца доводи до повећаног ризика нестабилности кохабитационе заједнице (Kalmijn, Loeve, and Manting, 2007).

Испитивање везе између економских карактеристика и репродуктивног понашања у условима рађања испод нивоа прости репродукције, је још један пример интеграције родног аспекта у демографска истраживања. Према резултатима једног тако усмереног истраживања, може се констатовати да регионална различитост на простору Европе захтева специфичне мере у намери подстицања запослености жена, водећи рачуна о могућности негативног утицаја на ниво фертилитета (Del Boca, Pasqua, Pronzato, 2005). Истраживање у којем је кроз временске серије анализиран утицај женске запослености на фертилитет у европским државама различитог друштвеног, економског и политичког контекста открива важност социјалне политике и родних режима на ниво рађања (Engelhardt i Prskawetz, 2004). Регресионом анализом су уочене разлике између држава и разлике у временским серијама, у погледу негативних ефеката учешћа жена на тржишту рада на стопе фертилитета. После значајног пада фертилитета као последице интензивног укључивања жена на тржиште рада, континуирани пораст њихове економске активности имао је прогресивно мањи негативни ефекат. Истакнуто је да се државе које имају конзервативне социјалне политике суочавају са нижим стопама фертилитета од скандинавских држава у којима је постигнут већи степен родне једнакости и у којима је ниво рађања изнад просека, у европским оквирима.

У демографији је све присутније инсистирање на важности родног односа унутар породице и позиције жене да усклади своје образовне и економске тежње, као фактора фертилитета. Отуда се поставља истраживачко

питање да ли се може очекивати да стварање услова за што бољу усклађеност посла и породице, посматрано пре свега из женског угла, али и подстицање и ширење упослености мушкараца кућним пословима, за ефекат имају пораст нивоа рађања у европским оквирима. У намери да се расветли низак ниво фертилитета из угла родне неравноправности спроведено је истраживање утицаја неједнаке поделе кућног рада на смањено интересовање жена за рађање у Италији и Холандији, институционално различитим контекстима (Mills, Mencarini, Tanturi and Begall, 2008). Истраживање није показало директну повезаност између поделе рада унутар домаћинства са нижом интенцијом ка рађању, и није потврђено да су жене фертилитетно понашање прилагодили асиметричној подели послова у домаћинству, редукујући или чак и одсутајући од рађања. Важно је истаћи да је уочено да високо образовани парови имају више фертилитетне намере, што се доводи у везу са бољом позицијом жена и тенденцијом ових парова за равноправнијом поделом кућних послова. У закључку се наводи да би у неким будућим истраживањима требало више пажње посветити расветљавању утицаја родне неравноправности у одлучивању на рађање другог детета, и позабавити се конкретније поделом послова која се тичу бриге о деци и о другим члановима домаћинства, као факторима одлучивања о рађању. Такође, указано је на потребу да се више пажње посвети утицају мушкараца на одлучивање о рађању и да се расветли и женски и мушки утицај на одлучивање о рађању.

Истраживања показују да између жена и мушкараца у Холандији постоји неуједначеност у процени „цене“ и „добити“ уласка у родитељство (Liefbroeg, 2005). Жене очекују значајни пад у могућностима изградње њихове каријере и остварењу индивидуалности и аутономности, као и мали пад у погледу њихове потрошачке моћи. С друге стране, као позитивне стране прихватају пораст осећања сигурности и квалитета односа са партнером, мада су оне чешће антиципирале „цену“ родитељства. Мушкарци су, процењујући позитивне и негативне стране уласка у родитељство, генерално били блажи у погледу истицања „цене“, али су изражавали и већа очекивања у погледу „награде“ кроз побољшање квалитета партнерског односа. Уочена је велика разлика у антиципацији ограничења и предности родитељства између жена и мушкараца, а као неразјашњено је остало питање због чега је код мушкараца интезивније очекивање о позитивном утицају родитељства на квалитет партнерског односа него што је то код жена.

У демографији су присутна и истраживања појединих мера усмерених на положај запослених жена и олакшавања усклађености различитих улога. Посебно су занимљива она која испитују ефекте мера различитог карактера на друштвени положај жена. У једном од истраживања указује се да политика наклоњена жени и њеној улози мајке може утицати у негативном смеру на економску позицију и сигурност у погледу посла, при чему се јавља и социјална диференцијација између жена (Mandel and Semyonov, 2005). Подвучено је да је родни јаз у зарадама већи у државама које имају развијену политику усмерену ка породици, покушавајући да успоставе однос социјалне правичности, него у онима у којима је положај жене мање заштићен из угла могућности усклађивања рада и материнства.

Разлике у образовању мушкарца и жена су још једна демографски интересантна област испитивања. Привлаче пажњу као самостална појава чије је узроке потребно испитати и расветлити, али родне образовне разлике су важне и као релевантан фактор демографских појава и процеса. Родне разлике у

образовању манифестују се у другачијој форми када су у питању развијена друштва и друштва у развоју. У првом случају пажњу привлаче разлози вишег образовног нивоа жена него мушкараца, а у другом могућности подстицања образовања женске популације и ублажавање родног јаза у том погледу. У основи веће окренутости жена него мушкараца стицању високог образовања налази се низ социјалних фактора који потичу из конкретних животних услова, као и родна разлика у систему вредности који се тиче и односа према образовању (Diprete and Buchman, 2006).

С друге стране, у државама у развоју жене су у подређеном положају у погледу образовања и могућности завршетка школовања, што је посебно важно са становишта демографског развоја. Наиме, повећање образовног нивоа становништва, а пре свега популације жена, у тим социо-економским и демографским условима, представљају важан фактор регулисања високих репродуктивних норми. Међутим, истраживања показују да су родне разлике у образовању у овим државама, управо последица прекида школовања девојака због раних трудноћа (Eloundou-Enyegue, 2004).

Дакле, родна перспектива у демографији није новост. Она постоји као приступ у разумевању проучаваних појава и процеса. Такође, постоји и заинтересованост за испитивање родних разлика у погледу појединих карактеристика и понашања које су битне за демографски развој, као и за развој друштва у целини. Оне се истражују као самосталан предмет проучавајући њихову условљеност или испитујући ефекте демографских родних разлика на поједине аспекте демографског и друштвеног развоја. Перцепција родних разлика као релевантног фактора демографских процеса и појава присутна је и у оним истраживањима у којима је изабрана једна родна перспектива (мушка или женска), без нагалашавања постојања разлика.

Резултати демографских истраживања о релевантним разликама између жена и мушкараца скрећу пажњу на важност родног аспекта у решавању низа популационих питања, као и у погледу друштвеног положаја и квалитета живота становништва. Поред тога, савремена демографија не може да остане равнодушна према родној неравноправности као социјалном феномену који је још увек потребно истраживати. У том погледу, једним делом се полази од статистичких извора (пописи становништва, виталне статистика, различите статистичке анкете о становништу), али је потребно да они покрију што већи опсег родно осетљивих питања. Такође, неопходно је и спровођење различитих емпиријских истраживања у циљу расветљавања родних позиција и разумева модела понашања.

Демографски приступ имплицира уважавање и женске и мушке перспективе, пружајући непристрасан поглед на родне улоге и моделе понашања. Поред тога, отвара више простора за ређе присутна питања, међу којима се налазе и она која се директније тичу позиција и положаја мушке популације.

2. Демографски и друштвени развој током друге половине 20. века

Увид у главне карактеристике демографског и друштвеног оквира током друге половине 20. века пружа општу слику услова у којима су се формирале и преобликовале социо-демографске карактеристике мушког и женског становништва Србије. Тиме се предмет истраживања смешта у одређени контекст, што је битно са становишта објашњења и разумевања родних карактеристика, модела понашања и разлика.

2.1. Главне карактеристике демографског оквира

Током друге половине двадесетог века одвијале су се значајне промене у демографском развоју и у структури становништва Србије. Најважнија компонента популационе динамике био је природни прираштај, осим што је у последњој деценији (1991-2002) миграторна компоненета утицала на пораст броја становника у Војводини (Ђурђевић 2006). Дакле, популациона динамика највећим делом је одређена односом између рађања и смртности становништа. Стопе рађања и ниво опште смртности кретали су се у супротним смеровима и њихов ефекат није у потпуности позитиван са становишта демографског развоја.

Са становишта нивоа рађања појављује се проблем немогућности обнављања генерација, као последица интензивног смањивања броја рађања. Стопа укупног фертилитета од 1,7 детета по жени, забележена 1971, била је 20% испод нивоа прости репродукције, а даље се само појачавају ефекти постранзиционог савременог модела фертилитета (Рашевић и др, 1995). Најважније карактеристике су преовладавање рађања једног и највише двоје деце, одлагање почетка рађања и скраћивање периода у којем се одвија рађање. Брак је универзална заједница и рађање се одвија претежно у њеним оквирима. Ипак, током друге половине двадесетог века постоји пораст удела ванбрачних рађања, који је нешто наглашенији од апсолутног пораста, услед дивергентних кретања брачних и ванбрачних рађања (Пенев и Станковић, 2010). Недовољно рађање се сматра критичним чиниоцем демографског развоја Србије, али његова сложена детерминистичка основа отежава ефикасно решавање овог популационог проблема (Рашевић и др, 1995).

За разлику од тенденција у нивоу рађања, кретање стопа морталитета одвијало се у позитивном смеру. Развој медицине, организација здравства и пораст обухвата становништва обавезним здравственим осигурањем резултирали су падом стопа смртности по старости, порастом очекиваног трајања живота и променама у моделу узрока смрти (Радивојевић, 2007). Међутим, у поређењу са најразвијенијим државама уочавају се неповољности. У Србији је пораст очекиваног трајања живота током друге половине двадесетог века углавном последица смањења смртности млађег становништва. Смртност старог становништва знатно спорије је опадала, или је чак и расла, док је у развијеним државама смањена и смртност становништва 65 и више година, што за последицу има знатно дуже очекивано трајање живота.¹ Водећи узрок смрти становништва Србије исти је као и у најразвијенијим државама света, а то су

¹ Очекивано трајање живота при живорођењу, 2000. за мушко становништво Србије износило је 69,7 година, а за жене 75,1 годину. У Шведској 77,5 година за мушкарце и 82,1 годину за жене, у Јапану 77,6 и 84,6. (Радивојевић, 1996) .

хроничне незаразне болести, пре свега болести система крвотока и тумора. Међутим, у Србији стопе смртности од болести крвотока континуирано расту, док је у најразвијенијим земљама управо опадање смртности од ових болести, започето још од седамдесетих година 20. века, основни чинилац продужења очекиваног трајања живота.

Једна од негативних карактеристика је родна разлика у дужини очекиваног трајања живота. Тенденција пораста овог показатеља није се одвијала равномерно. У периоду 1980-1990, у мушкој популацији готово да нема никаквих помака (Рашевић и др, 1995), а током 1990-их нешто је израженији пораст очекиваног трајања живота жена и родна разлика је благо повећана (Радивојевић, 2007). Краће очекивано трајање живота мушкараца условљено је деловањем и биолошких и социјалних чинилаца, међу којима се као најчешћи наводе распрострањеност пушења и алкохолизма, али и већа заступљеност насилних смрти у мушкој популацији (Радивојевић, 2007). Током последње деценије двадесетог века међу становницима оба пола бележи се пораст броја умрлих од болести крвотока, али је та тенденција израженија у женској популацији. И док су ове болести чешће узрок смрти жена него мушкараца (и 1991. и 2001), тумори су нешто чешће узрок смрти мушкараца, при чему се уочава благи пораст разлике.

За демографски развој Србије у другој половини 20. века миграције немају једнаку важност током читавог периода. Непосредно после Другог светског рата десило се интензивно досељавање аграрног становништва из других република бивше СФРЈ, пре свега на подручје Војводине (Стевановић, 1995). Током времена смањивао се број лица која су се досељавала на подручје Србије, али унутрашња миграторна кретања представљају моменат просторне редистрибуције становништва која се дешавала на релацији село-град. Као последица настају просторна концентрација становништва у градским центрима и промене у структурама урбане и руралне популације.

Током последње деценије 20. века десила су се масовна досељавања становништва са простора република бивше СФРЈ које имају одређене ефекте на обим становништва централне Србије и Војводине. Пропорционално велики прилив у Покрајини компензовао је негативне ефекте природног прираштаја, па се у међупописном периоду 1991-2002. бележи пораст броја становника. Међутим, на подручју централне Србије и поред овог прилива становништва забележен је пад броја становника, као последица негативног природног прираштаја и негативног миграционог салда.² И мада би се могло рећи да је прилив избеглог становништва донекле ублажио смањење броја становника на овом подручју (Стевановић, 2006), негативан миграциони салдо заправо упућује на масовност исељавања из земље, која је такође обележила овај период.

Разлика у полној структури мигрантског становништва на подручју Србије указује на већу просторну покретљивост женске популације, али са тенденцијом смањивања удела у укупном мигрантском становништву (Стевановић, 2006). Ова родна разлика пре свега је последица веће укључености жена него мушкараца у насељским и међуопштинским миграцијама. С обзиром да у овим облицима преовлађују жене млађих старосних група, већа просторна покретљивост, у поређењу са мушкарцима, сматра се последицом пораста образовања и промена у социо-професионалној структури жена. Поред ових фактора који говоре о утицају женске еманципације на демографске процесе,

² Табела I – 1.1 Укупно становништво 1991. и 2002. године и компоненте кретања становништва Србије (без Косова и Метохије), 1991-2002, *Становништво*, 42 (1-4), стр. 160.

као један од фактора наводи се пресељење услед склапања брака. Такође, уочено је да су у Војводини нешто мање разлике у погледу миграција на локалном нивоу, што је објашњено нешто другачијом структуром насељености у односу на централну Србију.

Демографски развој Србије током друге половине двадесетог века одликује се значајном променом у структури становништва према типу насеља. Континуирано и веома интензивно кретање из села у градове резултирало је брзим растом урбаног становништва и углавном негативним променама у демографским структурама руралне популације (Стојановић, 1995). Најинтезивније тенденције у овом погледу у централној Србији су постојале у међупописном периоду 1981-1991, док се у Војводини бележи мање смањење урбаног и успоравње пада руралног становништва. Разлика између ова два подручја видљива је у погледу концентрације становништва у великим градовима у централној Србији, док у Покрајини није тако наглашена разлика у величини градских насеља. Од 1991. године преовлађује урбано становништво, а у периоду до 2002. стопа урбанизације је била врло ниска и Србија, припада групи мање урбанизованих европских држава (Ђурђевић, 2006). Истакнуто је да су насеља у централној Србији, у просеку мања него у Војводини, када се изузме Београд, као највећи урбани простор у Републици.

Тенденције демографског и друштвеног развоја утицале су и на промене у функцијама и структури домаћинства у Србији. Главним подстичућим фактором трансформације породице сматра се промена карактера њене економске функције која је условила преображај сродничког састава, положај њених чланова, а то је даље утицало на промењену улогу брака и однос супружника у породичној организацији (Милић, Берковић и Петровић, 1981). Структура домаћинства и породични састав представљају врло важно поље у испитивању позиција жена и мушкараца и у расветљавању карактера родног односа, не само у приватној сфери. Почетак трансформација домаћинства у Србији после Другог светског рата био је подстакнут и убрзан и процесима индустријализације, деаграризације и урбанизације. Поред тога, истиче се да су промене у женској популацији представљале значајан фактор модернизације породичног живота (Милић, 2004). Сматра се да је демографска слика породице у Србији крајем 1980-их указивала на трасирани пут трансформације ка модерним вредностима и начину живота, али посебно је подвучено да је у основи тог процеса био чврст традиционални образац понашања и односа унутар породице.

У демографском погледу, током друге половине 20. века у Србији се бележи раст броја домаћинства, пре свега појавом већег броја мањих домаћинства, гашење вишечланих домаћинства, промене у просечној величини и преовладавање породице нуклеарног типа (Радивојевић, 1995). У међу пописном периоду 1981-1991 бележи се смањивање разлике између градских и руралних насеља у погледу просечне величине домаћинства, пре свега услед сличности у репродуктивном понашању у оба типа насеља, манифестованом кроз рађање једног до двоје деце, као најчешћих опција. Промене у породичном саставу дешавале су се кроз раст удела једнопородичних домаћинства и смањивање удела породица у чијем саставу су се налазили ближи и даљи сродници. Бележи се пораст самачких домаћинства, породица које чини брачни пар без деце, као и породица које чине један родитељ и деца, мада је нуклеарна породица (родитељи и дете/деца) најчешћа породична форма. Поред тенденција које су се одвијале у сфери брачности, демографске промене у

домаћинству и породици условљене су и процесом старења становништва и порастом удела старих лица.

Пораст броја домаћинстава у Србији најизраженији је био у међу пописном периоду 1971-1981, а у последњој деценији 20. века бележи се лагано повећање у односу на период 1981-1991, с тим што је ова промена интензивнија у градским него у руралним насељима (Предојевић, 2006). У последњем посматраном међу пописном периоду (1991-2002), уочљиве су разлике у промени броја домаћинстава с обзиром на њихову величину. Најизраженије су промене у погледу самачких домаћинстава код којих се бележи пораст броја, као и код домаћинстава са пет и више чланова, чији број је у централној Србији мањи, али не и у Војводини. Просечна величина домаћинства 2002. износила је три члана. Домаћинства у градским насељима у просеку су била нешто мања у односу на просечан број чланова домаћинства у руралним насељима, мада је настављено ублажавање те разлике услед наглашенијег смањивања броја чланова у руралним домаћинствима.

Према пописним подацима 2002, близу 80% домаћинстава су породична домаћинства, иако је у односу на претходни попис уочен пад и у апсолутном и у релативном смислу. Међу непородичним изразита је доминација самачких (више од 90%), а у оквиру породичних домаћинстава очигледно је преовладавање једнопородичних, који чине близу 90% укупног броја. На почетку прве деценије 21. века више од половине породица у Србији чинили су брачни пар са децом, а око 30% породице – брачни пар без деце. Када су у питању једнородитељске породице са децом, уочена је готово три пута већа заступљеност породица коју чине мајка и деца (11,4%), у односу на породице коју чини отац са децом (3,3%).

Важну ставку у анализи домаћинстава представљају подаци који се односе на изворе прихода. Упоредо са процесима деаграризације и урбанизације одвијала се и тенденција пада удела домаћинстава која остварују приходе из пољопривредне делатности и пораст удела оних који имају приходе из непољопривредних делатности (Предојевић, 2006). Међутим, мада је 2002. чак пет и по пута био већи удео домаћинстава чији извори прихода потичу из непољопривредне делатности (35,9% према 6,5%), они не чине апсолутну већину. Са личним приходом (најчешће је реч о пензијама) било је око 30% домаћинстава, а нешто више од једне петине остваривало је приходе из више извора. Код око 5% домаћинстава сви чланови су били издржавана лица, односно то су била домаћинства без извора прихода. Наравно, према типу насеља постоји разлика у погледу наглашености непољопривредних извора у градским (43,7%). У руралним насељима је знатно већи удео домаћинстава која су остваривала приходе из пољопривреде (око 14%), али највећи удео су чинила она која су имала личне приходе, па домаћинства са приходима из непољопривредних делатности (24,8%).

Социо-економске карактеристике домаћинства представљају врло важну ставку за положај чланова домаћинства. Са становишта расветљавања феномена родне неравноправности посебно је важно питање учешћа и доприноса жена и мушкараца економском положају домаћинства. Међутим, та врста анализе захтева посебну обраду пописних података, а потребно ју је поткрепити и релевантним емпиријским истраживањима.

Неизоставан део анализе демографског оквира чини и етничка структура становништва. Поред тога, у мултиетничким срединама, национални састав има специфичну важност при истраживању социјалних појава, па се то између осталог, односи и на феномен родне неравноправности. У етничком саставу

становништва Србије, према пописним подацима 2002. године преовладавају припадници/це српске националности и може се рећи да је она држава са претежно хомогеним етничким саставом (Радушки, 2006). Међутим, укључивањем регионалне димензије, ситауција у погледу националног састава поприма нешто другачију слику. Наиме, подручје централне Србије има још интензивнију етничку хомогеност (89,5% становништва чине припадници/це српске националности), али се у Војводини бележи одређени степен етничке хетерогености (припадници/це српске националности чине 65,0%).

У централној Србији најзаступљенији припадници других националности су Бошњаци/Муслимани (2,8%), Роми (1,4%) и Албанци (1,1%). Међутим, припадници националних мањина концентрисани су у одређеним подручјима, па тако постоје општине у којима они чине и апсолутну већину. Становништво Бошњачке/Муслиманске националности концентрисано је у региону Санџака, а Албанци готово искључиво на југу Србије. Тако припадници бошњачке/муслиманске националности имају апсолутну већину у општинама Тутин, Нови Пазар и Сјеница, а релативно високу заступљеност у Пријеполу и Прибоју, а знатно мање у Новој Вароши. Припадници албанске националности апсолутну већину чине у општинама Прешево и Бујановац, а релативно велика заступљеност постоји у општини Медвеђа.

Војводина је далеко етнички хетерогенија од централне Србије, а разлика постоји и у погледу етничког састава становништва (Радушки, 2006). Припадници Мађарске националности су друга етничка заједница по величини (14,3% становништва Војводине). Остале веће етничке заједнице у Покрајини чине Словаци (2,8%), Хрвати (2,8%), Југословени (2,5%), а затим Црногорци (1,7%), Румуни (1,5%), Роми (1,5%) и Буњевци (1,0%). Становништво мађарске националности апсолутну већину чини у општинама Кањижа, Сента, Ада, Бачка Топола, Мали Иђош и Чока, а релативну већину имају у општинама Бечеј и Суботица. Становништво словачке националности апсолутну већину чини у општини Бачки Петровац, релативну већину у Ковачици, а видна је заступљеност и у општинама Бач и Бачка Паланка. У случају осталих националности у Војводини, истакнуто је да се оне одликују реалтивно високим степеном просторне дисперзије. Према пописним подацима 2002, Хрвати су најзаступљенији у општинама Апатин и Суботица, Црногорци у општинама Врбас, Мали Иђош и Кула, а Румуни у општинама Алибунар и Вршац.

Из угла расветљавања родних позиција, улога и понашања важну детерминанту представљају културне норме и вредности које су својствене припадницима одређене националности. Упознавање са етничким саставом има за функцију сагледавање важности ове демографске карактеристике у расветљавању социо-демографских родних карактеристика и међусобних разлика. Дакле, потребно је и ову димензију укључити у анализу демографских и социјалних аспеката родне неравноправности. То је важно не само због заступљености појединих националности, већ због њихових културних специфичности које би могле да буду важне за брачне, образовне и економске карактеристике мушког и женског становништва. Међутим, реалну слику друштвеног положаја жена у оквиру различитих етничких група, облике и интензитет родне неравноправности могуће је сагледати тек конкретним емпиријским истраживањима.

2.2. Главне карактеристике друштвеног оквира

После Другог светског рата у Србији је започето успостављање социјалистичког друштвеног поретка, система чије је урушавање кулминирало у последњој деценији двадесетог века. Грубо посматрано овај период би се могао поделити на фазу друштвеног развоја до 1990. године и на период који је уследио. Ипак, истраживачи указују на одређене фазе развоја социјалистичког друштвеног поретка, које су се пре свега одликовале одређеним економским дешавањима, мада се у погледу политичког система не указује на значајнија одступања. Насупрот тога, 1990-те године одликују се интензивним политичким променама и бурним друштвеним дешавањима који су резултирали и ратним сукобима на прострима бивше заједничке државе. Овај период, иако краћи, значајно је утицао на функционисање система и на живот становништва. Опште осиромашење, егзистенцијална несигурност, нефункционисање институција система, уздрманост друштвених норми и система вредности су неке од карактеристика, уочене низом емпиријских истраживања (Лазих и др, 1994).

Грубо посматрано могло би се рећи да је после дужег временског периода који је донео низ промена у смислу друштвеног напретка, уследила фаза са изразито негативним ефектима пре свега из угла свакодневног живота становништва. Постоји низ социолошких истраживања друштвеног развоја и карактеристика друштвеног контекста српског друштва током друге половине двадесетог века. Овде ће се управо позивањем на њихове резултате и констатације указати на карактеристике економских и политичких прилика, као и на нека питања друштвеног развоја српског друштва током друге половине двадесетог века.

Изградња социјалистичког друштвеног поретка одликује се снажном израженошћу питања социјалне једнакости. У институционалном и у формално-правном смислу чињени су покушаји у погледу јачања социјалне сигурности становништва. Обавезно основно образовање, ширење мреже здравствене и социјалне заштите и доступност стицања средњег и високог нивоа образовања представљали су неке од социјалних бенефита. Бројна права су била законом регулисана и заштићена, као што је био случај и са једнакошћу жена и мушкараца у погледу права на образовање и права на обављање плаћеног рада ван куће. Не залазећи у особености политичког и економског система, чини се да је овај период, а посебно прве деценије социјалистичког друштвеног развоја, имао низ позитивних импликација. Индустријализација и урбанизација као модернизацијски процеси покренули су промене у социо-економској, образовној и професионалној структури становништва које су представљале корак напред.

Након успостављања самоуправљања и изградње националних економија, 1965. године започета је економска реформа ка либерализацији у сфери економије, али она није праћена адекватним политичким променама (Ђурић-Кузмановић, 2002). Крајем ове и почетком наредне деценије у појединим сегментима је видљиво слабљење тржишне оријентације у привреди, а у политичком смислу јача политичка опозиција чији су носиоци млади, интелтуалци и студенти који прокламују идеје демократије, децентрализације и политичког плурализма. Наредна фаза није обележена значајнијим структурним променама друштва, а почетком 1980-их, јавља се низ економских проблема чије се решавање не назире: висока и брзо растућа стопа инфлације, повећање незапослености, посебно међу младом, образованом и женском

радном снагом, повећање распрострањености сиромаштва, повећање социјалних неједнакости и јаза између богатих и сиромашних. Крајем ове деценије економска криза је све интензивнија, а политичка елита се први пут отворено сусреће и са политичком кризом, у тадашњој заједничкој држави СФРЈ.

У социолошком истраживању економског, социјалног и политичког развоја у Србији крајем 1980-их уочени су процес „сиромашења и економске диференцијације“ и процес „материјалног и психолошког прилагођавања кризи“, различити, чак и супростављени, али се сматра да је њихова истовремена пристуност заправо неутралисала друштвену напетост и предупредила отворене друштвене сукобе (Поповић, 1991). Економска криза, већ дуго пристуна у земљи, проузроковала је пад животног стандарда становништва, као и израженију социјалну диференцијацију између слојева. Она јесте погодила све друштвене слојеве, али не истим интензитетом и имала је различите ефекте у погледу социјалне угрожености. Погоршање материјалних прилика највише су осетили становници са најнижим и највишим примањима, што је највише и утицало на промене у слојној хијерархизацији. Као ефекат социјалистичког друштвеног поретка уочава се ширење припадника средњег слоја, али економска криза је условила продубљивање социјалне диференцијације између становништва са врло високим и становништва са врло ниским стандардом. Крај 1980-их обележен је економском кризом манифестованом кроз готову стагнацију производње и кроз опадање животног стандарда, и кроз одређена политичка превирања која су све више узбуркавала политички ситем у земљи.

Истраживање друштвеног положаја становништва показало је значајну разлику у слојној структури запослених у Београду и у Србији као целини (Богдановић, 1991). Становништво главног града имало је далеко бољи друштвени положај, чији су показатељи били образовање, материјални стандард и друштвено-политички утицај. У главном граду је преовладавао средњи, у унутрашњости Србије низак друштвени положај, а разлике су постојале и у погледу структура одређених друштвених слојева. Тако су у структури немануелних привредних слојева у Београду преовлађивали припадници виших друштвених слојева, док је њихов удео у Србији значајно мањи. Различитост друштвене структуре испољавала се и кроз чињенице да је у Београду уочена концентрација свих друштвених слојева (од службеника до пољопривредника) на средњем друштвеном положају, док је у Србији уочено повећавање учешћа у категорији ниског друштвеног положаја, са опадањем школске спреме, већ од слоја службеника. Заправо истакнуто је да становништво са нижим образовним квалификацијама „живи у бољим општим условима у Београду“ јер је њихов удео нижи у категорији оних који припадју нижем друштвеном положају него што је то у унутрашњости Србије (Богдановић, 1991: 53). Поред тога, истакнуто је да се социјално раслојавање спорије одвијало у унутрашњости Србије, да се претежно одвијало између средњег и нижег друштвеног положаја, при чему је уочено и благо померање ка припадницима вишег друштвеног положаја.

Друштвене прилике крајем 1980-их одликују се друштвеним неједнакостима и противуречностима уоченим у сфери пољопривредног развоја и у аграрној структури (Грбић, 1991), као и у погледу неравномерног развоја одређених подручја и општина у Србији (Болчић, 1991). Поред тога, уочене су одређене неједнакости у сфери становања повезане са друштвеним положајем и слојном припадношћу, што је перципирано као социјални проблем о којем би

требало водити рачуна у условима интензивирања социјалног раслојавања и друштвених неједнакости (Вујовић, 1991).

Мада је забележена експанзија средњег и високог образовања после Другог светског рата, унапређење у институционалном и кадровском смислу, у погледу инфраструктуре, ефекти економске кризе крајем 1980-их били су видљиви и у сфери образовања, пре свега појачавајући трошење породичних ресурса, што је проузроковало продубљивање друштвених неједнакости и у овој сфери (Џуверовић, 1991). У истраживању је потврђена важност образовања као чиниоца друштвеног статуса у материјалном, слојном и у политичком погледу. Са друге стране истакнуто је постојање неједнакости у погледу могућности стицања жељеног нивоа образовања, избора занимања, као и при селекцијама за постизање највишег нивоа образовања. Истакнуто је да су друштвене неједнакости у образовању крајем 1980-их све више одређене друштвеним положајем и слојном припадношћу породица, које су додатно оптерећене променама у образовној политици које нису биле компатибилне са акутелним стањем у друштву.

Овај период друштвеног развоја одликовао се и економским неједнакостима. Посматрано на нивоу друштва у целини није постојала значајнија разлика у расподели доходака, али то је био пре свега резултат мале разлике у висини примања између запослених према стручности и занимањима (Петровић, 1991a). Међутим, постојала је разлика у зарадама када су посматране привредне гране и организације запослених, па је у том смислу могућност стицања веће зараде пре била одређена радном организацијом и делатношћу, него стручним квалификацијама и образовним нивоом. Поред тога, није постојао принцип награђивања према резултатима рада и подстицања на радно залагање. Највећа концентрација ниских и најнижих зарада била је у сеоским и пољопривредним домаћинствима, а највећи дохотци и њихова највећа концентрација били су међу градским занатлијама и руководиоцима.

Незапосленост у Србији је попримила „хронични карактер, представљајући структурну карактеристику привредног развоја“ (Петровић, 1991b:379-406). Главним факторима незапослености сматрају се „недовољна агрегатна тражња за радном снагом“, као и „неусклађеност између понуде и тражње за одређеним квалификацијама и стручностима“. У овом периоду економског и друштвеног развоја поред отворене незапослености, као последица привредних реформи појављује се проблем тзв. „технолошких вишкова“. И мада је ово сама по себи негативна друштвена појава, сматра се да је она покренула дискриминациони систем у сфери рада и запошљавања, јер су критеријуми утврђивања пре свега били субјективни. Такође, истакнуто је да се у овом периоду, као последица јачања тржишних односа и у сфери запошљавања, појављују пораст конкуренције за радна места и пад сигурности у погледу запослености, што се сматра посебно важним питањем за положај младих и жена на тржишту рада.

И док је успостављање социјалистичког друштвеног поретка, с једне стране омогућило позитивне промене и у погледу друштвеног положаја жена, ипак се у групи друштвених неједнакости српског друштва 1980-их нашла и неједнакост у погледу пола (Благојевић, 1991a). Подвучено је то да је друштвена структура била та која је продуковала низ препрека које су заправо замаглиле праву слику друштвеног положаја жена.

На почетку последње деценије 20. века судбина српског друштва нашла се у вртлогу изузетно тешких и неповољних друштвених прилика, насталих као

последица распада Југославије. Као главне карактеристике истакнуте су „драстично економско назадовање“, огромна социјална и слојна диференцијација, а интензивна ауторитарна склоност становништва додатно компликује друштвене прилике и отежава могућност суштинске политичке промене (Лазих, 1995).

Свакодневни живот становништва Србије био је под снажним ударом друштвених прилика са изразито негативним ефектима. Изразито неповољне околности и атмосфера додатно су били уздргани негативним ефектима међународних санкција. Породице су биле погођене низом догађаја који су проузроковали дубоко стресно окружење као и сам унутрашњи живот који се одвијао унутар њих (Милић, 1995), а жене су се определиле за стратегију „саможртовања и бега у приватност“ (Благојевић, 1995). У социолошкој литератури период 1990-их се назива фазом транзиције, односно трансформације српског друштва из социјалистичког у „пост социјалистичко“, обележен низом препрека, па је отуда често у употреби и појам „блокиране трансформације“ (Лазих и Цвејић, 2004). Важна карактеристика ових друштвених прилика јесте интензивирање ре-патријархализације у сфери вредности и ставова, што је посебно важно из угла дефинисања улога полова и успостављања родног односа у породици и у друштву (Благојевић, 1995; Милић, 2002).

Проблеми економског развоја интензивирали су тешкоће у запошљавању, али и утицали на појаву масовног отпуштања и остајања без посла. У другој половини 90-тих забележен је пад запослености, али и бављење неким додатним пословима, као покушај превазилажења осиромашења, како оних који су били незапослени тако и запослених (Милошевић, 2002). Незапосленост, као структурални проблем неусклађености социо-професионалне структуре радне снаге и потреба у привредним и непривредним делатностима, није био нов социјални проблем, али је у овим друштвеним околностима добио специфичну димензију. Лица која су се налазила на тзв. „плаћеном одуству“, припадала су категорији формално запослених, али они су ипак обављали одређене послове у сфери „сиве“ економије, која постаје конкурентна „званичној“ економији. Овај вид обезбеђивање егзистенције, као нужност којој су многи прибегли како би обезбедили егзистенцију својој породици, има низ негативних импликација из макро-економског угла, али и у погледу стања на тржишту рада. Јачања „сиве економије“ као облика неформалне привреде у пост-социјалистичкој транзицији попримило је велике размере, развијајући се пре свега као вид „економије опстанка“ (Цвејић, 2002).

Последња деценија двадесетог века одликује се изузетно неповољним друштвеним околностима, које су довеле до опште пауперизације становништва, али и до промена које су имале негативне импликације у сфери система вредности и друштвених норми. Као ефекти таквог друштвеног контекста само су продубљени неки неповољни моменти свакодневног живота становништва Србије, као што су оскудица, тривијалност, заостајање и жртвовање, пре свега као одлика женске свакодневице (Благојевић, 1995). Поред тога, скреће се пажња на неусклађеност, односно конфликтност свакодневице и јавне сфере, који су уочени у различитим аспектима који се тичу начина и могућности организације, доступности ресурса и културних норми. Свакодневни живот, којем су „овладале“ жене, виђен је као „резерват“ и као „конзерватор“, али ради егзистенцијалног преживљавања учињене су неке нужне иновације. Истиче се да управо ове карактеристике свакодневице на

почетку последње деценије 20. века, за ефекат имају „регресију, ретрадиционализацију“, односно „глобално враћање уназад“.

Ратне прилике и јачање националистичке идеологије су имале посебно негативне импликације на положај жена. Ове изузетно неповољне друштвене околности појачале су негативне ефекте патријархата, односно интензивирале сексистичку идеологију према којој су жене „мајке нације“ и „заштитнице потомства“, док је „растућа милитаризација свакодневног живота“ учвршћивала улогу „мушкарца заштитника“ (Ђурић-Кузмановић, 2002:42). Заправо, уочава се тесна веза и међусобна условљеност између друштвених прилика и друштвеног развоја, с једне стране, и друштвеног положаја жена, с друге стране. Друштвене околности 1990-их, посматране као целина, одређене су као „дириговани неразвој“, и јачање „интереса патријархата“ који су продуковали „родни систем доминације“ како у економском, тако и у ширем друштвеном смислу (Ђурић-Кузмановић, 2002:72). Посебно је истакнута неповољност у погледу економске позиције жена, као ефекат почетних фаза привредне транзиције и процеса приватизације. Наиме, уочено је да јачање приватног сектора продубљује родни јаз у зарадама, јача несигурност жена за запошљавање и представља више мушку него женску сферу рада. Погоршање прилика за друштвени положај жена види се и у губљењу неких социјалних бенефита које су стекле жене у социјалистичком периоду.

Друштвени контекст у овом периоду имао је низ негативних импликација и у идеолошкој сфери и у конкретним практичним животним питањима. Према анализама и резултатима истраживања карактеристике српског друштва у последњој деценији двадесетог века биле су изузетно неповољне са становишта друштвеног развоја и његових импликација на економију и на свакодневни живот. У истраживању ефеката трансформације српског друштва током 1990-их констатовано је да чак и међу „добитницима“ постоје „губитнички“ елементи, и да је „гро породица и становника Србије заправо жртва раздобља разарања и ратова, без обзира на варијабилност њихових демографских и социјалних обележја“ (Милић, 2002:273). Као посебан аспект, бројни истраживачи/це истичу регресионе токове у погледу положаја жене и у погледу могућности остваривања родне једнакости.

Посматрајући целокупан период друге половине двадесетог века уочавају се елементи који указују на несумњиви друштвени напредак. Али исто тако, читав овај период проткан је различитим друштвеним противуречностима, социјалним проблемима и економском кризом, који се нису увек манифестовали у истој форми, истим интензитетом и који нису имали увек исте ефекте на становништво, квалитет живота и на токове даљег друштвеног кретања.

3. Социо-демографске карактеристике женског и мушког становништва, до 1991. године

У овом делу размотриће се социо-демографске карактеристике женског и мушког становништва Србије, према пописним подацима до 1991. године. Намера је да се добије слика родних социо-демографских разлика, као богата и релевантна грађа за расветљавање родне неравноправности. Сагледаће се брачна, образовна и економска структура, формиране у социо-економским условима социјалистичког друштвеног поретка.

Демографске структуре ће се размотрити, што конкретније и што је детаљније могуће, према расположивим пописним подацима 1991. године. Анализа временских серија омогућава уочавање тенденција и анализу промена конкретних демографских карактеристика мушког и женског становништва. Такође, запажања и закључци који се односе на овај период, једним делом представљају оквир анализе социо-демографских карактеристика које су се формирале током последње деценије двадесетог века. Оне су предмет анализе релевантних података Пописа становништва 2002, што ће бити представљено у засебном делу.

3.1. Полна структура становништва

Пол је једно од основних демографских обележја, а анализа полне структуре становништва је незаобилазан сегмент разматрања структурних карактеристика у просторно и временско дефинисаном оквиру. То је један аспект увођења пола у демографске анализе који ће овде бити примењен.

Анализа састава становништва према полу и промене у том погледу, могу се схватити као први корак упознавања једне популације. Поред тога, она омогућава и уочавање одређених демографских разлика између жена и мушкараца, које могу бити последица деловања фактора различите природе. Заправо, и када делује да су разлике у полном саставу више демографска последица, не може се запоставити утицај низа фактора који потичу из друштвеног окружења. Састав становништва према полу и број становника једног и другог пола у одређеним старосним групама су друштвено модификовани (М. Мацура, 1997а). Рађање, умирање и миграције као три компоненте уобличавања полне структуре, изложене су утицају разноврсних фактора који делују у одређеним социо-економским и социо-културним околностима.

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
1971	49,4	50,6	48,7	51,3	48,8	51,2
1981	49,7	50,3	48,8	51,2	48,8	51,2
1991	49,5	50,5	48,7	51,3	48,4	51,6

Полни састав становништва Србије одликује се нешто већом заступљеношћу припадница женског пола (табела 3.1.1). Оне чине више од

половине становништва сва три подручја, а у Војводини и у граду Београду нешто је израженија њихова већа заступљеност у односу на мушку популацију.

	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
1971	1025,3	1052,8	1048,5
1981	1011,8	1048,3	1048,3
1991	1018,3	1053,5	1066,4

Родна разлика изражена кроз већи број жена него мушкараца постоји на сва три подручја, у свим временским тачкама посматрања (табела 3.1.2). У централној Србији без Београда 1991, разлика у броју жена и мушкараца нешто је мања него 1971, док је у граду Београду полни дисбаланс кроз већи број жена израженији у последњој посматраној години пописа. Неуједначене тенденције према подручјима резултирале су чињеницом да је 1991, разлика најизраженија у граду Београду, где су жене за близу 7% бројније од мушкараца.

	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
0-4	947,1	948,9	953,3
5-9	951,1	954,6	941,2
10-14	946,9	946,3	939,9
15-19	953,8	945,8	971,0
20-24	970,1	974,0	1014,8
25-29	966,9	977,8	1062,1
30-34	966,1	974,0	1094,2
35-39	947,9	962,8	1087,5
40-44	943,1	976,3	1118,7
45-49	993,2	1030,7	1080,7
50-54	1030,3	1066,6	1067,9
55-59	1058,8	1081,8	1040,2
60-64	1123,1	1200,4	1162,0
65-69	1286,1	1492,5	1288,9
70-74	1323,2	1508,8	1354,2
75-79	1355,0	1599,1	1477,3
80+	1344,6	1794,0	950,2

Однос броја женског и мушког становништва не испољава се на исти начин према старосним групама (табела 3.1.3). Као одређена демографска правилност међу децом и младима (0-19 година) и овде је на сва три подручја већи број припадника мушког него женског пола. Ово се може објаснити биолошком законитошћу да се на 100 девојчица роди 105 до 107 дечака,¹ када у

¹ Према подацима из виталне статистике о броју живорођених према полу однос броја дечака на 100 девојчица између 1953 и 1991. у централној Србији се кретао од 104,7 до 108,7, а у Војводини од 105,1 до 109,7. Израчунато на основу табеле 2.1 Становништво, рођења, умирање, бракови 1947-2003, *Демографска статистика 2002. и 2003.* Републички завод за статистику Србије, 2006.

достигнутом степену демографског и друштвеног развоја, морталитет нема битнијег утицаја на формирање полне структуре деце и младих. Отуда се већи број дечака и младића (до 19 година), пре свега објашњава разликом у броју рођених дечака и девојчица.

Међутим, када се посматра полни састав старијих од 19 година, уочава се врло значајна специфичност на подручју града Београда, у односу на подручје централне Србије без Београда и на Војводину. Од старосне групе 20-24 године родна разлика се манифестује кроз већи број припадница женског пола и такав однос, различитог интензитета постоји у свим старосним групама укључујући и најстарије старе. При објашњењу полне структуре млађе средовечног становништва (20-39 година) града Београда у односу на друга два подручја потребно је укључити миграторну комопненту, односно разлике између жена и мушкараца у просторној покретљивости на регионалном нивоу. Наиме, мобилност женског становништва је интензивнија од мушког на локалном и међу локалном нивоу (Стевановић, 1995). Разлози веће просторне покретљивости су различити, па је у једној таквој анализи потребно размотрити низ фактора: удају, школовање, тражење посла и запошљавање, могућности професионалног остваривања, напредовања и слично. У овим оквирима би се могло потражити објашњење феминизације становништва града Београда у доби 20-39 година, појаве која не постоји на друга два подручја.

У централној Србији без Београда већи број жена него мушкараца бележи се тек у старосној групи 50-54 године, а у Војводини 45-49 година. На подручју града Београда феминизација становништва после 20 година није једнако изражена, а после 65 година нагло се интензивира. Између 20 и 60 година најизраженија разлика је у старосној групи 40-44, где су жене бројније за нешто више од 10%. После 65 година бројност жена је још наглашенија и највеће вредности стопе феминитета бележе се међу најстаријим старима.

И у централној Србији без Београда и у Војводини стопе феминитета се повећавају са старашћу, и највише вредности достижу у популацији 65 и више. Полни дисбаланс испољен кроз већи број жена него мушкараца после 55 година интензивнији је у Војводини него на друга два подручја. Тако су у старосној групи 65-69 година жене за готово 50% бројније од мушкараца, док су у граду Београду и на преосталом подручју централне Србије бројније за близу 30%. Полни дисбаланс највећи интензитет достиже код најстаријих старих, где су жене два и више од два пута бројније од мушкараца.

Већи број жена него мушкараца у популацији старије средовечних и код старих 65 и више, између осталог, је последица родне разлике у морталитету према старости. Друга половина двадесетог века одликује се већом смртношћу становника мушког пола, код свих генерација - младих, средовечних и старих (Радивојевић, 2007). Посматрано према пописним годинама 1991. се уочава чак интензивирање родне разлике у морталитету, између 20 и 65 година. Узроке ове родне различитости потребно је конкретније испитати, а део објашњења би се могао потражити у социо-демографским разликама између жена и мушкараца у погледу образовања, брачности, економске активности, али и у низу других фактора који се тичу начина и квалитета живота.

Разматрањем полног састава према типу насеља добијамо демографску слику у погледу бројности припадница женског и припадника мушког пола, као и карактеристике насеља када су у питању полни састав и полни дисбаланси. Поред тога, ова анализа упућује на потребу конкретнијег испитивања

условљености полног састава градских и осталих насеља и разоткривање узрока различито испољених полних дисбаланса.

		Градска насеља		Остала насеља	
		мушко	женско	мушко	женско
1981	Ц.Србија без Београда	49,0	51,0	50,1	49,9
	Војводина	48,3	51,7	49,4	50,6
	Град Београд	48,5	51,5	50,5	49,5
1991	Ц.Србија без Београда	48,9	51,1	50,0	50,0
	Војводина	48,1	51,9	49,4	50,6
	Град Београд	48,0	52,0	50,3	49,7

Полни састав становништва градских насеља на сва три подручја одликује се нешто већом заступљеношћу жена него мушкараца (табела 3.1.4). И док више од половине становништва градских насеља чине жене, између подручја постоји мања разлика у полној структури осталих насеља. У централној Србији без Београда уједначена је заступљеност становника оба пола, у Војводини је тек нешто већи удео женске популације, док је у осталим насељима града Београда незнатно већи удео мушке популације. Различитост полног састава према типу насеља још је видљивија кроз стопе феминитета (табела 3.1.5).

	1981		
	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Градска	1042,1	1070,9	1063,8
Остала	995,2	1022,4	979,8
1991			
Градска	1044,4	1077,3	1084,2
Остала	998,9	1024,2	987,9

Најинтензивнија разлика изражена кроз већи број жена него мушкараца постоји у градским насељима града Београда, где су оне бројније за нешто више од 8%. У осталим насељима града Београда и преосталог подручја централне Србије жене су мање бројне од мушкараца, што је нешто израженије у првом случају.

Различитост полног састава становништва градских и осталих насеља још више долази до изражаја када се посматра према старосним групама. У градским насељима централне Србије без Београда и града Београда жене су бројније од мушкараца већ од старосне групе 20-24 године, а у Војводини од 25-29 година. Феминизација је најинтензивнија у градским насељима града Београда, у популацији старој између 30 и 54 године. У полном саставу осталих насеља у централној Србији без Београда и у Војводини наглашенија је маскулинизација становништва после 20 година, него што је то на подручју града Београда.

У старосним групама 25-29 и 30-34 године разлика у полном саставу градских и осталих насеља најизраженија је у централној Србији без Београда и то пре свега због израженијег „мањка“ жена ових старости у осталим насељима, него што је на друга два подручја. Између 35 и 54 године разлика у полном саставу ова два типа насеља најинтензивнија је на подручју града Београда, и то због интензивније феминизације градског становништва ових старосних група. У осталим насељима града Београда, у старосним групама 50-54 и 55-59 година жене су мање бројне од мушкараца, за око 5%, односно за мање од 2%. У осталим насељима друга два подручја у овим старосним групама бројније су жене од 3 до близу 10%.

С обзиром на вредности стопа феминитета 1991, у поређењу са 1981, најинтензивнија промена полног састава у насељима оба типа постоји на подручју града Београда (табела 3.1.5). Већи пораст броја жена него што је пораст броја мушкараца између ова два пописа, интензивирао је феминизацију становништва градских насеља. Исти однос у погледу апсолутног пораста броја жена и мушкараца у осталим насељима за резултат има блажи полни дисбаланс изражен кроз „мањак“ женског становништва.

Дакле, и ако су и у апсолутном и у релативном смислу жене заступљеније у полном саставу становништва сва три подручја, феминизација становништва долази до изражаја укључивањем старосне, просторне и временске димензије. Разлози таквом стању ствари налазе се у низу социо-демографских родних разлика које је потребно испитати конкретнијим анализама и додатним истраживањима. Каснија анализа ће показати да ли се и шта променило у погледу полног састава становништва ова три подручја у пописном периоду 1991-2002. године.

3.2. Старосна структура женског и мушког становништва

Анализа старосне структуре женског и мушког становништва има за циљ да се њихове међусобне разлике сагледају и из овог угла. Познавање старосног састава је важно и само по себи, како би се лакше објасниле и боље разумеле неке друге родне социо-демографске разлике. Такође, увид у старосну структуру жена и мушкараца и тенденције у том погледу битни су и из угла политика усмерених ка становништву и ради дефинисања стратегија побољшања положаја и подизања квалитета живота становника оба пола. Сагледавање старосне структуре женске и мушке популације и међусобних разлика у том погледу, као и раније уочени полни дисбаланси према старосним групама, битни су из угла демографског развоја, али и решавања низа практичних друштвених питања.

Становништво централне Србије и Војводине, услед интензивног процеса демографског старења, који је највећим делом последица рађања мањег броја деце, на почетку последње деценије двадесетог века налази се у стадијуму демографске старости (Пенев, 1995).² Из угла демографских разлика између жена и мушкараца потребно је видети карактеристике старосне структуре једне и друге популације.

² Припадност овом стадијуму одређена је према вредностима индикатора који се за демографску старост крећу у следећим оквирима: просечна старост становништва је између 35 и 40 година, удео младих до 20 година између 24 и 30%, млађих од 40 година између 52 и 58%, а старих 60 и више година 15-20%.

Табела - 3.2.1. Структура мушког и женског становништва према великим старосним групама, по подручјима, 1971, 1981. и 1991.						
	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
1971						
0-19	33,3	31,1	31,4	28,7	29,4	27,2
20-39	30,5	29,3	31,6	29,6	35,7	34,5
40-64	27,3	29,3	28,2	30,4	28,1	29,3
65+	8,5	10,0	8,4	11,0	6,1	8,2
1981						
0-19	28,7	27,0	28,1	25,5	27,6	24,9
20-39	30,2	28,3	31,0	28,6	31,9	32,4
40-64	31,0	32,8	30,9	32,6	32,4	32,6
65+	9,7	11,5	9,6	12,9	7,3	9,3
1991						
0-19	26,9	25,1	27,1	24,4	25,6	22,9
20-39	29,1	27,5	29,8	27,5	28,2	28,2
40-64	33,2	33,5	33,2	33,6	32,8	33,7
65+	10,4	13,5	9,5	14,1	8,6	11,1

И у мушкој и у женској популацији удео деце и младих (0-19 година) 1991. је мањи него у пописним годинама у претходне две деценије, док је повећан удео популација 65 и више година (табела 3.2.1). Промена удела ових старосних група је израженија у међупописном периоду 1981-1991. година. Између посматрана три подручја не постоји значајнија разлика у уделу младих, средовечних и старих, али могу се уочити неке мање специфичности.

Најмањи удели лица 0-19 година забележени су у женској и у мушкој популацији града Београда, а највећи удели старих 65 и више у мушкој популацији централне Србије без Београда и у женској популацији на подручју Војводине. Удео млађе средовечне популације (20-39) релативно је уједначен и међу половима и по подручјима.

Табела - 3.2.2. Индекс старења) мушког и женског становништва (65+/0-14), по подручјима, 1971,1981. и 1991.			
	1971	1981	1991
Ц. Србија без Београда			
Мушко	0,37	0,45	0,53
Женско	0,46	0,57	0,73
Војводина			
Мушко	0,38	0,46	0,47
Женско	0,54	0,68	0,77
Град Београд			
Мушко	0,30	0,34	0,45
Женско	0,44	0,49	0,66

Према вредностима индекса старења³ уочава се одређена разлика између жена и мушкараца у интензитету демографског старења, као и неуједначеност по подручјима (табела 3.2.2). Процес демографског старења интензивнији је у женској него мушкој популацији, а родна разлика је нешто интензивнија у Војводини него на друга два подручја. Разлика између женског и мушког становништва у демографском старењу појачава се током посматраног периода и најинтензивнија је 1991. године.

Демографско старење је нешто слабије у граду Београду, него на друга два подручја, а та просторна разлика је израженија у случају женске популације. Женско становништво града Београда има нешто повољнији индекс старења, у односу на друга два подручја. С друге стране, у мушкој популацији централне Србије без Београда демографско старење је нешто интензивније него на друга два подручја.

У старосној структури мушког и женског становништва постоје одређене особености према типу насеља, које се донекле разликују по подручјима (табела 3.2.3). У централној Србији без Београда код оба пола је удео популације 0-19 година већи у градским насељима, док је на подручју града Београда то случај у осталим насељима. Млађе средовечно становништво (20-39) оба пола у граду Београду је релативно уједначено у градским и осталим насељима. Али, на преосталом подручју централне Србије и ова популација је нешто заступљенија у градским насељима, при чему је то нешто израженије у женској популацији, као и у случају 0-19 година. У Војводини је код становника оба пола уједначенија заступљеност ових старосних група према типу насеља.

Табела - 3.2.3. Структура мушког и женског становништва градских и осталих насеља према уделу великих старосних група, по подручјима, 1981. и 1991.									
		1981				1991			
		0-19	20-39	40-64	65+	0-19	20-39	40-64	65+
Централна Србија без Београда									
<i>Градска</i>	Мушко	31,4	34,1	28,9	5,2	30,4	30,9	31,8	6,3
	Женско	29,2	34,7	28,9	6,7	28,0	31,7	31,5	8,3
<i>Остала</i>	Мушко	27,3	28,0	32,2	12,2	24,2	27,7	34,2	13,4
	Женско	25,8	24,6	35,0	14,3	22,8	24,2	35,1	17,4
Војводина									
<i>Градска</i>	Мушко	28,8	32,1	30,5	8,2	27,8	29,8	33,5	8,3
	Женско	25,7	31,0	31,4	11,5	24,7	28,5	33,7	12,6
<i>Остала</i>	Мушко	27,2	29,7	31,5	11,3	26,2	29,8	32,7	10,8
	Женско	25,3	25,8	34,0	14,5	24,1	26,2	33,4	15,8
Град Београд									
<i>Градска</i>	Мушко	27,4	31,9	33,1	6,8	25,3	28,1	33,3	8,6
	Женско	24,3	32,9	33,1	8,9	22,3	28,2	34,4	11,0
<i>Остала</i>	Мушко	28,7	31,9	29,5	9,3	27,1	28,4	31,0	8,4
	Женско	27,5	30,0	30,1	11,5	25,8	27,9	30,1	11,4

³ Овде се индекс старења посматра као однос броја лица старих 65 и више година према броју деце 0-14. Када је његова вредност један значи да се ради о једнако бројним популацијама, мања вредност од јединице значи већу популацију 0-14 година, а када је већа, онда је бројнија популација 65 и више година.

Разлика између ова два типа насеља у заступљености старих 65 и више најизраженија је у централној Србији без Београда и то кроз два пута веће уделе старих лица у осталим насељима. Уједно, на овом подручју је и највећа заступљеност старих 65 и више, у оба типа насеља, међу становницима оба пола (13,4% у мушкој и 17,4% у женској). Разлика је израженија у односу на подручје града Београда, где у мушкој популацији осталих насеља стари 65 и више чине 8,4%, а у женској 11,4%. На сва три подручја заступљеност лица 65 и више година већа је у женској него у мушкој популацији, и у градским и у осталим насељима. На подручју града Београда родна разлика у заступљености уједначена је према типу насеља, док је у Војводини, а у централној Србији без Београда нешто израженије, родно неуједначена заступљеност лица 65 и више израженија у осталим насељима.

У поређењу са 1981, удео популације 0-19 година 1991, нешто је нижи у женској и мушкој популацији градских насеља, што је израженије у граду Београду него на друга два подручја (табела 3.2.3). Њихова заступљеност је мања и у осталим насељима, а то је најочљивије у централној Србији без Београда. Такође, на овом подручју и овом типу насеља је најизраженији пораст удела лица 65 и више, међу становницима оба пола.

Према вредности индекса старења (65+/0-14) врло је уочљив интензитет демографског старења и мушке и женске популације осталих насеља у централној Србији без Београда (табела 3.2.4). Међу женама је чак већи број старих 65 и више година него деце 0-14 година, што је једини пример таквог односа на посматрана три подручја, у оба насеља и међу становницима оба пола. У женској популацији осталих насеља у Војводини индекс старења је нешто нижи, али је врло близу вредности која говори о једнаком броју старих 65 и више и популације 0-14. Демографско старење је најслабијег интензитета у осталим насељима града Београда, и у погледу женске и у погледу мушке популације.

Табела - 3.2.4. Индекс старења мушког и женског становништва градских и осталих насеља (65+/0-14), по подручјима 1981. и 1991.				
	<i>Градска</i>		<i>Остала</i>	
	Централна Србија без Београда			
	мушко	женско	мушко	женско
1981	0,21	0,30	0,61	0,75
1991	0,28	0,40	0,77	1,05
Војводина				
	мушко	женско	мушко	женско
1981	0,37	0,60	0,57	0,79
1991	0,40	0,69	0,55	0,88
Град Београд				
	мушко	женско	мушко	женско
1981	0,32	0,48	0,42	0,54
1991	0,46	0,68	0,42	0,60

С друге стране, демографско старење мушког и женског становништва градских насеља централне Србије без Београда је слабијег интензитета, него што је то случај са градским насељима друга два подручја. У градским

насељима Војводине и града Београда готово је уједначен интензитет демографског старења и женског и мушког становништва.

Родна разлика у вредностима индекса старења указује на интензивније демографско старење женске популације, и у градским и у осталим насељима. Не постоји статистички значајна разлика између градских и осталих насеља у изражености разлике између женске и мушке популације у демографском старењу, али се уочавају неке специфичности по подручјима. У граду Београду незнатно је израженија родна разлика у градским насељима, док је у Војводини, а још израженије у централној Србији без Београда, родна неуједначеност демографског старења нешто наглашенија у осталим насељима.

Између женске и мушке популације не постоји суштинска разлика у погледу старосне структуре, али очито да је интензивније демографско старење женске популације. Испитивање свих битних фактора таквог стања свакако да треба да буде подупрто промишљањима о родно различитим позицијама и моделима понашања, као релевантним факторима. У том смислу потребно је разоткрити у којој мери, на који начин и у ком правцу друштвене разлике између жена и мушкараца представљају важну окосницу уобличавања полне и старосне структуре, што је посебно видљиво и важно на нижим територијалним нивоима. Такође, потребно је добро размотрити старосну структуру женског и мушког становништва, као и полне дисбалансе према старости на регионалном, општинском и насељском нивоу како би се дефинисале адекватне мере у прилог подизања квалитета живота, или како би се учинили што делотворнији кораци у спровођењу ефикасне популационе политике.

3.3. Брачност и промене брачне структуре жена и мушкараца

Методологија пописа становништва, до сада примењивана код нас, омогућава увид у формално-правно стање брачности, регистровано у моменту пописивања. Тако добијени подаци о учесталости четири модалитета (неожењен/неудата, ожењен/удата, удовац/удовица и разведен/разведена) ограничавају могућност спознаје реалне ситуације која се не може увек одредити концептом брачности *de jure*. Из угла расветљавања позиција жена и мушкараца, родних разлика у брачном стању и разлика у понашању важно је имати податке који што верније представљају брачно стање становништва. Из тог разлога тзв. концепт *de facto* брачног стања се сматра кориснијим у погледу могућности расветљавања родних разлика и разумевања специфичности брачног понашања жена и мушкараца. На тај начин би се могле препознати партнерске заједнице жене и мушкараца које по својој суштини, односу и функцијама одговарају брачним заједницама, али нису формално-правно уобличене.

Трансформација брачности као део модернизацијских процеса унутар брака и породице (Бобић, 2003а; Бобић, 2003б) подстиче на потребу промене методолошког приступа у пописима становништва, као извору података о брачној структури становништва. Са становишта родне перспективе важно је да се добије увид у распрострањеност тзв. кохабитационих заједница жене и мушкараца, у дефинисаном демографском и социо-културолошком оквиру. Такође, потребно је препознати и оне случајеве када се због формално-правних разлога пописано лице не може сврстати у групу разведених, а у реалном

животу брачна заједница је престала да функционише.⁴ Ове ситуације, које није могуће разоткрити досадашњим приступом у прикупљању података о брачном стању, носе одређене специфичности, битне са становишта расветљавања родне неравноправности, али и из угла разумевања демографских појава и процеса.

При анализи брачне структуре и разматрању промена суочавамо се са још једним ограничењем методолошке природе. Подаци о брачности добијени путем пописа посматрају се у временским серијама које обухватају период од десет година. Расветљавање брачности и брачног понашања жена и мушкараца одређено је и садржајем расположивог пописног материјала. Да би се могле сагледати све евентуалне фазе настале као резултат релевантног брачног понашања и промена у сфери партнерства које се могу десити у временском периоду краћем од десет година, потребни су подаци о претходним модалитетима брачности, о браку по реду, о кохабитационим заједницама како би било могуће формирати што потпунију слику историје брачног стања које се региструје у тренутку пописа.⁵ Такође, анализа брачности жена и мушкараца према образовању и економској активности на основу пописне грађе, додатно обогаћују сазнања о овом аспекту.

Сагледавање брачне структуре и промена у овом раду одређено је концептом који препознаје само формално-правно стање брачности, услед чега расветљавање родних разлика у брачној структури није потпуно. Брачност становништва три посматрана подручја биће сагледана из перспективе родних карактеристика и међусобних разлика. Намера је да се уоче особености брачне структуре женске и мушке популације, карактер и интензитет разлика. Родне специфичности брачности биће размотрене као део сложеног детерминистичког оквира узајамног деловања демографских и друштвених фактора. Ипак, овде неће бити конкретније анализе њихове условљености, јер су за то потребни дубља демографска анализа и емпиријско истраживање.

Родне карактеристике и разлике у брачности посматрају се као важан демографски аспект родних позиција, и као део сложене детерминистичке основе родне неравноправности. Особености брачности мушке и женске популације разматрају се као последица родних модела понашања и релевантних демографских родних разлика, али и као један од фактора њиховог положаја у приватној и у јавној сфери.

Промене брачне структуре становништва Србије током друге половине двадесетог века јесу последица деловања наталитета, морталитета и просторне покретљивости (регионалне и локалне), као демографских фактора брачне структуре, али и промена брачног понашања, где је утицај друштвених фактора наглашенији (Петровић, 1995а). У односу на први комплетни послератни попис становништва (1953), на почетку последње деценије двадесетог века забележен је већи удео лица у браку и разведених, а мањи удео целибатера (лица која нису

⁴ У Грчкој у пописном упитнику, 2001, као опција је понуђена могућност издвајања оних случајева у којима партнери не живе заједно и ако брачна заједница још увек у формално-правном смислу постоји.

⁵ Путем података виталне статистике о склапању и разводу брака могуће је пратити процесе склапања и развода брака уважавајући важнија демографска обележја: старост, образовање, економску активност и раније брачно стање. Отуда ова анализа сазнања о брачности добијена пописним подацима чини богатијим. Међутим, евентуалне допуне пописне грађе у вези брачности у назначеном смеру, омогућиле би да се коришћењем овог демографског извора података сагледа не само стање у години пописа и промене између пописних периода, већ да се сагледа „историја“ конкретног модалитета брачности у дефинисаним социо-демографским оквирима, што би проширило сазнања о брачном понашању и партнерству.

склапала брак) као и обудовелих (удовци/удовице). Међутим, после 1961. године постоји тенденција благог пораста удела целибатера, који би био интензивнији да заступљеност лица сваког модалитета брачности, па и овог, није изложена утицају демографског старења. Заправо, услед смањивања броја младих и млађе средовечних, емпиријска вредност удела целибатера је мања, а да је старосна структура остала непромењена удео лица која нису склапала брак био би нешто већи. С друге стране, удели разведених и обудовелих лица били би нешто нижи, да је старосна структура остала непромењена, јер су они одређени већим уделима средовечних и старих.

3.3.1. Основне карактеристике брачности жена и мушкараца

Родне разлике у брачној структури успостављају се на релацији: већи удео ожењених, али и лица која нису склапала брак (целибатери) у мушкој популацији, док је удео особа које су разведене или су ван брака због смрти брачног партнера (обудовели) већи у женској популацији (Кубуровић, 2007а; Шобот, 2010б).

Овако изражене родне карактеристике представљају правилност која је регистрована на сва три посматрана подручја Србије (табела 3.3.1). По подручјима постоји различитост у погледу родне неуједначености модалитета брачности, што се испољава на исти начин и 1981. и 1991. године. Родна разлика у заступљености целибатера нешто је већа у Војводини док је неуједначеност ожењених и удатих нешто већа у граду Београду.

Табела - 3.3.1. Брачно стање мушког и женског становништва, по подручјима, 1981. и 1991.						
	1981			1991		
	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Мушкарци						
Неожењени	22,5	25,0	24,6	22,8	24,6	26,8
Ожењени	71,2	69,3	69,0	70,4	68,3	65,8
Удовци	4,5	3,3	2,5	4,2	3,5	2,9
Разведени	1,5	2,3	3,0	1,8	3,0	3,4
Жене						
Неудате	14,3	16,1	18,5	14,1	15,4	20,7
Удате	69,4	65,0	63,0	68,4	63,4	60,3
Удовице	12,8	14,7	11,1	13,0	15,6	11,5
Разведене	3,2	4,2	6,4	3,4	4,7	6,5

Заступљеност обудовелих и разведених лица је нижа у односу на претходна два модалитета брачности, али је родна разлика нешто интензивнија. Родна неуједначеност је најизраженија у погледу удела обудовелих, категорије која је директније од других изложена утицају морталитета. Удео удовица међу женама у Војводини је четири и по пута већи у односу на заступљеност удоваца међу мушким становништвом, што је израженија родна разлика пре свега у односу на ону у централној Србији без Београда. Родно неуједначена заступљеност разведених особа нешто је слабије изражена у Војводини него на

друга два подручја, на којима је удео разведених међу женама два пута већи него међу мушкарцима.

У међупописном периоду 1981-1991. није значајније промењена брачност мушког и женског становништва, нити постоји битнија промена у изражености родне разлике. Ипак, на посматраним подручјима постоје мања одступања у погледу промене удела појединих модалитета међу половима, што је условило нешто другачију родну различитост.

Најуочљивије промене у заступљености целибатера постоје у граду Београду. Уједначен пораст удела лица која нису склапала брак у мушкој и у женској популацији, резултирао је готово непромењеном родном разликом. Промене у заступљености неожењених и неодатих на друга два подручја су врло мале, али су условиле нешто другачију родну разлику 1991, него деценију раније. У централној Србији без Београда се бележи благо повећана родно неуједначена заступљеност лица која нису склапала брак, док је у Војводини ова промена још блажа.

Пад удела удатих и ожењених најизраженији је у граду Београду, и то кроз нешто веће смањење заступљености лица у браку код мушкараца, што је резултирало ублажавњем родне разлике. У централној Србији без Београда и у Војводини, услед нешто израженијег смањења удела удатих код жена него ожењених међу мушкарцима, родне разлике су нешто веће 1991, него 1981.

Између ове две пописне године заступљеност удовица је благо повећана, најизраженије у Војводини, а промене удела удоваца су још слабије, али не у истом смеру на посматраним подручјима. У централној Србији без Београда незнатно мања засупљеност удоваца, а на друга два подручја њихов удео је незнатно већи. Родна разлика у Војводини је иста у обе пописне године, у централној Србији без Београда бележи се незнатни пораст, а у граду Београду незнатно смањење родне неуједначености обудовелих. Пораст удела разведених је најуочљивији у мушкој популацији Војводине, а родна разлика је на сва три подручја незнатно мања 1991. него 1981. године.

Женско и мушко становништво града Београда разликује се од друга два подручја, с обзиром на веће уделе целибатера и разведених лица, као и с обзиром на мањи удео лица у браку и обудовелих. Удео неожењених међу мушким становништвом главног града 1991. године је за четири процентна поена већи у односу на популацију мушкараца у централној Србији без Београда (26,8% према 22,8%), а неуједначена заступљеност неодатих међу женама је још израженија (20,7% према 14,1%). Удео разведених и међу мушкарцима и међу женама града Београда (3,4% мушкараца и 6,5% жена) је готово два пута већи него што је на преосталом подручју централне Србије без Београда, где је заступљеност лица која припадју овом модалитету брачности најнижа (1,5% и 3,2%). Међу мушким становништвом централне Србије без Београда нешто је већи удео удоваца (4,2%) у односу на друга два подручја, док је у женској популацији заступљеност удовица највећа у Војводини (15,6%).

Женско становништво града Београда, издваја се од популације жена на друга два подручја с обзиром на веће уделе неодатих и разведених жена. Просторна диференцираност у уделу неодатих нешто је израженија него 1981, док је у погледу удела разведених нешто блажа. Према подацима 1991, једна петина женске популације града Београда је неодата, док је 6,5% жена разведено. С обзиром да не постоји разлика у старосној структури женске популације у односу на друга два подручја која би могла да буде узрок просторној диференцираности, већи удели неодатих и разведених међу женама

града Београда би се могли објаснити нешто другачијим брачним понашањем у односу на жене преосталог подручја централне Србије и Војводине. То је потребно проверити емпиријским испитивањима.

Мушко становништво централне Србије без Београда издваја се с обзиром на ниже уделе неожењених и разведених него што је то случај међу мушким становништвом друга два подручја. Мање од једне четвртине мушке популације овог подручја је неожењено, а заступљеност разведених је мања од 2%. Објашњење за мањи удео целибатера него у мушким популацијама Војводине и града Београда би се такође могло потражити у другачијем понашању у погледу склапања брака. Док је за објашњење готово два пута мањег удела разведених него у мушкој популацији града Београда потребно размотрити више фактора. Почев од компаративне анализе развода бракова по подручјима, преко разлика у брачном понашању после развода, али и упоредивости морталитета мушке популације, а посебно разведених мушкараца, до емпиријског уплива у квалитет и начин живота.

Када је реч о просторним специфичностима брачности потребно је указати на карактеристике брачности женске популације Војводине. Заступљеност неодатих је тек нешто већа него у централној Србији, док су удели удатих и разведених ближи одговарајућим уделитема у београдској женској популацији.

Укључивање старосне димензије омогућава конкретније расветљавање родних разлика у брачности и просторних специфичности у том погледу. Анализа распрострањености модалитета брачног стања према старости представља покушај да се провери претпоставка којом се родне разлике у брачности сматрају не само резултатом релевантних демографских разлика жена и мушкараца, већ и разлика у брачном понашању.

3.3.2. Родни модели брачности према старости

Карактеристике брачности млађих генерација и родне разлике у том погледу у значајној мери су повезане са годинама старости при ступању у први брак. Правилност да жене раније започињу са животом у брачној заједници него што је то случај са мушкарцима потврђује се родним разликама у просечној старости при ступању у први брак, а различитост удела удатих и ожењених у пописним годинама условљене су ширењем одлагања брачне заједнице, што се манифестује кроз пораст просечне старости при ступању у први брак, појаве која постоји код оба пола.⁶ Ипак, нешто интензивнији пораст просечне старости при ступању у први брак у мушкој популацији указује на нешто интензивније одлагање уласка у брак него у женској популацији.

Најизраженија неуједначеност удела лица у браку постоји између најмлађих жена и мушкараца, а даље се овај однос развија различитим интензитетом и у другачијем смеру, с обзиром на животно доба. Највећа заступљеност удатих у женској популацији 15-19 година постоји на подручју централне Србије без Београда (12,8%), што је чак седам пута више од заступљености ожењених у мушкој популацији (1,9%). У погледу

⁶ Просечна старост мушкараца при ступању у први брак 1981. године у централној Србији и у Војводини износила је око 26 година, а код жена око 23 године. Код оба пола бележи се тенденција пораста и 1991. код мушкараца у централној Србији је готово 28, а у Војводини нешто више од 27 година. Просечна старост жена при ступању у први брак била је близу 24 године на оба подручја.

заступљености удатих ове старости постоји значајнија просторна диференцираност, док у мушкој популацији то није случај. У граду Београду, удео удатих у женској популацији 15-19 година (5,2%) је два и по пута мањи него на преосталом подручју централна Србије.

После 20-те године родна неуједначеност се ублажава, и код старих 25-29 година разлика изражена кроз већи удео удатих је значајно мања. Најуједначенија заступљеност лица у браку је између жена и мушкараца 30-34 године. После 35 година у граду Београду и после 40 година на друга два подручја, већи удео лица у браку постаје обележје мушке популације и та разлика се интензивира са старашћу.

Табела - 3.3.2. Брачно стање мушкараца и жена према великим старосним групама, по подручјима, 1981. и 1991.								
1981								
Централна Србија без Београда								
Мушкарци				Жене				
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
20-39	31,8	66,2	0,2	1,5	16,0	79,3	1,1	3,3
40-59	2,6	93,2	2,0	2,0	2,7	83,3	9,3	4,4
60+	1,5	74,8	22,2	1,1	1,3	49,6	46,9	1,8
Војводина								
20-39	34,5	63,2	0,2	2,1	17,8	77,4	1,1	3,8
40-59	5,3	89,6	1,8	3,3	5,0	78,9	10,1	6,1
60+	3,5	78,7	15,7	2,1	4,1	41,1	51,5	3,3
Град Београд								
20-39	35,4	61,7	0,2	2,1	22,7	71,4	0,9	4,4
40-59	4,5	88,9	1,6	4,4	5,4	75,2	8,5	10,1
60+	3,7	77,3	14,6	3,4	5,0	38,2	49,5	6,2
1991								
Централна Србија без Београда								
Мушкарци				Жене				
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
20-39	34,6	62,8	0,3	1,8	16,8	78,4	1,1	3,2
40-59	3,5	91,4	2,1	2,5	2,9	83,3	8,5	4,5
60+	1,6	80,0	15,9	1,5	1,8	54,5	38,6	3,1
Војводина								
20-39	36,0	60,7	0,2	2,7	18,5	75,7	1,1	4,4
40-59	5,7	87,5	2,1	4,2	4,0	78,9	10,3	6,2
60+	2,8	80,2	13,7	2,5	3,7	43,9	46,2	4,5
Град Београд								
20-39	40,9	55,8	0,2	2,4	27,9	66,1	0,9	4,5
40-59	5,0	87,5	1,8	5,1	5,2	76,9	8,0	9,2
60+	2,7	81,1	11,5	4,0	4,5	45,7	39,7	8,6

Заступљеност удатих међу женским становништвом 20-24 године, на сва три подручја и у обе пописне године је око два и по пута већа у односу на

заступљеност ожењених међу мушкарцима исте старости. Највећи удео лица у браку забележен је на подручју централне Србије без Београда, где је 1991. године више од половине жена ове старосне групе било удато, док је то био случај са нешто више од једне петине мушкараца исте старости. Међу женама и мушкарцима 20-24 године у граду Београду удео удатих и ожењених је мањи него на друга два подручја (13,1% мушкараца и 32,0% жена).

И док не постоји значајнија родна разлика у заступљености удатих и ожењених међу женама и мушкарцима 35-39 година, увиђа се одређена просторна специфичност брачности оба пола. Удео разведених међу становницима оба пола ове старости најмањи је у централној Србији без Београда (2,7% и 4,4%). Такође, и заступљеност неожењених и неудатих је најмања на овом подручју. Мање од 10% мушкараца и око 4% жена ове старости није склапало брак. Заступљеност неожењених међу мушкарцима 35-39 година је уједначена у граду Београду и у Војводини. У женској популацији наглашенија је просторна диференцираност и изражена кроз два пута мањи удео неудатих у централној Србији без Београда него у граду Београду (4,2%, према 8,8%).

У популацији млађе средовечних десиле су се промене у погледу заступљености лица у браку (табела 3.3.2). Међу старима 20-24 године, изражнији је пад удела удатих, него ожењених, што говори о промени понашања младих жена када је у питању старост при уласку у први брак. Најинтензивнији пад заступљености лица у браку код жена и мушкараца 20-24 године постоји на подручју града Београда, где је и најмања заступљеност. Према подацима 1991, мање од једне трећине женске и око 13% мушке популације 20-24 године је у браку. У централној Србији без Београда више од половине жена ове старости је удато и нешто више од једне петине мушкараца је ожењено.

Најизраженије смањење заступљености ожењених је међу мушкарцима 24-29 година, али не заостаје ни пад удела мушкараца у браку међу старима 30-34 година. У женској популацији ових старосних група блаже је смањење заступљености удатих. Заступљеност лица у браку међу женама и мушкарцима 30-34 године нешто је мања у граду Београду него на друга два подручја, мада је ова неуједначеност слабија него када су у питању млађи од 30 година. И овде је просторна диференцираност нешто уочљивија у случају женске популације. У граду Београду је нешто мање од 80% жена 30-34 година у браку, док је у централној Србији без Београда то случај са близу 90% жена.

Брачност старије средовечног мушког и женског становништва одликује се преовлађујућом заступљеношћу лица у браку, при чему и овде постоји мања разлика између подручја (табела 3.3.2). Највећи удели ожењених и удатих међу мушкарцима и женама 40-59 година постоје на подручју централне Србије без Београда, где је нешто више од 90% мушкараца и нешто више од 80% жена у браку. Родна разлика је најизраженија у граду Београду где је за око десет процентних поена већа заступљеност лица у браку међу старије средовечним мушкарцима него женама (87,5% према 76,9% жена).

У популацији 40-59 година не постоји значајнија промена удела лица у браку, али се уочава одређена родна и просторна специфичност. У женској популацији града Београда тек за нешто више од једног процентног поена већи је удео удатих 1991. него 1981. године, док на друга два подручја не постоји промена. Код мушког становништва сва три подручја незнатно је мањи удео

ожењених 1991, а та промена је нешто израженија у Војводини (87,5% према 89,6%) него на друга два подручја.

Родна разлика у брачности старије средовечног становништва једним делом карактерише се и неуједначеном заступљеношћу разведених лица међу мушкарцима и женама (табела 3.3.2). Највећи удели разведених постоје у мушкој и женској популацији града Београда, а родна разлика је једнако изражена као и на преосталом подручју централне Србије где су код оба пола мањи удели разведених. На оба подручја је два пута већа заступљеност разведених међу старије средовечним женама него мушкарцима. Али, удео разведених жена и мушкараца 40-59 година у граду Београду је два пута већи него на подручју централне Србије без Београда. Око 9% жена и око 5% мушкараца 40-59 година у граду Београду је разведено, док је то случај са нешто више од 4% жена и нешто више од 2% мушкараца са преосталог подручја централне Србије.

Родна разлика у брачности средовечне популације одликује се још интензивнијом родном разликом у уделу удовица и удоваца. Најизраженија разлика постоји у Војводини, где је готово пет пута већа заступљеност удовица у женској старије средовечној популацији (10,3%), од удела удоваца међу мушкарцима (2,1%). У Војводини и у централној Србији без Београда већа је заступљеност удовица него разведених међу женама 40-59 година, што није случај на подручју града Београда. Отуда се може рећи да удовиштво има нешто већу важност за родну разлику у брачности старије средовечног становништва на прва два подручја. У граду Београду је чак нешто већи удео разведених него удовица међу старије средовечним женама (9,2% према 8,0%), али та разлика је блажа од неуједначене заступљености удовица и разведених на друга два подручја. Дакле, заступљеност разведених међу женама има већу тежину за родно неуједначену брачност старије средовечне популације у граду Београду, него што је то на преосталом подручју централне Србије и у Војводини, али не заостаје ни важност удовиштва.

Дакле, док је разлика у брачности млађе средовечне популације пре свега условљена неуједначеном заступљеношћу лица у браку, у случају старије средовечне популације већу важност имају разлике у заступљености разведених, а пре свега родно неуједначена заступљеност удовица и удоваца. Просторне специфичности брачног стања старије средовечне популације уочавају се издвајањем једног или другог пола с обзиром на већу или мању заступљеност неког од модалитета брачности. Тако је међу мушкарцима централне Србије без Београда мањи удео разведених него на друга два подручја, међу женама града Београда већа заступљеност разведених у односу на друге две женске популације, док је међу женама у Војводини највећи удео удовица.

Најзначајнија карактеристика брачности мушког и женског становништва 60 и више година јесте изразита разлика у уделу лица у браку и обудовелих. У мушкој популацији на сва три подручја 1991. удео ожењених је био око 80%, док је заступљеност удатих међу женама значајно мања. Мање од половине жена 60 и више година у Војводини и граду Београду је удато, што је два пута мање него у мушкој популацији. У централној Србији без Београда више од половине ове популације жена је удато, што је резултирало блажом родном разликом него на друга два подручја. У Војводини међу женама 60 и више година већа је заступљеност удовица (46,2%) него удатих жена (43,9%).

Брачност женског становништва 60 и више година на подручју града Београда више него на друга два, одређена је и уделом разведених жена (8,6%)

које су готово три пута заступљеније него у централној Србији без Београда (3,1%) и готово два пута него у Војводини (4,5%). У граду Београду је и 4,5% неударних међу женама 60 и више година, што је два и по пута више него на преосталом подручју централне Србије (1,8%).

Просторна различитост брачности мушког становништва 60 и више година најочљивија је кроз неуједначену заступљеност разведених. Удео разведених међу мушким становништвом града Београда (4,0%) два и по пута је већи него на преосталом подручју централне Србије (1,6%) и више од једног и по пута него у Војводини (2,5%). Такође, постоји и просторна неуједначеност удела неожењених, кроз близу два пута већу заступљеност код мушког становништва 60 и више година у Војводини (2,8%) и у граду Београду (2,7%), него у централној Србији без Београда (1,6%). У београдској мушкој популацији 60 и више неожењени чине мањи удео него разведени, док је на друга два подручја њихов удео готово уједначен.

Неуједначена распрострањеност удовиштва међу женама и мушкарцима 60 и више година најизраженија је између 60 и 75 година. У Војводини и у граду Београду, у старосним групама 60-64, 65-69 и 70-74 године заступљеност удовица је четири пута већа у поређењу са мушком популацијом ове старости. У Војводини готово 40% жена 65-69 година није у браку јер су удовице, док је 84,4% мушкараца исте старости у браку. У мушким популацијама сва три подручја ожењени су најзаступљенији модалитет брачности, осим код најстаријих старих (85 и више година), међу којима је већа заступљеност удоваца. Међу женама 70 и више година удовиштво је најчешћи модалитет брачности.

Брачност жена и мушкараца старих 60 и више година, с обзиром на биолошке законитости животног доба у којем се налазе условљена је морталитетом, више него што је то случај код средовечног становништва. Отуда се и уочене родне разлике могу тумачити из угла већег диференцијалног морталитета по старости код мушког становништва. Међутим, родне специфичности брачности становништва 60 и више година, као и промене између две пописне године, налазе се и под утицајем демографског процеса старења, који може деловати у смеру повећања удела лица одређене брачности.

Међу женама и мушкарцима 60 и више година, на сва три подручја, 1991. је забележен већи удео лица у браку, у односу на 1981. годину (табела 3.3.2). Већи је и удео разведених, пре свега у женској популацији, а у централној Србији без Београда и удео лица која нису склапала брак код оба пола. Ове промене код мушког становништва су готово неприметне, али су истог смера као и код жена. На сва три подручја код жена и мушкараца 60 и више година удео обудовелих 1991. је мањи у односу на 1981. годину, а у Војводини и у граду Београду је благо смањен и удео лица која нису склапала брак. Мања заступљеност удоваца и удовица једним делом се може протумачити деловањем биолошких законитости у оквиру брачног контингента са изразитом концентрацијом старих лица код којих се бележе и највише стопе морталитета.

Међутим, утицај морталитета на промене брачности и на родне разлике у брачном стању жена и мушкараца има још једну димензију, у којој се могу препознати и социо-психолошки и социо-економски фактори. У демографским истраживањима је указано на диференцираност морталитета према брачном стању, која се испољава кроз ниже стопе смртности лица у браку, у односу на лица која су ван брака и истиче се већа заштитничка функција брака за мушкарце него за жене (Петровић, 1981). Брак има већу важност за виталност

мушког становништва, односно за квалитет живота и шансе да имају дужи живот од мушкараца који нису у браку. У женској популацији није у тој мери наглашена заштитна улога брака и није уочена израженија разлика у виталности жена у браку и ван брака. Међутим, потребно је проверити да ли је дошло до промена у морталитету мушкараца и жена према брачном стању током две последње деценије двадесетог века и касније.

Потребно је конкретније испитати условљеност свих родних разлика брачности, не само из угла утицаја демографских фактора, (морталитета и пораста удела старих), већ и брачног понашања и промена у том погледу. Овде је од кључне важности понашање жена и мушкараца у случају склапања поновног брака након развода или у случају смрти супружника. У демографским анализама развода бракова и понашања у том смислу до средине 1980-их, истакнуто је да разведени мушкарци чешће од разведених жена склапају поновни брак (Петровић, 1988). Отуда је пристуност овог облика брачног понашања још један фактор родних разлика у брачности, не само старих 60 и више, већ и родно различите заступљености лица у браку и разведених међу средовечним женама и мушкарцима. Након пораста поновних бракова разведених до средине 1970-их, у наредних десет година (до 1985) број склопљених бракова након развода приметно се смањило, што се доводи у везу са опадањем нестабилности бракова између 1975. и 1985. године, са порастом просечне старости разведених, али и са могућим променама у понашању које се манифестују кроз одустајање од склапања поновног брака. Ове тенденције и промене захватиле су становнике оба пола, а родна разлика у броју поновних бракова бележи тенденцију пада.⁷

3.3.3. Родне разлике у распрострањености целибата према старости

Анализа заступљености неожењених и неодатих према старости има за циљ да се укаже на родну различитост у оквиру одређених старосних група, односно да се размотри распрострањеност целибата међу припадницима одређених генерација (млади, средовечни и стари) и разлике између мушкараца и жена у том погледу. Ове карактеристике и родне разлике посматрају се као показатељи брачног понашања и односа према браку, али и као показатељи позиција жена и мушкараца у одређеним фазама животног циклуса.

Тако се неуједначеност целибата између младих и млађе средовечних жена и мушкараца може посматрати са становништа образовања, радне и професионалне одговорности, усавршавања и посвећености послу, организовања слободног времена и остварења различитих потреба. Заступљеност неожењених и неодатих међу старије средовечнима (40-59 година) и становништвом 60 и више година, једним делом се може размотрити као показатељ дефинитивног целибата, уз одређени опрез о могућим променама

⁷ Професорка Ружа Петровић анализира разводе бракова у Војводини, подручја у којем је тада нестабилност брака била изразитија, поновно склапање брака ређе него у другим деловима земље (тадашње СФРЈ), али присутна је правилност да разведени мушкарци чешће склапају брак него разведене жене, као и на другим подручјима. Највећи број поновно склопљених бракова након развода код становника оба пола забележен је између 1960. и 1969. године. У периоду 1960-1964 број склопљених бракова након развода код мушкараца износио је 2277, а код жена 1780. У наредном петогодишњем периоду (1965-1969), у мушкој популацији број је остао не промењен, а код жена је нешто већи - 1891 поновни брак након развода. У поседењем посматраном периоду (1980-1985) број поновних бракова код мушкараца је износио 1515, а код жена 1478.

понашања у погледу склапања брака и након 40 година и интензивнији утицај морталитета на смањивање удела целибатера, са старошћу. Демографи указују да се током друге половине двадесетог века у централној Србији повећава распрострањеност целибата међу средовечним мушкарцима и женама и међу старима 65 и више година (Петровић, 1995), па се отуда може говорити о целибатерству не само из угла одлагања склапања брака, већ као појави која се тиче дефинитивног несклапња брачне заједнице. Да ли је заиста дошло до промена у понашњу, у којој мери је она изражена и чиме је условљена потребно је испитати додатним анализама и емпиријским истраживањима.

У анализи распрострањености целибата 1953-1991. уочен је наглашен пораст удела лица која нису склапала брак међу припадницима млађих генерација у централној Србији (Петровић, 1995). Родна разлика посебно је уочена у старосним групама 30-34 и 35-39 година услед израженијег пораста неожењених међу мушкарцима него неударних међу женама ове старости. У Војводини се уочава пад распрострањености целибата, код жена већ од 25 година старости, а код мушкараца удео неожењених је мањи после 40 година старости. Треба имати у виду да је удео и неожењених и неударних у Војводини у свим старосним групама 1953. био већи него у централној Србији. Тако да је и 1991. однос остао непромењен, само је неуједанченост између ова два подручја ублажена.⁸

Целибат је чешће обележје мушког него женског становништва на сва три посматрана подручја и 1981. и 1991. године (табела 3.3.1). Највећи удео лица која нису склапала брак 1991. године забележен је у граду Београду, где више од једне четвртине мушкараца и једна петина жена нису склапали брак. Удео целибатера није битније промењен у овом међупописном периоду, али постоји просторна различитост. Мушко и женско становништво града Београда се издваја због благог пораста заступљености неожењених и неударних. Родна разлика је готово непромењена и мање је изражена, него на друга два подручја. Када се посматра просторна неуједначеност целибата уочава се да је нешто већа разлика између жена централне Србије без Београда и града Београда, него што је разлика у уделу неожењених у мушким популацијама ова два подручја.

Концентрација неожењених и неударних бележи се међу најмлађим генерацијама, а најизраженија родна разлика у међупописном периоду 1981-1991, померена је из старосне групе 25-29 година ка 30-34 године. Поред тога, родна разлика је интензивирана између жена и мушкараца од 30 до 40 година. У централној Србији без Београда 1991. године удео неожењених међу мушкарцима 30-34 године (19,6%) је готово три пута већи у односу на удео неударних код жена (7,0%). У Војводини је целибат код мушког становништва 30-34 године два и по пута, а у граду Београду мање од два пута заступљенији него у женској популацији.

Заступљеност неожењених и неударних највећа је на подручју града Београда, где 24,2% мушкараца 30-34 године и 14,4% жена исте старости није склапало брак. Удео неударних међу женама града Београда у старосним групама 25-29, 30-34 и 35-39 година је два пута већи него што је то случај код жена ових старосних група на преосталом подручју централне Србије. Између ова два подручја неуједначеност неожењених у мушкој популацији је мање изражена.

⁸ Табела 5.2-4 Распрострањеност целибата по старосним групама и полу, 1953-1991, студија *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису становништва 1991*, стр. 185-186.

За разлику од млађе средовечне популације, између жена и мушкараца 40-59 година готово да не постоји родна разлика у заступљености целибатера. У мушкој популацији се удео целибатера смањује нешто спорије између 25 и 29 година, али после 40 година ниво целибатерства не разликује се битније од женске популације. Ипак, у централној Србији без Београда, где је најмања заступљеност неожењених и неударних 40-59 година, родна разлика је незнатно израженија 1991, кроз већи удео целибатера у мушкој популацији (3,5% према 2,9%). Највећи удео неожењених међу старије средовечним мушкарцима 1991. забележен је у Војводини (5,7%), а најмањи у централној Србији без Београда (3,5%). Највећа заступљеност неударних забележена је међу женама града Београда (5,2%), што је близу два пута више у односу на жене у централној Србији без Београда (2,9%).

Како се повећава посматрана старост тако се родна разлика смањује, али увиђа и другачији однос. Око 50, или 55 година старости удео лица која нису склапала брак почиње да буде већи у женској популацији. Целибат је више одлика женске него мушке популације после 60 година старости. Родна неуједначеност је врло мала и слабија је него у случају обудовелих и разведених. Међутим, посматрано по петогодишним старосним групама у граду Београду удео неударних међу женама 65-69, 70-74, 75-79 и 80-84 године је око два пута већи од мушкараца. У Војводини је родна неуједначеност мања, а у централној Србији без Београда где и најмањи удели целибатера у популацији старих, родна разлика и не постоји.

Целибат је чешће обележје женског и мушког становништва града Београда, него популације преосталог подручја централна Србије. Између ова два подручја постоји разлика у интензитету родне разлике у популацији млађе средовечних и код старих 60 и више година (табела 3.3.2). Већи удео неожењених у мушкој него у женској популацији 20-39 година израженији је у централној Србији без Београда, док је већа заступљеност лица која нису склапала брак међу женама него мушкарцима 60 и више година израженија у граду Београду.

Неуједначена заступљеност неударних и неожењених на ова два подручја израженија је у случају женске популације и то у свим старосним групама. Удео неударних међу женама града Београда је већи него код жена на преосталом подручју централне Србије (20,7% према 14,1%). Заступљеност неударних међу млађе и старије средовечним женама два пута је већи у граду Београду, а најизраженија разлика је у заступљености неударних међу женама 60 и више година. Оне чине 4,5% београдске женске популације ове старости и 1,8% женске популације у централној Србији без Београда.

Удео неожењених у мушкој популацији 20-39 година такође је највећи у граду Београду (40,9%), док је у популацији 40-59 година удео неожењених нешто већи у Војводини (5,7%). Удео неожењених у мушкој популацији 60 и више година уједначен је у граду Београду и у Војводини (2,8% и 2,7%), док је у централној Србији без Београда близу два пута мањи (1,6%).

Просторна различитост у распрострањености целибата може се на различите начине протумачити, с обзиром на доба живота у којем се налазе неожењени и неударни. У случају млађе средовечних (20-39 година) може се сматрати показатељем различитог понашања жена и мушкараца на посматраним подручјима у погледу склапања и одлагања брака. У случају старије средовечних и старих 60 и више година, може се посматрати у контексту различитости стилова живота, као и разлика у погледу услова и квалитета

живота лица која нису склапала брак. Поред тога, потребно је сагледати и морталитет као могући фактор просторне неуједначености целибата.

Дубљим анализама и истраживањима потребно је одговорити да ли се ради о целибату као коначном избору и одустајању од брака као одлуци појединаца одређеног стила живота. Посебно би требало испитати мотиве и разлоге таквог понашања из угла родних улога и сагледати разлике између жена и мушкараца у том погледу. Целибат захтева подробније испитивање и из угла пропитивања положаја неударених и неожењених у различитим фазама животног циклуса. Стварањем релевантне емпиријске грађе могуће је подробније размотрити одлагање или чак и одустајање од брака са становишта родних улога не само у сфери породице и партнерства, већ и родних позиција у различитим сегментима јавног живота. Такође, намеће се и питање расветљавања позиција жена и мушкараца који нису склапали брак у односу на оне који су то учинили и како се њихово брачно стање одражава на професионалну каријеру и могућности напредовања на послу.

3.3.4. Родне разлике у нивоу разведености

Родне разлике у нивоу разведености посматрају се као последица брачног понашања, али и деловања релевантних демографских фактора. Овај аспект се посматра и као показатељ позиција жена и мушкараца у сфери породичних улога, али и као оквир њиховог положаја у осталим сегментима свакодневног живота, могућности усклађивања улога, реализације других потреба и постизања одређеног квалитета живота.

Постојећа демографска анализа указује на чешће постојање стања разведености код жена и израженију родну разлику у старијим генерацијама, што се између осталог објашњава већом склоношћу мушкараца ка склапању поновног брака, али и родним разликама у смртности према старости, при чему специфичну важност има ниво смртности разведених мушкараца (Петровић, 1995). Коефицијент разведености на почетку последње деценије двадесетог века знатно је већи код становника оба пола, и у централној Србији и у Војводини у односу на 1953. годину. Међу женама у Војводини нешто је блажи пораст коефицијента, али је средином двадесетог века он имао већу вредност него у централној Србији.

Табела - 3.3.3. Коефицијент разведености мушкараца и жена према великим старосним групама, по подручјима, 1981. и 1991.

	1981					
	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушкарци	жене	мушкарци	жене	мушкарци	жене
Свега 15+	20,9	45,6	33,8	65,0	43,4	102,1
20-39	22,8	41,8	32,8	49,2	34,1	61,3
40-59	21,4	52,7	37,3	77,1	49,8	133,8
60+	15,3	36,3	26,6	79,6	44,3	161,4
	1991					
Свега 15+	26,0	49,1	43,4	73,8	51,1	107,9
20-39	29,1	40,8	44,1	57,6	42,7	68,8
40-59	27,2	53,6	48,5	78,4	58,6	120,0
60+	18,5	56,6	31,4	101,8	49,0	187,6

На сва три посматрана подручја 1991. године стање разведености је чешће обележје женске популације, родна разлика се интензивира са старошћу (табела 3.3.3). Једино одступање уочено је у изузетно високом коефицијенту разведености најмлађих генерација мушког становништва које је три до четири пута веће у односу на вредност коефицијента међу женским становништвом 15-19 година. Високе вредности овог структуралног показатеља указују на већу распрострањеност разведених међу најмлађим припадницима брачног контингента у односу на распрострањеност ожењених, него што је то случај у погледу односа разведених и удатих у женској популацији 15-19 година. Ипак, у апсолутном износу, већи је број разведених међу женама него међу мушкарцима.

Вредности коефицијента разведености женског становништва 40-59 година у централној Србији без Београда и у Граду Београду 1991. су два пута већи него у мушкој популацији, док је родна неуједначеност у Војводини нешто блажа. Разлика је још израженија између жена и мушкараца 60 и више година, и на подручју града Београда испољена је кроз готово четири пута већи ниво разведености жена него мушкараца.

Коефицијент разведености 1991. је у популацијама средовечних мушкараца на сва три подручја већи него деценију раније, док су промене у женској популацији слабијег интензитета, што је утицало на ублажавање родне разлике. Ублажавње родне разлике најочљивије је у популацији млађе средовечних, и то на подручју централне Србије без Београда. У мушкој популацији 20-39 коефицијент је већи, док се у женској популацији бележи нешто мања вредност на почетку последње деценије двадесетог века.

Ниво разведености млађе мушке средовечне популације на сва три подручја промењен је услед смањеног броја ожењених и повећаног броја разведених мушкараца ове старости. С друге стране, у централној Србији без Београда 1991. мањи је број и удатих и разведених жена, што је резултирало готово непромењеним нивоом разведености. У Војводини је у женској популацији 20-39 година мањи број удатих, али је већи број разведених, док је у граду Београду број разведених жена нешто мањи, али је значајније мањи број удатих. На оба подручја коефицијент разведености женске популације 20-39 година већи је 1991, него деценију раније.

Ниво разведености жена 40-59 година на подручју централне Србије без Београда и у Војводини је благо повећан, док је вредност коефицијента на подручју града Београда нижа 1991, него 1981. године. За разлику од друга два подручја на којима је смањен број и удатих и разведених, у Београду је повећан број удатих, а смањен број разведених жена 40-59 година. Коефицијент разведености мушког становништва 40-59 на сва три подручја већи је 1991, као последица већег броја разведених, а мањег броја оних који су у браку. У популацији жена и мушкараца 60 и више година већи је ниво разведености 1991, при чему је већи број и лица у браку и разведених него 1981. Ово запажање је важно не само из угла преиспитивања брачног понашања мушкараца након развода, већ и ради пропитивања квалитета живота свих, а посебно разведених мушкараца.

На почетку последње деценије двадесетог века ниво разведености је већи и у женској и мушкој популацији града Београда, него на друга два подручја, у свим генерацијама (табела 3.3.3). Неуједначеност је израженија у погледу женске популације, при чему је нешто већа разлика у односу на преостало подручје централне Србије. Ниво разведености средовечних жена града

Београда је два пута већи, а жена 60 и више година три пута већи. Просторна различитост у погледу нивоа разведености млађе средовечних жена благо је повећана 1991. То није случај са старије средовечним и женама старим 60 и више година, где је различитост између ова два подручја блажа него 1981. Коефицијент разведености жена 60 и више година нешто израженије је повећан у централној Србији без Београда (са око 36 на 56 разведених на 1000 удатих), мада је више од три пута нижи него у граду Београду (близу 190 разведених на 1000 удатих).

Између града Београда и преосталог подручја централне Србије најизраженија разлика у нивоу разведености мушког становништва је у случају старих 60 и више година, али је она нешто слабије изражена него између женских популација ова два подручја (табела 3.3.3). Ниво разведености мушкараца 60 и више на подручју града Београда 1991. је око два и по пута већи него на преосталом подручју централне Србије.

Просторна неуједначеност нивоа разведености мушкараца 40-59 година истог је интензитета као и у женској популацији. Ниво разведености мушке београдске старије средовечне популације је нешто више од два пута већи него на подручју централне Србије без Београда. Међу мушкарцима града Београда 40-59 година на 1000 ожењених, 1991. има готово 60 разведених, док је на преосталом подручју централне Србије нешто мање од 30 разведених на 1000 мушкараца ове старости у браку. Разлике у нивоу разведености мушких популација централне Србије без Београда и града Београда нису битније промењене у међупописном периоду 1981-1991.

Ниво разведености мушког и женског становништва и међусобне разлике једним делом су резултат демографских фактора и родних разлика у том погледу, али потребне су дубље анализе и емпиријска испитивања деловања свих релевантних фактора, укључујући и понашње након развода брака. Поред тога, израженији ниво разведености на подручју града Београда, пре свега када је у питању женско становништво, указује на важност расветљавања просторних разлика и њихове условљености.

3.4. образовање – родне карактеристике и разлике

Образовање је важан аспект расветљавања условљености и ефеката родне неравноправности. Такође, образовна структура је неизоставан део анализе карактеристика становништва али и дубљег разумевања демографских процеса и појава. Отуда је у разматрању социо-демографских аспеката родних разлика одређено место припало и образовним карактеристикама жена и мушкараца, уочавању разлика и сагледавању њихових промена.

Анализа родних образовних модела и међусобних разлика у овом раду одређена је садржајем пописног материјала и истраживачком намером да се на основу расположивих података што потпуније разоткрију разлике између жена и мушкараца, формирајући што конкретнију слику различитости њихових позиција. У ту сврху анализираће се образовне карактеристике на три социо-демографски специфична подручја. Укључивање старосне димензије пружа могућност увида у промене образовних карактеристика, као и могућност поређења жена и мушкараца у оквиру исте генерацијске групе.

3.4.1. Образовне разлике – аспект родне неравноправности

Право на школовање и постизање жељеног нивоа образовања представљају једну од најважнијих тековина феминистичке борбе за равноправност жена и мушкараца. Захтеви да се женама призна право на образовање и да се у пракси створе услови за његову реализацију, суочавали су се са предрасудама о интелектуалним способностима жена и са стереотипима о њеном месту унутар домаћинства и породице у доминантно патријархалној култури.

У Србији се под утицајем просветитељских идеја уз подршку интелектуалних кругова, либералних и социјалдемократских захтева током деветнаестог века изграђивао систем школства који је укључивао женску децу (Божиновић, 1996). Једнаке шансе жена и мушкараца да се школују и да стекну жељени ниво образовања успостављају се као друштвена норма, а током друге половине двадесетог века образовање постаје све распрострањеније средство жена у „освајању“ јавне сфере као неопходног корака ка родној равноправности.

Неспорно је да је право жена да се школују и да буду образоване унапредило њихов друштвени положај, квалитет живота и у некој мери их приближило „мушким“ позицијама. Међутим, са аспекта родних разлика у образовању, појавили су се нови изазови. Упркос изједначавању њихових позиција и уједначавању шанси да се школују и да буду образовани, родна неравноправност није укинута и поприма другачији облик. Експанзија средњег образовања жена за последицу има феминизацију појединих профила која је сама по себи одраз родних неједнакости, а у условима неразвијене и недовољено модернизоване друштвене поделе рада половином двадесетог века, за собом повлачи низ проблема и негативних ефеката (Милић, 1994). Они се односе на тешкоће у запошљавању, на депрофесионализацију услед нужности да раде чак и на местима која су испод њихових образовних квалификација, на маргинализацију делатности, занимања и послова које обављају жене, што имплицира негативним ефектима по њихов положај на тржишту рада, као важне димензије друштвене дискриминације полова.

Жене су учиниле значајан продор у погледу терцијарног нивоа образовања. Међу генерацијама рођених после Другог светског рата уочава се јасан тренд повећавања удела високообразованих, надмашујући уделе високо образованих у мушкој популацији (Шобот, 2010б; Шобот, 2010в). Међутим, освајање терцијарног нивоа у контексту других родних социо-економских разлика није им донело адекватне бенефите. То што је високо образовање постало све више „женски“ простор, у феминистичким разматрањима се тумачи у контексту смањења значаја образовања за друштвени положај појединца и достизања позиција друштвене моћи (Благојевић, 1995; Благојевић, 2002). Ипак, овим се не жели нити је могуће, умањити значај образовања жена и њихове широко распрострањене одлучности ка стицању факултетских диплома, као важном кораку на путу отклањања родних разлика.

Образовне карактеристике жена и мушкараца имају вишеструку важност за расветљавање социо-демографских аспеката родне неравноправности. Разлике у образовању потребно је сагледати како би се добила потпунија слика условљености друштвене неједнакости полова, као и ефеката таквог родног односа на образовне карактеристике жена и мушкараца. Разматрање родних образовних разлика као показатеља неравноправности и различитости између жена и мушкараца омогућава двострани приступ. С једне стране оне се

сагледавају као последице неједнаких позиција и неравноправног положаја, не само у погледу образовања, а са друге стране као последице различитог понашања које је подстакнуто различитошћу родних улога.

Родне образовне разлике је потребно сагледати и због тога да би се видело да ли се оне могу користити као аргумент за економске разлике између жена и мушкараца, за неједнаку присутност и ангажованост у политици или у неким другим сферама друштвеног живота. Такође, образовне карактеристике жена и мушкараца, као и међусобне разлике у том погледу важне су и као могући фактор појединих демографских појава и процеса. Тако, образовање жена представља важан сегмент детерминистичке основе репродуктивног понашања, с тим што се приступ разликује с обзиром на то да ли је реч о ниским или високим стопама фертилитета. Исто тако, образовне разлике између жена и мушкараца су важне као могући фактори брачне структуре, понашања у склапању и разводу брака, разлика у начину и квалитету живота, и разлика у очекиваном трајању живота.

Демографски приступ заснован на анализи пописних података омогућава сагледавање образовних карактеристика у одређеном социо-демографском оквиру, уочавање генерацијских промена, као и израженост и промене родних разлика. Коришћењем овог демографског извора података добија се увид у највиши постигнути степен образовања и у врсту највише завршене школе (Станковић, 1995). Демографска анализа образовних карактеристика оријентисана је и на уочавање распрострањености неписмености и промена у том погледу. Овај аспект је релевантан показатељ неравноправности старијих генерација жена и мушкараца јер је у прошлости постојао значајан родни јаз чак и у шансама да се описмене, а не само у погледу могућности да се школују. Код генерација рођених после Другог светског рата, када је основно образовање постало законом обавезно за оба пола, родне разлике у заступљености неписмених имају мању важност.

Пре анализа образовних карактеристика жена и мушкараца и међусобних разлика потребно је указати на нека већ постојећа демографска запажања. Образовна структура представља још један сегмент разматрања стања и структурних промена становништва Србије на основу пописа 1991. године (Петровић, 1995б). Као основне одлике наводе се континуирано смањивање неписмених, интензивне промене у школованости становништва до 1981. године настављене и у наредној деценији, испољене кроз значајно смањивање нешколованих и нижих нивоа образовања а све већу пристуност становништва са вишим образовним нивоима. Закључује се да су промене образовне структуре пре свега последица експанзије школовања младих, али да постоји диспропорција у образовној структури када се посматрају две макро целине. Она се испољава кроз изразиту експанизацију средњег и високог образовања у централној Србији, интензивније него у Војводини где је забележена повољнија образовна структура услед мањих удела лица са нижим нивоима образовања. Такође, у анализи се констатује ниже образовање жена, али и ублажавање родне разлике. Централна питања анализе која следи су образовне карактеристике жена и мушкараца на почетку последње деценије двадесетог и манифестација међусобних разлика.

3.4.2. Родне разлике у образовању жена и мушкараца 1981-1991

Према попису становништва 1981. године у централној Србији је забележена највећа заступљеност лица са 4-7 разреда основне школе, а у Војводини они који су стекли основно образовање, док је 1991. године на оба подручја највећи удео особа које су стекле средњи ниво.⁹

Подручје централне Србије без Београда у обе пописне године има најнеповољнију образовну структуру, с обзиром на високе уделе становништва без школе и са непотпуном основном школом (табела 3.4.1). Према подацима 1981, томе су допринели становници оба пола, али жене су се издвајале с обзиром на удео оних које су биле без школе (28,2%), што је готово три пута већа заступљеност него у граду Београду (9,8%) и два и по пута него у Војводини (11,5%). Међу мушким становништвом Војводине, али и становницима оба пола града Београда већ 1981. највећа је заступљеност особа које имају средњи ниво образовања, а 1991. придружило им се и мушко становништво централне Србије без Београда.

Табела - 3.4.1. Образовна структура мушког и женског становништва, по подручјима, 1981. и 1991.						
	1981					
	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Без школе	8,0	28,2	5,0	11,5	3,1	9,8
1-3 разреда о.ш.	3,3	4,9	3,7	6,3	1,0	2,3
4-7 разреда о.ш.	36,4	31,9	17,4	24,7	13,1	21,4
Основно образов.	21,1	18,3	30,6	32,7	17,7	22,3
Средње образов.	26,1	14,1	35,7	19,2	46,6	33,0
Више и високо	5,0	2,5	6,5	3,9	17,7	10,6
	1991					
	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Без школе	5,2	19,4	4,0	9,6	2,8	6,5
1-3 разреда о.ш.	2,5	4,3	2,5	4,7	0,6	1,6
4-7 разреда о.ш.	25,3	24,6	19,3	26,4	7,2	11,6
Основно образов.	25,9	24,1	24,8	25,7	19,5	24,8
Средње образов.	32,7	22,0	39,9	26,6	47,6	39,6
Више и високо	7,7	4,9	8,6	6,3	21,0	14,8

Удели лица које имају више и високо образовање у обе пописне године највећи су међу женама и мушкарцима града Београда, а најмањи на преосталом подручју централне Србије. Разлика између ова два подручја мање је изражена 1991. када је заступљеност особа које су завршиле више школе или факултете међу мушким становништвом главног града била близу три (21,0% према 7,7%), а у женској популацији три пута већа него у централној Србији без Београда (14,8% према 4,9%).

⁹ Према подацима из Табеле 5.3.-7 Становништво старо 15 и више година по школској спреми 1953-1991, *Становништво и домаћинства Републике Србије према Попису 1991.*, стр. 211 (Београд: Републички завод за статистику).

	1981			1991		
	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Без школе	3639,9	2502,2	3435,0	3854,0	2572,0	2528,9
1-3 разреда о.ш.	1539,4	1814,5	2456,7	1796,7	1998,2	2909,0
4-7 разреда о.ш.	902,3	1527,8	1761,5	1008,0	1480,5	1754,6
Основно образов.	889,2	1148,9	1360,8	966,8	1118,9	1393,1
Средње образов.	554,0	577,1	763,9	697,0	720,1	911,9
Више и високо	521,1	648,9	643,3	656,5	786,6	770,0

Родна разлика се у обе пописне године на сва три подручја испољава кроз већу заступљеност особа које су без школе у женској популацији, док је заступљеност лица са средњим и терцијарним нивоом образовања већа у мушкој популацији. Најинтензивнија је у погледу удела лица која немају завршену школу, што је најизраженије у централној Србији без Београда. Феминизација ове групе становништва испољена је кроз готово четири пута већу бројност жена него мушкараца, према подацима пописа 1991. (табела 3.4.2). У овом степену изражена разлика у броју жена и мушкараца који немају завршену школу пре свега се може објаснити већом заступљеношћу старих особа у женској популацији (табела 3.2.1). Лица која припадају овом модалитету образовања највећим делом су заступљена међу старијим генерацијама и посебно код становништва 65 и више година.

Родна разлика у заступљености лица без школе или са непотпуном основном је показатељ подређеног положаја старијих генерација жена, у односу на мушкарце, са становишта могућности да буду бар елементарно образоване. Родна разлика у бројности ових лица у Војводини и у граду Београду је нешто мања, али ипак је два и по пута већи број жена него мушкараца. Отуда се може рећи да су старије генерације жена ова два подручја, биле у повољнијој позицији у погледу могућности школовања, него жене на подручју централне Србије без Београда. То би се свакако могло повезати са положајем жена у Војводини у погледу школовања и образовања, током периода аустроугарске владавине (Божиновић, 1996), као и са социо-економским и социо-културолошким разликама између града Београда и преосталог подручја централне Србије, посебно крајем деветнаестог и у првој половини двадесетог века.

Родна разлика у уделима средње и високо образованих мања је 1991. него 1981. године, на сва три подручја. У централној Србији без Београда и у Војводини удео лица са средњим нивоом образовања 1981. био је готово два пута већи у мушкој него у женској популацији, а 1991, један и по пут (табела 3.4.1). У овом међу пописним периоду, удео лица са средњим нивоом образовања у женској популацији највише је повећан у централној Србији без Београда (са 14,1% на 22,0%), али је родна неуједначеност остала најмања у граду Београду. То је последица већег пораста удела лица са средњим нивоом образовања међу женама (са 33,0% на 39,6%), док у мушкој популацији удео није битније промењен (46,6% према 47,6%).

Родно неуједначена заступљеност високо образованих израженија је у централној Србији без Београда, у обе пописне године. Према подацима 1981, на овом подручју удео лица која су завршила вишу школу или факултет у

мушкој популацији био је два пута већи у поређењу са њиховим уделом међу женама (5,0% према 2,5%). За разлику од друга два подручја, овде је нешто већи пораст удела високообразованих међу мушкарцима (са 5,0% на 7,7%), него међу женама (са 2,5% на 3,9%), али је родна неуједначеност ипак блажа 1991, као и на друга два подручја. У Војводини и у граду Београду удео високообразованих међу мушкарцима већи је око један и по пут у односу на заступљеност међу женама. То је последица нешто већег пораста удела особа са терцијарним нивоом образовања у женској популацији, што је видљивије у граду Београду (са 10,6% на 14,8%), него у Покрајини (са 3,9% на 6,3%), где је 1991, заступљеност високо образованих жена више него двоструко мања.

При анализи образовања потребно је имати у виду промене у систему средњег образовања, релевантне за заступљеност појединих модалитета у оквиру средње стручне спреме. Као најважнија јесте увођење средње усмереног образовања средином седамдесетих, које је резултирало значајном заступљеношћу у попису 1991, док је удео лица са овом врстом образовања 1981. био готово занемарљив. Ове промене утицале су и на мањи удео особа које су стекле гимназијско образовање 1991, јер су оне обухваћене средњим усмереним образовањем. Ипак, могуће је указати на основне карактеристике средњег образовања жена и мушкараца и родне разлике у погледу њихове присутности у појединим образовним профилима.

3.4.3. Родне разлике у средњем стручном образовању

Родне разлике у структури средње образовне популације могу се посматрати као резултат образовног система, а потребно их је ставити у контекст друштвеног развоја, преовлађујућег система вредности и модела понашања једног и другог пола у погледу школовања и образовања. Иако се ради о једном нивоу образовања, између жена и мушкараца постоје одређене разлике на које ће се овде указати. Разлике у структури средње образованих жена и мушкараца могу нам указати на нешто другачији однос према школовању и образовању. Поред тога, оне се посматрају и као последице успостављених образаца који усмеравају један или други пол ка одређеној врсти школе и оспособљавања за одређену врсту послова.

Табела - 3.4.3. Структура средње образованих мушкараца и жена према врсти школе, Централна Србија и Војводина, 1981. и 1991.				
	1981			
	Централна Србија		Војводина	
	мушко	женско	мушко	женско
КВ и ВКВ	59,7	29,9	65,8	33,9
Шк. за стручни кадар и сред. стручне шк.	28,7	47,5	24,2	43,9
Гимназије или шк. за средњи кадар	11,2	22,0	7,0	16,6
Средње усмерено	0,4	0,5	3,0	5,6
	1991			
	мушко	женско	мушко	женско
	КВ и ВКВ	35,2	17,6	38,3
Шк. за стручни кадар и сред. стручне шк.	31,3	38,1	27,3	32,7
Гимназије или шк. за средњи кадар	6,2	11,8	4,6	10,1
Средње усмерено	27,3	32,5	29,8	38,2

Стицање КВ и ВКВ стручне спреме у претежној мери је карактеристика мушке популације (табела 3.4.3). У централној Србији и Војводини 1981. године међу мушким становништвом које је имало средње образовање доминирали су они који су стекли КВ или ВКВ степен, док је међу женама удео особа са овим степеном школске спреме био два пута мањи. Међу женском популацијом са средњим нивоом образовања највећа је заступљеност особа које су завршиле неку средњу стручну школу.

Маскулинизација КВ и ВКВ школске спреме пре свега је последица изразите родне профилисаности овог степена међу рођенима пре и током Другог светског рата (табела 3.4.4). Према попису 1981. године у централној Србији две трећине мушкараца 35-39 година и близу 70% старих 40-44 и 45-49 година са средњим образовањем имало је КВ или ВКВ степен стручне спреме (рођени 1932-1946). Удео лица са овим образовним квалификацијама међу мушкарцима ових старосних група у Војводини је био већи од 70%.

	1981		1991	
	Ц.Србија	Војводина	Ц.Србија	Војводина
Укупно	3,1	3,4	2,6	2,8
15-19	2,0	2,4	1,6	1,3
20-24	2,2	2,1	1,7	1,7
25-29	2,3	2,2	1,8	2,4
30-34	3,3	3,3	2,0	1,9
35-39	4,1	3,9	2,2	2,0
40-44	4,9	5,2	2,8	2,9
45-49	6,3	6,2	3,5	3,5
50-54	5,3	5,6	4,1	4,3
55-59	3,0	4,4	4,6	4,8
60-64	3,1	4,5	3,5	3,8
65 +	3,5	5,7	2,1	3,1

Између средње образованих жена и мушкараца постоји и разлика у заступљености лица која су стекла гимназијско образовање (табела 3.4.3). Особе које имају ову врсту средњег образовања заступљеније су 1981, него 1991, али родна разлика није значајније промењена. У централној Србији удео лица која су завршила гимназију близу два пута је већи у женској него у мушкој популацији, а у Војводини више од два пута. Видљива је феминизација гимназијског образовања у обе пописне године, при чему се и поред нешто другачијег система школовања може говорити о јачању интензитета овог процеса (табела 3.4.5). Према пописним подацима 1991, мањи је број жена него мушкараца који су стекли средњи ниво образовања. Међутим, припаднице женског пола које су стекле гимназијско образовање бројније су од мушкараца, и та разлика је наглашенија него 1981.

Ова родна разлика је врло занимљива из угла позиција жена и мушкараца и понашања у погледу образовања. Опредељеност за гимназијско образовање пре свега се може сматрати показатељем намере да се школовање настави и да се стекне диплома више школе или факултета. У том смислу, већа заступљеност особа са овом врстом средњег образовања међу женама може се тумачити као одраз намера да се њихово школовање не завршава на овој степеници.

Међутим, када се погледа удео гимназијалаца међу средње образованим женама и мушкарцима према старости, стиче се нешто другачији утисак, неповољнији за женску популацију. Родна разлика је још израженија после 30 година него у млађим старосним групама, и њен интензитет се појачава са старашћу. Према пописним подацима 1981. у старосним групама мушкараца између 30 и 54 године, удео оних који су завршили гимназију међу средње

Табела - 3.4.5. Стопе феминитета популације средње образованих, према врсти школе, централна Србија и Војводина, 1981 и 1991.		
	1981	
	Централна Србија	Војводина
Средње образовање	633,6	577,1
Стручне школе	1048,7	1046,1
Гимназије	1249,7	1370,6
	1991	
	Централна Србија	Војводина
Средње образовање	773,7	720,1
Школе за стручни кадар	940,1	860,9
Гимназије или шк. за средњи кадар	1467,8	1593,4
Средње усмерено	921,8	924,4

образованима кретао се између четири и осам процената. У женској популацији удео ових лица износио је између петнаест и двадесет и шест процената. Родна разлика је била највећа у старосној групи 50-54 године. Удео лица која су завршила гимназије као највиши ниво образовања био је више од три и по пута већи у женској него мушкој популацији (26,1% према 7,3%).

Пописни подаци из 1991. говоре о већем броју жена које су завршиле гимназију као највиши степен школске спреме, у односу на број мушкараца, који се према годинама старости највероватније више нису школовали (табела 3.4.6). То се може сматрати показатељем неповољне позиције женске

Табела - 3.4.6. Однос броја жена и броја мушкараца према врсти средње школске спреме, према старости, централна Србија и Војводина, 1991.								
	Централна Србија				Војводина			
	Средње обр.	Школе за стручни кадар	Гимназије или шк. за средњи кадар	Сред. усмерено	Средње обр.	Школе за стручни кадар	Гимназије или шк. за средњи кадар	Сред. усмерено
15-19	0,9	0,9	1,4	0,9	0,9	0,9	1,8	0,9
20-24	0,9	1,0	1,5	1,0	1,0	0,9	1,7	1,0
25-29	0,9	1,0	1,2	0,9	0,9	0,9	1,6	0,9
30-34	0,8	1,0	1,3	0,8	0,8	0,9	1,6	0,9
35-39	0,8	1,0	1,6	0,7	0,7	0,9	1,7	0,9
40-44	0,7	1,1	1,5	0,7	0,6	0,9	1,5	0,8
45-49	0,6	0,9	1,5	0,6	0,5	0,9	1,8	0,7
50-54	0,5	0,8	1,8	0,5	0,4	0,7	1,9	0,6
55-59	0,5	0,8	1,6	0,4	0,4	0,8	1,8	0,4
60-64	0,6	0,6	1,5	0,4	0,5	0,7	1,5	0,4
65 +	0,7	0,7	1,5	0,6	0,5	0,7	0,0	0,0

популације, а родна разлика је нешто израженија код старијих генерација. Оне су завршиле гимназију, али нису учиниле и корак даље у погледу образовања. Без обзира на разлоге, ово се може сматрати показатељем неједнаких шанси жена и мушкараца да стекну жељени ниво образовања.

Родна разлика у заступљености лица која су завршила неку стручну школу блажа је него у претходна два разматрања. Међутим, и овде је видљив неуједначен интензитет родне разлике према старости, што је заправо последица различитих позиција и понашања у погледу стицања средњег образовања појединих генерација жена и мушкараца. И у млађим и у старијим генерацијама је већи број мушкараца него жена који имају средњи ниво образовања, али је „мањак“ женске популације израженији међу рођенима пре Другог светског рата. У овим генерацијама је такође мањи број жена него мушкараца који су завршили средњу стручну школу, док је у послератним генерацијама у централној Србији већи број жена него мушкараца које су стекле средње стручно образовање. Дакле, стицање средњег образовања било је распотрањеније у мушкој него у женској популацији. Али, оне жене које су стекле овај ниво образовања најчешће су се опредељивале за стручне школе, па је то најчешћи модалитет средње школске спреме женског становништва. За разлику од њих, мушкарци су се већим делом опредељивали за КВ и ВКВ степен школске спреме.

С обзиром на број жена и мушкараца који су завршили средње стручне школе издвајају се претежно мушке, претежно женске и оне где разлика постоји, али није наглашена. Најизразитија је разлика у броју мушког и женског становништва које је завршило металско-машинске, бродарске и саобраћајне средње стручне школе. Када су у питању металско-машинске-стројарске школе, 1981, у централној Србији број мушкараца је четири пута већи, а четири и по пута у случају саобраћајних школа. У Војводини је још наглашенија разлика у погледу машинских, док је у случају саобраћајних школа мања разлика, али се ради о мањем броју особа које су завршиле ове школе.

Као изразито „женске“ издвајају медицинске и фармацеутске школе. У централној Србији је шест пута већи број жена него мушкараца који су завршили средње медицинске школе, док су у случају фармацеутских оне пет пута бројније. У Војводини је разлика нешто мања, али такође изразита. Групи ових средње стручних школа припадају и библиотекарске, с обзиром на шест пута већи број жена него мушкараца, забележен у централној Србији.

Готово три пута је већи број жена него мушкараца који су завршили текстилне школе, око два и по пута у случају стоматолошких и два пута у случају средње економских школа. Већи број жена бележи се и у случају учитељских и васпитачких школа, а разлика је израженија у Војводини, где су оне три и по пута бројније у односу на мушкарце.

Број жена које су завршиле хемијске и архитектонске школе већи је него број мушкараца, али разлика је блажа него у претходним случајевима. У погледу уметничких школа незнанто је већи број жена него мушкараца, а родна разлика у бројности оних који су завршили туристичке и административно-управне школе не испољава на исти начин по подручјима. У централној Србији је за око 20% већи број жена које су завршиле средње туристичке школе, док је у Војводини, где је иначе мањи број лица са овом школом, за око 20 % већи број мушкараца. У централној Србији, међу близу 20 хиљада лица која су завршила административне и административно-управне школе, мушкарци су два пута

бројнији, док су у Војводини, међу 4 хиљада оних који имају ову школу жене нешто бројније.

Анализом односа броја жена и мушкараца према пописним подацима из 1981. који се односе на стручне школе запажено је у којим генерацијама су најинтензивније родне разлике и да ли је код млађих дошло до промена у том погледу.

Родна разлика у бројности у погледу школа које су се профилисале као изразито или више „мушке“ у свим генерацијама је испољена кроз значајно већи број мушкараца, али је посебно наглашена међу старима 40 и више, односно у генерацијама рођеним пре Другог светског рата. Не испољава се истим интензитетом у тим генерацијама када су у питању конкретне стручне школе, али је код свих евидентно ублажавање у млађим генерацијама. Као пример најинтензивније родне обојености могу се навести металске, дрвно прерађивачке и бродарске школе.

Мада се број жена и мушкараца који су завршили металуршке и кожарско-обућарске школе одређује стотинама и значајно је мањи у односу на неке друге, оне привлаче пажњу због другачије изражене родне разлике у млађим генерацијама. Међу онима који су завршили ове школе за око 12% је већи број мушкараца него жена, али је међу млађима од 30 година (рођени 1952. и касније) већи број жена него мушкараца. Укључивање жена у средње школовање условило је и њихово ширење у поједине школе које су оспособљавале за стручна знања и вештине раније „резервисане“ само за мушку популацију, као што је случај са овим средње стручним школама.

Већи број жена од броја мушкараца који су завршили медицинске и фармацеутске школе бележи се и међу онима који су 1981. имали 40 или више година, односно у генерацијама рођеним пре 1941. године. Родна разлика изражена кроз већи број жена него мушкараца посебно је наглашена међу млађима од 40 година. Шест пута већи број жена него мушкараца који су завршили средње медицинске школе говори о јасној родној специфичности. У случају фармацеутских школа број жена је пет пута већи, али је то значајно мањи број у односу на број жена које су завршиле медицинске школе (у централној Србији – 945 према 35306).

Три пута већи број жена него мушкараца који су завршили тескилне школе, забележен 1981. године, пре свега је резултат школовања генерација рођених током 1950-их и касније. Више од четири пута је већи број жена 20-24 и 25-29 година, од броја мушкараца ове старости који су завршили средњу текстилну школу.

Два пута већи број жена него мушкараца који су завршили средњу економску школу је одраз неуједначене родне разлике међу припадницима различитих генерација. У старосној кохорти 25-29 (рођени 1952-1956) број жена је готово три и по пута већи, што је најизраженија родна разлика у броју лица са завршеном економском школом. Код жена и мушкараца који су 1981. имали између 40 и 50 година, односно код рођених 1932-1941. године, разлика је слабије изражена, а међу старима 50 и више година већи је број мушкараца него жена које су завршиле економску школу. Овако изражена родна разлика интензивнија је са старосћу, па је готово два пута већи број мушкараца 60-64 године од броја жена ове старости које су завршиле средњу економску школу. Ово се може сматрати одразом родне разлике у погледу могућности стицања средње школске спреме у генерацијама жена и мушкараца рођеним почетком двадесетог века. Заправо, то су генерације жена које су у много мањем обиму

биле захваћене средњим образовањем од жена које су рођене после Другог светског рата.

Такође, другачије изражен родни однос између жена и мушкараца који су завршили економску школу у генерацијама рођеним после Другог светског рата, заправо јесте последица све бројнијег укључивања жена у средње образовање. Оријентација ка економским школама је била изразита, што је резултирало феминизацијом овог профила који је некад био „привилегија“ мушке популације. Ширење средњег образовања међу женским становништвом интензивирао је феминизацију већ традиционално „женских“ школа. То је најинтензивније са медицинским школама, али постоји и у случају фармацеутских, учитељских и текстилних школа. Поред тога, ширење средњег образовања у женској популацији утицало је и на ублажавање маскулинизације раније традиционално мушких школа, као што су металско-машинске, металуршке, дрвно прерађивачке, грађевинске.

У сваком случају, може се рећи да постоје одређене родне правилности у погледу избора средње стручних школа, а да се интензитет наглашености разликује између генерација. Пораст обухвата женске популације средњим образовањем за ефекат има ублажавање родне разлике некада доминантно „мушких“ школа, али и интензивирање феминизације традиционално више „женских“ средње стручних школа.

3.4.4. Средње усмерено образовање и родне разлике

Као највећа промена у структури средње образованих 1991. у односу на 1981. годину, јесте заступљеност особа које су завршиле средње усмерено образовање (табела 3.4.3). Овај вид средње стручне спреме нешто је чешће присутан у женској него у мушкој популацији која је стекла средњи ниво образовања, али је родна разлика знатно блажа него 1981. између особа које су завршиле неку стручну школу. Такође, 1991. је евидентно мањи удео лица који су стекли КВ или ВКВ степен стручне спреме, што се може повезати са значајним падом њихових удела у млађим генерацијама.

У првим генерацијама мушкараца обухваћених реформисаним средњим образовањем удео оних који су завршавали КВ или ВКВ степен у централној Србији био је близу три и по пута, а у Војводини чак четири и по пута мањи у односу на старосну кохорту 30-34 године. Увођење средње усмереног образовања (средином 1970-их) резултирало је приближавањем структуре средње образованих жена и мушкараца. У Војводини је нешто већи проценат жена обухваћен овом врстом средње стручне спреме него у централној Србији (38,2% и 32,5%), док је удео особа које су стекле средње усмерено образовање у мушкој популацији уједначенији (29,8% и 27,3%).

Због већ поменуте реформе средњег образовања отежано је поређење родне оријентације ка одређеним школама, 1981. и 1991. године. Школе обухваћене средње усмереним образовањем груписане су у одређене струке, па ће се родна профилисаност анализирати у тим оквирима. Ипак, имајући у виду ову врсту ограничења, учиниће се нека поређења интензитета родне разлике на начин на који је то могуће. У оквиру анализе родних разлика у погледу средње усмереног образовања добиће се сазнања о врсти средње школског образовања женске и мушке популације која се школовала од средине 1970-их до пред крај 1980-их, односно највећим делом рођених између 1961. и 1971. године. Родна профилисаност и разлике посматраће се кроз однос жена и мушкараца који су

завршили постојеће струке средње усмереног образовања, према пописним подацима за 1991. годину.

Међу струкама које се могу одредити као изразито „мушке“, налазе се све оне које припадају овој групи средње стручних школа према подацима из 1981. године. Ипак, постоји одређена промена у интензитету родне разлике. У централној Србији 1991. донекле је ублажена разлика између мушке и женске популације саобраћајне, бродарске и дрвно-прерађивачке струке. Али, ово су и даље у значајној мери више „мушке“ образовне струке. Међу онима који су завршили дрвно-прерађивачку струку два пута, а у случају саобраћајне готово три пута је већи број мушкараца од броја жена. Међу старима 25-29 година (рођени 1962/1966) више од три пута је већи број мушкараца него жена које су завршиле саобраћајну струку.

Појавиле су се нове струке и нове родне разлике. У централној Србији интензивна маскулинизација машинско-металске и електро-техничке струке испољена је кроз готово пет пута већи број мушкараца него жена. У Војводини је ова разлика у већем броју мушкараца него жена ових струка знатно наглашенија.

У случају рударско-геолошке струке, на подручју централне Србије, родна разлика у бројности је око два пута мања него 1981 у погледу ове врсте средње стручних школа, али ипак је и даље већи број мушкараца. Релативно повећана заинтересованост девојака у оквиру усмереног образовања за рударско-геолошке струке ублажила је родну разлику. Према попису 1991, међу онима који су тек завршили средњу школу и међу старима 20-24 године за око 10% је био већи број мушкараца него жена што је блажа разлика него код старијих.

У групи изразито „женских“ струка налазе се медицинске, учитељске, текстилне и економске, али феминизација је различитог интензитета. Број жена које су стекле средње усмерено образовање у оквиру здравствених струка у централној Србији је четири пута већи од броја мушкараца. Ова родна разлика нешто је блажа од феминизације медицинских, али не и стоматолошких средње стручних школа, 1981.

Када је у питању текстилна струка, готово пет пута већи је број жена него мушкараца, што је интензивнија разлика него 1981, у погледу текстилних стручних школа. Према пописним подацима 1991. готово шест пута је већи број жена него мушкараца 25-29 година који су завршили ову струку (рођени 1962/1966), а родна разлика је интензивна и у кохорти 20-24 године (1967/1971), изражена кроз пет пута већи број жена.

Интензивна је и феминизација просветне струке, у којој су жене близу четири пута бројније. У старосној групи 25-29 близу три пута је већи број жена, а међу старима 20-24 више од четири пута. Посебно је интензивна феминизација код најмлађих, који су тек завршили средњу школу. Међу њима је чак шест пута већи број жена него мушкараца из просветне струке.

Број жена које су завршиле економску струку је више од два и по пута већи од броја мушкараца. Међу старима 20-24 године три пута су бројније жене, а приближно такав однос је присутан и међу онима који су тек завршили средње школовање. Готово два пута је већи и број жена у погледу хемијско-технолошке струке и такав однос је присутан у свим старосним групама обухваћених средње-усмереним образовањем.

Појавиле су се и нове струке, у којима је значајно изражена феминизација. У услужним струкама жене су четири и по пута бројније, а у

правно-биротехничким, готово три пута. Средње усмерено образовање је довело и до повећане заинтересованости девојака за графичке струке, што је резултирало за око 10% већим бројем у односу на мушку популацију.

Постоји још неколико струка средње усмереног образовања за које су девојке биле заинтересованије од својих вршњака, при чему је феминизација различитог интензитета. Девојке су четири пута бројније међу лицима која су завршила преводилачку, готово три пута у случају правно-биротехничке и два и по пута када је у питању културолошка струка. Ова разлика би се највероватније могла објаснити карактеристикама ових струка, односно стеченим знањем и стручношћу који заправо дају основу за наставак школовања на неком од друштвених факултета. Међу особама које су завршиле прехранбenu струку жене су за око 70% бројније, уметничку за око 60%, а природно-математичку за мање од 10%. Ненаглашена феминизација у овом последњем примеру би се могла објаснити заинтересованошћу мушке популације за ову струку, можда пре свега због жеље да наставе школовање на неком од природних факултета.

Родна разлика у оријентацији ка појединим струкама највећим делом се и у Војводини испољава на исти начин, али постоје одређене специфичности. У Покрајини је мањи број жена и мушкараца одређених образовних струка, али је нешто интензивнија феминизација већине „женских“ струка. Као ретке у којима то није случај су правно-биротехничка и прехранбена. Привредне и културолошке особености ова два подручја могле би да буду разлог наглашенијој или мање наглашеној феминизацији, односно маскулинизацији појединих струка.

3.4.5. Разлике у погледу високог образовања

Из угла разматрања и разумевања родне неравноправности разлике у високом образовању имају вишеструку важност. Оне се могу сматрати одразом неједнаких шанси за образовањем када су у питању старије генерације жена и мушкараца или, када су у питању млађе генерације, одразом различитог понашања у погледу високог образовања. Такође, разлике у броју и заступљености високообразованих међу женама и мушкарцима, као и родна разлика у избору факултета су значајни са становишта присуства и ангажовања у јавној сфери, али и свеукупних друштвених неједнакости између полова.

У централној Србији и у Војводини удео лица која су имала терцијарни ниво образовања је већи међу мушкарцима него међу женама, с тим што је разлика у том погледу блажа 1991. него 1981. године (табела 3.4.1). Популацију са терцијарним нивоом образовања чине они који су завршили вишу школу или факултет, па је и у том смислу важно видети какав је однос жена и мушкараца. У централној Србији близу 60% становника оба пола који су стекли терцијарни ниво образовања има факултетску диплому, а у Покрајини је ситуација нешто другачија. Међу женама са овим нивоом образовања уједначена је заступљеност оних које су завршиле више школе и факултете, док је више од половине мушкараца стекло диплому неког од факултета.

Из генерације у генерацију повећавао се број жена које су завршавале више школе или факултете, и међу рођенима 1962-1966 оне постају бројније од мушкараца који су стекли терцијарни ниво образовања (табела 3.4.7).

У централној Србији 1991. године свака седма жена и сваки десети мушкарац старости 25-29 година имају више и високообразовање. У Војводини је родна разлика још интензивнија, због мањег удела лица са овим нивоом

образовања у мушкој популацији (табела 3.4.8). Такође, уочава се да је родна разлика, изражена кроз већу заступљеност лица са терцијарним

Табела - 3.4.7. Однос броја више и високо образованих жена и мушкараца према старости, централна Србија и Војводина, 1981. и 1991.

	1981		1991	
	Централна Србија	Војводина	Централна Србија	Војводина
20-24	1,3	1,4	2,4	3,4
25-29	1,1	1,0	1,4	1,6
30-34	0,9	0,9	1,0	1,1
35-39	0,6	0,7	0,9	0,9
40-44	0,6	0,6	0,8	0,8
45-49	0,4	0,4	0,6	0,6
50-54	0,3	0,3	0,5	0,5
55-59	0,3	0,3	0,4	0,4
60-64	0,2	0,3	0,4	0,3
65 +	0,4	0,4	0,3	0,3

нивоом образовања у мушкој популацији, значајно блажа међу онима који су 1981. били стари 30 до 44 године него код старијих.

Табела - 3.4.8. Заступљеност лица са терцијарним нивоом образовања у старосним групама мушког и женског становништва, централна Србија и Војводина, 1981 и 1991.

	1981				1991			
	Централна Србија		Војводина		Централна Србија		Војводина	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
20-24	2,7	3,7	2,2	3,1	1,6	4,0	1,3	4,5
25-29	11,0	12,7	7,5	8,3	10,3	14,2	7,8	13,1
30-34	17,0	15,6	10,4	9,3	15,2	14,9	12,2	13,3
35-39	17,9	11,7	10,5	7,4	14,8	13,5	11,6	11,1
40-44	17,8	9,8	10,4	5,9	17,0	13,3	13,1	10,7
45-49	14,7	5,7	8,8	3,9	16,7	9,9	12,4	7,8
50-54	13,4	4,2	7,6	2,3	15,4	7,9	12,0	6,0
55-59	15,1	3,3	6,5	1,5	13,2	4,9	10,2	3,9
60-64	10,4	2,1	4,5	1,0	11,7	3,7	8,9	2,2
65+	5,6	1,7	2,7	0,8	9,5	2,3	5,4	0,9

Мушкарци и жене се разликују у погледу избора факултета. Родна разлика је најизраженија код техничких факултета. Подаци за 1991. говоре да је у централној Србији три и по, а у Војводини четири и по пута већи број мушкараца него жена које су завршиле неки факултет из ове групе. Родна разлика у броју знатно је блажа у случају природних факултета, а број жена и мушкараца са друштвеним факултетима је готово уједначен (табела 3.4.9).

И једни и други најчешће су завршили неки од друштвених факултета, али је ово чешће избор женске него мушке популације (табела 3.4.10). Више од половине жена које су 1991. имале факултетско образовање и у централној Србији и у Војводини завршиле су неки из ове групе факултета. Најчешћи избор жена су филозофски и дефектолошки, па је њихов број два пута већи него број мушкараца. У централној Србији 19967 жена и 9584 мушкарца имали су дипломе Филозофског факултета. Оријентација жена ка филозофском факултету повећавала се, што је резултирало већом разликом у бројности жена и

мушкараца него 1981. У Војводини је 1991. израженија феминизација популације која је завршила дефектолошки факултет.

	1981			
	Централна Србија		Војводина	
	мушкарци	жене	мушкарци	жене
Факултети	108842	59655	26908	14970
Технички	28759	6087	4859	1011
Природни	27480	20909	10332	5974
Друштвени	43313	32183	9945	7468
Уметничке академије	2618	2103	439	511
Остали факултети и високе школе	9290	476	1772	517
	1991			
Факултети	148670	103253	36551	26024
Технички	43310	12344	7360	1645
Природни	35032	34388	12437	9812
Друштвени	55289	55000	14761	14322
Уметничке академије	3692	3212	787	699
Остали факултети и високе школе	15039	1521	1993	245

Као доминантно „мушки“, издваја се Богословски факултет, а значајно већи број мушкараца него жена завршио је и Вишу управну школу и Факултет индустријске педагогије. Више „мушки“ него „женски“ су Правни, Факултет политичких наука и Економски факултет.

	1981			
	Централна Србија		Војводина	
	мушкарци	жене	мушкарци	жене
Факултети	100,0	100,0	100,0	100,0
Технички	26,4	10,2	18,1	6,8
Природни	25,2	35,0	38,4	39,9
Друштвени	39,8	53,9	37,0	49,9
Уметничке академије	2,4	3,5	3,4	1,6
Остали факултети и високе школе	8,5	0,8	6,6	3,5
	1991			
Факултети	100,0	100,0	100,0	100,0
Технички	29,1	12,0	20,1	6,3
Природни	23,6	33,3	34,0	37,7
Друштвени	37,2	53,3	40,4	55,0
Уметничке академије	2,5	3,1	2,2	2,7
Остали факултети и високе школе	10,1	1,5	5,5	0,9

Удео особа које су стекле дипломе природних факултета већи је у женској него мушкој популацији, док су дипломе техничких факултета чешће власништво мушке популације (табела 3.4.10). Родна разлика је знатно интензивнија у погледу заступљености оних који су стекли дипломе техничких факултета. У централној Србији више од два пута је већи удео лица која су завршила неки технички факултет у мушкој него женској популацији, а у Војводини чак три пута.

Табела - 3.4.11. Однос мушкараца и жена према групама факултета, централна Србија и Војводина, 1981. и 1991.				
	1981		1991	
	Централна Србија	Војводина	Централна Србија	Војводина
Факултети	1,8	1,8	1,4	1,4
Технички	4,7	4,8	3,5	4,5
Природни	1,3	1,7	1,0	1,3
Друштвени	1,3	1,3	1,0	1,0
Уметничке академије	1,2	0,9	1,1	1,1

Међу природним факултетима постоји неколико њих који су више женски него мушки избор, док међу техничким факултетима не постоји ниједан такав случај. Фармацеутски факултет се издваја родном разликом у овом погледу с обзиром на, у централној Србији четири пута, а у Војводини близу пет пута, већи број жена него мушкараца. Већи је и број жена него мушкараца који су завршили природно-математички факултет, али треба имати у виду да се овде ради о групи факултета, међу којима су поред математичког и биолошки, хемијски, географски па је могућа разлика у броју жена и мушкараца и у том погледу. Нешто су бројније жене него мушкарци који су завршили стоматолошки и медицински факултет, али је овде родна разлика најмања. У централној Србији је за око 5% већи број жена које су стекле дипломе медицинског факултета, док су у Војводини бројније за око 16%. И док се за медицински, стоматолошки и природно-математичке факултете може рећи да феминизација започиње интензивнијим укључивањем у високо образовање жена рођених после Другог светског рата, фармацеутски факултет је међу свим генерацијама био пре свега „женски“, с тим што је тај интензитет појачан у млађим генерацијама.

У групи техничких факултета издвајају се архитектонски и металуршки као факултети у којима је најмања разлика у броју жена и мушкараца који су стекли њихове дипломе. У централној Србији је за око 11% мањи број жена него мушкараца који су завршили архитектонски и за око 25% у погледу оних који су завршили металуршки факултет. Током времена све већи број жена је завршавао ове факултете, али је дужа оријентација жена ка архитектонском факултету. Већ међу рођенима између 1942. и 1946. године (35-39 година у попису 1981) већи је број жена него мушкараца који су завршили овај факултет, а разлика је интензивирана у генерацијама рођеним крајем 1950-их и касније. Тако су 1991. године међу онима који су тек стекли дипломе овог факултета (25-29 година) девојке бројније за око 60% (264 девојака и 163 младића). У погледу металуршког родна разлика у броју жена и мушкараца се смањивла у корист жена у генерацијама рођеним после Другог светског рата. Међутим, 1991, само је међу старима 25-29 година већи број жена него мушкараца (за готово једну петину), али се ради о малом броју особа оба пола које су завршиле овај факултет (92 девојке и 77 младића).

Дакле, и у погледу факултетског образовања постоје одређене разлике између жена и мушкараца које се могу сматрати родним оријентацијама ка одређеним факултетима. Оне иду у прилог тврдњама о родној профилисаности појединих група занимања и о томе да интересовање за њих представља врсту инерције типа „то је боље за жене“ или то је више „мушки“ факултет. Ипак, о

конкретним разлозима избора факултета не може се тврдити без провере ставова оних који их уписују и завршавају.

3.5. Економска активност - родне карактеристике и разлике

У анализама друштвене неједнакости полова неизоставно место имају економске родне разлике које из више разлога завређују истраживачку пажњу. Условљене факторима који делују у конкретним друштвеним околностима, продукују низ ситуација неравноправног положаја жена у поређењу са мушкарцима. Једна од њих јесте економска активност, релевантна не само за успостављање осталих економских разлика, већ и за изграђивање женских и мушких позиција у приватној и јавној сфери. С тога, родне разлике у економској активности представљају посебан предмет анализе у овом раду, а њихово разматрање усмерено је могућностима које пружа Попис становништва, као коришћени извор података.

Као и у анализама родних брачних и образовних разлика, и овде се као два основна аналитичка оквира постављају старосна и просторна димензија. Намера је да се у тим референтним тачкама сагледају особености економске структуре женске и мушке популације, посматрајући разлике као последице неравноправних позиција у одређеним друштвеним околностима, али и као важан социо-економски оквир репродуковања друштвене неједнакости између полова. Родне разлике ће бити сагледане не само кроз дистинкцију економски активни - економски неактивни, већ ће пажња бити усмерена и на уочавње различитости између жена и мушкараца који припадају истом модалитету економске активности. С обзиром на расположиве податке анализираће се родне разлике у структури економски активних, а размотриће се и економски активни према брачном стању.

3.5.1. Економска активност - аспект родне неравноправности

Присутност жена на тржишту рада и запошљавање женске радне снаге јесу норма савременог друштва и очекивано понашање жена двадесетог века. Право на рад представља важну тековину феминистичке борбе за укидање женске обесправљености и потчињености, али у савременим условима живота појавили су се нови облици неравноправности и проблеми положаја запослених жена у породици и друштву који угрожавају право на родну равноправност (Шобот, 2009а). Економске родне неједнакости присутне су у различитим друштвеним система, а вид и интензитет разликују се с обзиром на економску и политичку развијеност конкретног друштвеног контекста.

Мада је социјалистички друштвени поредак прокламовао једнакост полова и у погледу реализације права на рад, подређен и неповољан положај жена у економској сфери није ишчезао. У погледу друштвене једнакости полова инсистира се на формалном регулисању права која женама омогућавају укључивање у јавну сферу (на образовање, рад, политичку партиципацију...), али и даље доминантни патријархални систем вредности репродукује родну неравноправност (Ђурић-Кузмановић, 2002). Неравноправне позиције постоје у погледу шанси да буду на тржишту рада и могућности запошљавања.

Између запослених жена и мушкараца постоје неједнакости које су продукт друштвене поделе рада, као структурног фактора, а опстају захваљујући породичној социјализацији у којој се изграђују родни модели

понашања и улоге (Милић, 1994). Запажа се да је пораст обухвата женске популације средњим образовањем допринео повољнијим условима за њихово запошљавање, али истакнути су феминизација образовних профила која делује у смеру маргинализовања преовлађујуће женских делатности, неповољан положај жена запослених у индустрији, као и неравноправност између жена и мушкараца стручњака запослених у развојним техничким областима. Уочене економске родне карактеристике и разлике, заправо репродукују неравноправност полова на свим нивоима и угрожавају успостављање једнаких шанси за укљученост у јавну сферу. Такође, оне су релевантне из угла креирања политика које се тичу социјалног положаја и квалитета живота, као и из угла демографских појава и процеса.

Демографски приступ усмерен је на разматрање родних разлика економске активности, у дефинисаним временским и просторним оквирима. Поред увида у позиције жена и мушкараца у погледу економске независности и реализације права на рад, могуће је сагледати родне позиције у погледу конкретнијих показатеља као што су делатност и занимање. Такође, посматрањем одређених генерација могуће је сагледати промене економске активности и тенденције у погледу родних разлика. Слика економских карактеристика жена и мушкараца на агрегатном нивоу, или на нивоу дефинисаног просторним и временским оквиром, ограничена је методолошким приступом, садржајем пописне грађе, обрадом и доступношћу релевантних података (Шобот, 2008). Из тог разлога постоји потреба за садржајнијом релевантном пописном грађом, као и за додатним емпиријским истраживањима којима би се конкретније сагледале економске родне разлике и њихови ефекти на женске и мушке позиције у породици и у друштву.

Анализа родних економских разлика у овом раду, поред социолошких запажања усмерена је и демографским уочавањима економске активности у Србији током друге половине двадесетог века. Заправо, различитости економских карактеристика женског и мушког становништва, посматрају се као део општих карактеристика и тенденција. Родна перспектива омогућава сазнања о женским и мушким особеностима и начину на који су једни и други учествовали у креирању опште слике економске активности у Србији. Такође, као и у случају брачних и образовних карактеристика, и овде се родне особености посматрају као ефекти провлађујућег модела родних улога, али и као одраз понашања жена и мушкараца које је условљено доминантним културним обрасцем и системом вредности, али и њиховим личним ставовима и одлукама који не морају увек да буду у складу са друштвеним нормама и родно очекиваним понашањем.

На основу расположивих података није могуће расветлити мотиве и разлоге одређеног понашања, нити узрочно-последичну везу економске активности и стварног положаја унутар породице и квалитета живота уопште. У том контексту посебно је занимљиво разматрање позиција издржаваних лица средовечног животног доба, за шта је потребно и конкретније емпиријско истраживање

Економска структура становништва Србије током друге половине двадесетог века била је под утицајем великих промена привредне структуре и демографских процеса који су се одвијали током овог периода (Брезник, 1995). Главне тенденције између 1953. и 1991. одвијале су се у правцу пада удела активног становништва и пораста удела лица са личним приходом. Поред процеса демографског старења, на висину опште стопе економске активности

утицали су понашање млађег становништва које се у већој мери окретало наставку школовања него раније, као и интензивно опадање пољопривредног становништва услед структурних привредних промена. Пораст удела лица са личним приходом, између осталог је и последица све ширег обухвата становништва пензијским осигурањем, како због престанка економске активности, тако и због ширења права на коришћење породичних пензија. Мења се и структура издржаваног становништва, тако што је већи удео деце и младих који се школују, а смањен удео домаћица, што се пре свега сматра последицом пораста активности жена пољопривредница и феминизације пољопривредне радне снаге. Такође, мења се и структура активног становништва, кроз апсолутни и релативни пораст лица која не обављају занимање, кроз промену преовлађујућих делатности и професионалне структуре, као и кроз побољшање образовног састава укупне радне снаге.

Уочена разлика према полу, испољена је кроз пад активности мушкараца и пораст активности жена, као и кроз пораст удела издржаваних у мушкој и пад удела у женској популацији. Анализом која предстоји сагледаће се родне особености и интензитет промена, као и разлике економских карактеристика жена и мушкараца у Србији, кумулираних током друге половине 20. века.

3.5.2. Економска активност жена и мушкараца и међусобне разлике

На сва три подручја Србије заступљеност економски активних лица већа је међу мушким него женским становништвом старим 15 и више година, мада је 1991. разлика нешто мања него деценију раније (табела 3.5.1). Ипак родна неуједначеност није мала и она је први показатељ неравноправног положаја жена у односу на мушкарце.

	1981						
		Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
		Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+
Економски активни	Мушко	61,7	78,9	57,7	73,1	55,7	70,9
	Женско	44,2	55,5	30,6	37,8	38,8	47,9
Лица с личним приходом	Мушко	7,0	8,9	11,5	14,4	12,7	16,1
	Женско	5,2	6,5	11,4	13,9	13,1	16,0
Издржавани	Мушко	31,3	12,2	30,8	12,5	31,6	13,0
	Женско	50,6	38,1	58,0	48,3	48,1	36,0
	1991						
		Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
		Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+
Економски активни	Мушко	58,5	73,3	55,6	69,9	52,1	65,9
	Женско	43,3	53,3	33,7	41,3	40,2	49,1
Лица с личним приходом	Мушко	12,7	15,7	16,0	19,9	17,8	21,5
	Женско	8,8	10,7	16,8	20,4	18,0	21,5
Издржавани	Мушко	28,9	11,1	28,4	10,2	30,0	12,6
	Женско	47,9	36,0	49,5	38,3	41,8	29,4

Најмања родна разлика је у граду Београду, где је економска активност мушке популације 15 и више година нижа него на друга два подручја, док је економска активност жена већа него у Војводини, али мања него у централној Србији без Београда. Ова разлика у економској активности становништва по подручјима једним делом је последица неуједначене заступљености пољопривредног становништва и њихове економске активности.¹⁰

Две трећине мушког становништва 15 и више година на подручју града Београда је економски активно, док је то случај са половином женске популације. У Војводини је родна разлика готово двоструко интензивнија, због веће економске активности мушке и мање економске активности женске популације. У централној Србији без Београда, међу становницима оба пола је већи удео економски активних него на друга два подручја, а због високе опште стопе мушке популације 15 и више година родна разлика је израженија него у Београду.

Родна разлика једним делом се дугује већој економској активности мушког пољопривредног становништва, која се креће од око 70% у граду Београду до око 80% на преосталом подручју централне Србије. Економска активност женског пољопривредног становништва на сва три подручја је нижа и мања је од 50% на подручју града Београда, до близу 70% на преосталом подручју централне Србије.

Међутим, учешће активних пољопривредница значајним делом одређује економску активност женског становништва, што је пре свега карактеристично за централну Србију без Београда где оне чине 42,0% економски активних жена. То је три пута већи удео него у Војводини (активне пољопривреднице чине 12,9% економски активних жена), а чак готово десет пута више у поређењу са градом Београдом (4,3%). Једино се у централној Србији без Београда родна разлика у погледу заступљености активног пољопривредног становништва у укупној популацији економски активних испољава у корист женске популације. Удео активних пољопривредница једним делом објашњава и разлику у стопи економске активности женске популације у односу на друга два подручја у којима је она нешто нижа.

Табела - 3.5.2. Стопе феминитета популације која не обавља занимање (15 и више година), по подручјима, 1981. и 1991.		
	1981	1991
Ц. Србија без Београда	1045.6	958.4
Војводина	1050.0	856.6
Град Београд	1221.8	1132.4

Разлика у структури економски активних жена и мушкараца јесте још један аспект посматрања. И док родна неуједначеност стопа економске активности указује на неповољније позиције жена у погледу изласка на тржиште рада, не уочавају се битне различитости у погледу удела лица која

¹⁰ У део пољопривредног у укупном становништву највећи је у централној Србији без Београда, где су 1991. чинили 23,9% укупног становништва, док је у Војводини њихов удео износио 13,7%, а у граду Београду свега 3,6%. Такође, ова три подручја разликују се и према економској активности пољопривредног становништва, која је највећа у централној Србији без Београда где је 74,3% пољопривредника економски активно, у Војводини 55,5% а на подручју града Београда 62,1%. Отуда и разлика у уделу пољопривредника међу економски активним становништвом: централна Србија без Београда 35,0%, Војводина 17,1%, и град Београд 4,9%.

обављају занимање. Према подацима за 1991, нешто више од 90% економски активних мушкараца обавља занимање, а удео у женској популацији је за неколико процентних поена нижи. Између два пописа, код оба пола се повећао број лица која не обављају занимање, а промене се уочавају и у манифестацији родне разлике. Према пописним подацима 1981. на сва три подручја забележен је већи број економски активних жена него мушкараца који не обављају занимање, док то није случај 1991. године (табела 3.5.2). У централној Србији без Београда и у Војводини мањи је број жена него мушкараца, док је на подручју града Београда и у овој пописној години већи број активних жена које не обављају занимање него мушкараца, али је разлика блажа него 1981.

Из угла родне неравноправности значајно је и разматрање разлика у случају лица која припадају категоријама економски неактивног становништва. Може се уочити да је овде родна разлика пре свега изражена у заступљености издржаваних лица, него када су у питању лица с личним приходом (табела 3.5.1).

Лица с личним приходом између ова два пописа бележе апсолутни и релативни пораст. Током друге половине двадесетог века повећан је обухват лица пензијским осигурањем, што је значајним делом последица пораста запослености, али и преласка издржаваних жена у овај модалитет, с обзиром на коришћење права на пензију супруга у случају његове смрти (Радивојевић, 2006). Родна разлика у заступљености лица с личним приходом у Војводини и у граду Београду готово да не постоји, док је на преосталом подручју централне Србије нешто већа 1991. него у претходном попису, услед већег пораста удела у мушкој популацији. Поред тога, пажњу привлачи готово два пута мањи удео лица с личним приходом међу женама централне Србије без Београда него на друга два подручја. Између три посматрана подручја не постоји битнија разлика у уделу најстаријих генерација жена (табела 3.2.1), што би могао да буде један од фактора неуједначене распрострањености лица с личним приходом. Отуда се она може протумачити као показатељ неповољнијих економских позиција жена у централној Србији без Београда. Могући узрок би могла да буде заступљеност пољопривредног становништва, посебно оног дела који није остварио право на пензије или на приход од имовине, а то је потребно проверити детаљнијом анализом.

На овом подручју, 1991. већи је удео пољопривредница (26,5%) него међу женама на друга два подручја (13,2% и 3,7%) и 70% пољопривредница је економски активно. Поставља се питање положаја пољопривредница, где би се могао пронаћи бар део објашњења мање заступљености лица с личним приходом него у Војводини и у граду Београду.

Заправо, положај жена пољопривредница је аспект који би додатно требало конкретније испитати и њихово право на коришћење пензијског осигурања. Наравно, и положај мушкараца пољопривредника како у економском, тако и у сваком другом смислу, у поређењу са економски активним мушкарцима у другим делатностима може бити посебан предмет истраживања.

Родна разлика у заступљености издржаваних лица је значајна и готово непромењена између два посматрана пописа, мада је њихов удео нижи 1991, пре свега у женским популацијама Војводине и града Београда (табела 3.5.1). Ипак, у Војводини готово четири, а у централној Србији без Београда око три пута је већа заступљеност издржаваних међу женама него мушкарцима. У граду Београду родна неуједначеност је мало блажа него 1981, и испољена је кроз нешто више од два пута веће уделе међу женама. У женској популацији је

израженија просторна различитост, док је у мушкој популацији готово уједначена заступљеност издржаваних на сва три подручја. У Војводини и у централној Србији без Београда готово 40% женског становништва старости 15 и више година 1991. припада модалитету издржаваних, док је у граду Београду то случај са близу 30% жена.

3.5.3. Брачне карактеристике економски активних

Везу између брачног понашања и економских карактеристика, како се испољава код жена, а како код мушкараца, потребно је испитати продубљенијом анализом и посебним емпиријским истраживањем. У појединим иностраним истраживањима откривене су различите везе између брачног статуса и економских карактеристика жена и мушкараца (Light, 2004), као и различити ефекти на стабилност брачних и партнерских заједница с обзиром на висину зарада (Kalmijn, Loeve and Manting, 2007).

Анализа економски активних лица према брачном стању обogaђује сазнања о демографским и социјалним аспектима родне неравноправности. Сагледаће се позиције и разлике жене и мушкараца с обзиром на економску активност и брачно стање. Из угла родних позиција и неравноправности жена и мушкараца потребно је видети да ли међу њима постоји разлика и како се испољава. Оквир посматрања чине лица која обављају занимање и њихов брачни статус и лица која не обављају занимање и њихов брачни статус.

С обзиром да економски активно становништво највећим делом обухвата старе између 15 и 60 година када су у питању жене, односно до 65 година у случају мушке популације, као и због распрострањености брачне заједнице као доминантног облика партнерства, сасвим је разумљива преовлађујућа заступљеност удатих и ожењених међу активним становништвом оба пола. Она је пре свега резултат распрострањености лица у браку међу женама и мушкарцима који обављају занимање (близу 80%), док је међу онима који су прекинули рад њихов удео мањи, а код оних који траже прво запослење још мањи.

Најизраженија разлика између два модалитета економски активних (обављају и не обављају занимање) испољена је кроз веће уделе лица која нису склапала брак међу женама и мушкарцима који не обављају занимање. То је пре свега услед заступљености неударних и неожењених међу особама које траже прво запослење, што се може објаснити старошћу, односно тиме да су то углавном млађе особе. Родна разлика у овом погледу је значајна. У централној Србији 77,5% мушкараца који траже прво запослење није ожењено, а у Војводини 80,5% мушкараца, док је међу женама које траже прво запослење заступљеност неударних мања за једну трећину (у централној Србији 44,3%, а у Војводини 49,1%).

Код мушкараца који траже прво запослење, удео неожењених је готово четири пута већи од удела ожењених, у централној Србији (77,5% према 20,4%), а у Војводини близу пет пута (80,5% према 17,1%). У централној Србији је више од половине жена које су тражиле прво запослење било удато, док су у Војводини нешто заступљеније биле неударне (49,1% према 47,0%). Наравно, чињеница да је жена ушла у брак и ако није била запослена не може се сматрати њеном одлуком да такав статус одржи, нити коначним опредељењем да се посвети само породичним обавезама и кућним пословима. Економска активност жене и брачно стање могу се из различитих углова посматрати када је у питању

позиција жене и неравноправност у односу на позицију мушкарца, како у приватној, тако и у јавној сфери. Ова питања завређују посебну пажњу, а најбоље се може расветлити емпиријским разматрањем конкретних случајева.

Поред тога, већи удео удатих међу жена које траже прво запослење, него што је то случај са ожењенима у мушкој популацији, може бити одраз неповољнијих позиција жена у погледу запошљавања, манифестованих кроз дужину тражења посла. То потврђују и подаци о стопама дугорочне незапослености који говоре о томе да су економски активне жене старости 15-64 године чешће од мушкараца незапослене годину дана и дуже, а разлика је још израженија код старих 15-24 године (РЗСС, 2011).

Родна разлика у заступљености лица која су у браку међу онима који траже прво запослење може се сматрати одразом доминантног модела родних улога по којем је мушкарац тај који има главну одговорност за материјалну ситуацију породице и њен економски положај. Из тог разлога, запосленост је врло важан, можда чак и пресудан чинилац, заснивања брачне заједнице, док доминантно схватање положаја и улоге жене у породици не подразумева запосленост као суштински важан фактор за доношење одлуке о ступању у брачну заједницу.

Када се економска активност посматра као оквир материјалне сигурности, али и економске самосталности, важних за позиције и положај жене и мушкарца, пажњу привлачи заступљеност разведених међу лицима која обављају и оних који не обављају занимање. Заступљеност разведених у централној Србији готово у потпуности одговара уделу у укупној популацији 15 и више година, док је у Војводини, нешто већи удео разведених међу економски активним женама и мушкарцима. Заступљеност разведених одређена је старошћу као демографском чињеницом, па је отуда и најмањи удео међу лицима која траже прво запослење, али свакако да економска активност може бити један од фактора релевантних за понашање у погледу развода брака. Међутим, тек емпиријско утврђивање везе између развода и карактеристика економске активности, али и висине и сигурности зараде, као и других елемената важних за материјални положај омогућиће поуздане и валидне закључке.

Разлика између оних који обављају и оних који не обављају занимање у погледу заступљености разведених особа наглашенија је у женској него у мушкој популацији. У централној Србији 4,9% жена које обављају занимање је разведено, а у Војводини 6,4%, што је више него у случају особа које не обављају занимање (3,3% и 4,5%). Ова разлика упућује на везу између карактеристика економске активности и понашања у погледу развода. Такође, и на испитивање положаја разведених лица која не обављају занимање.

Занимљиво је да је највећа заступљеност разведених лица забележена међу мушкарцима и женама које су прекинуле рад. У централној Србији то је случај са 4,8% мушкараца и 7,0% жена које припадају овој опцији економске активности, а у Војводини је то случај 6,6% мушкараца и 8,3% жена. Можда је најважнији разлог разлика у старосној структури, јер се може претпоставити већа заступљеност старије средовечних него у случају лица која обављају занимање, али то је потребно испитати. Овој групи припадају особе које су привремено прекинуле рад због одласка у војску или одслужење казне, али и они који су у потрази за новим запослењем. Може се претпоставити да се у женској популацији ради пре свега о губитку посла као најчешћем разлогу прекида рада, па се отуда може говорити и о угрожености њиховог положаја,

посебно имајући у виду све последице које развод носи са собом. Потребно је сагледати социо-економски положај и све друге аспекте квалитета живота ових лица.

На подручју централне Србије у женској популацији која не обавља занимање због прекида рада затупљеност удовица (6,1%) је готово уједначена са њиховим уделом међу активнима које обављају занимање, што нужно не значи и њихову социјалну угроженост, али би требало проверити све чињенице, релевантне за њихову материјалну позицију. У Војводини је мањи удео удовица међу економски активним женама које не обављају занимање јер су прекинуле рад (2,7%), што је два пута мање од удела удовица међу женама које обављају занимање.

У случају лица која обављају занимање може се посматрати брачни статус према занимању, чиме се продубљује социјални аспект родних разлика. У оквиру свих занимања најзаступљенији су удате и ожењени, али постоји разлика у њиховој учесталости. У мушкој популацији убедљиво највећи проценат ожењених забележен је међу руководећим особљем (око 90%). Међу женама које обављају занимање највећи удели удатих забележени су међу индустријским радницама, радницама у трговини и пољопривредницама, али и међу административним радницама и руководећим особљем (око 80%).

У већини занимања родна разлика се испољава кроз веће уделе лица у браку, као и оних који нису склапали брак у мушкој популацији, али постоје и изузетци. То се пре свега односи на чињеницу да је два пута већа заступљеност неудатих међу женама руководиоцима него мушкарцима. Свака десета жена која припада руководећем особљу није се удавала, док је за мушку популацију овог занимања брак доминантна опција. Такође, међу женама руководиоцима заступљеност разведених је виша од просека (7,1% у централној Србији и 6,3% у Војводини), што је готово три пута више од удела разведених међу мушкарцима руководиоцима (2,4% и 2,3%).

Уметници и уметнички сарадници, код оба пола издвајају се по већем уделу лица која нису склапала брак (око једне петине). Такође, међу женама и мушкарцима ових занимања највећи су удели разведених, при чему постоји родна разлика у њиховој заступљености. Удео разведених међу женама уметничких занимања је два пута већи него међу мушкарцима. У централној Србији чак 13% жена уметница је разведено, а у Војводини 11,4%.

Значајно већа заступљеност разведених (око 10%) него што је то у популацији активних жена које обављају занимање постоји још међу радницама на одржавању, радницама у услугама и угоститељским радницама, на оба подручја. У централној Србији родна разлика је испољена кроз три и по пута веће уделе разведених међу женама него међу мушкарцима ових занимања, а у Војводини је неуједначеност нешто блажа (око три пута међу радницама у услугама и угоститељским радницама и два пута између жена и мушкараца који раде на одржавању објеката и чистоће).

Дакле, и у погледу брачних карактеристика економски активних жена и мушкараца постоје одређене разлике. Такође, постоје и разлике у карактеристикама брачног стања између занимања. Ова запажања могу бити подстицај за неко емпиријско истраживање везе између карактеристика економске активности и брачног статуса жена и мушкараца. Поред тога, биће занимљиво видети какав је брачни статус оба пола према модалитетима економске активности на основу података пописа становништва 2011. године.

3.5.4. Још неке родне разлике међу економски активнима

При анализи економске активности као социо-економског аспекта родне неравноправности немогуће је заобићи карактеристике жена и мушкараца који се налазе у неповољнијем положају од лица која обављају занимање и оних који имају сталан и сигуран извор прихода, што је случај и са лицима с личним приходом. Отуда је намера да се укаже на неке карактеристике и родне разлике у том погледу, при чему је акценат на лицима која не обављају занимање и на издржаваним лицима која се не школују нити студирају. Садржај и приступ усмерени су расположивом пописном грађом у овом погледу.

Према методологији пописа, лица која не обављају занимање јесу заправо потенцијална радна снага, а највећи део њих тражи прво запослење. Према подацима 1991, у централној Србији 84,3% жена и 73,0% мушкараца који нису обављали занимање било је у потрази за првим запослењем. У Војводини су мањи удели особа које траже прво запослење међу активнима који не обављају занимање, али и овде су они преовлађујућа групација (код жена 72,0% и код мушкараца 60,9%).

У централној Србији готово је уједначен број жена и мушкарца који не обављају занимање (на 1000 мушкараца је 1003 жене), али је за око 16% већи број жена него мушкараца који траже прво запослење (стопа феминитета 1158). Дакле, када је у питању шанса проналажења првог запослења, жене су у нешто неповољнијој позицији. Међутим, у Војводини је ситуација нешто другачија. За око 14% је мањи број жена него мушкараца који не обављају занимање (на 1000 мушкараца има око 857 жена), а готово је уједначен број оних који траже прво запослење (стопа феминитета 1013).

Лица која траже прво запослење у око 90% случајева немају ниједан извор прихода (пензија, социјално осигурање, приходи од имовине), а за око два процентна поена њихов удео је већи у женској популацији. Најчешћи извор прихода ових лица јесте неки вид социјалних примања (материјално обезбеђење, социјална помоћ и слично), при чему је за око 7% већи број жена него мушкараца.

Приход од имовине и имовинских права има мање од једног процента жена и мушкараца који траже прво запослење, а родна разлика у бројности је испољена у корист мушке популације. У Војводини око 80 жена које траже прво запослење имају приход од имовине, што је готово два пута мање од броја мушкараца. У централној Србији то је случај са око 270 жена, што је за једну петину мање од броја мушкараца.

Табела -3.5.3. Структура мушког и женског становништва које тражи прво запослење према нивоу образовања, централна Србија и Војводина, 1991.

	Централна Србија		Војводина	
	мушко	женско	мушко	женско
Без школске спреме	0,9	0,8	1,5	1,3
Непотпуно основно	3,6	2,3	7,0	4,1
Основно образовање	21,8	18,6	26,7	21,8
Средње образовање	65,3	64,2	59,6	61,4
Терцијарни ниво	7,8	13,5	4,8	10,9
Више образовање	2,6	5,3	1,9	5,7
Високо образовање	5,2	8,3	2,8	5,1

Међу лицима која су тражила прво запослење преовладава зсатуљеност оних који имају средњи степен школске спреме, код оба пола (табела 3.5.3). Ипак, уочава се нешто већи број жена него мушкараца са средњим ниивоом образовања које траже прво запослење, у централној Србији за око 14%, а у Војводини за око 4%. Међу њима, код оба пола најзаступљенији су они који су завршили средње усмерено образовање, а у апсолутном износу, нешто је већи број жена него мушкараца и то у централној Србији за око 10%, а у Војводини за око 5%.

Удели лица која су завршила факултет међу онима који су у потрази за првим запослењем значајно су нижи у односу на заступљеност лица са основним и средњим ниивоом образовања, али је родна разлика овде интензивнија (табела 3.5.3). Готово два пута је већи њихов удео у женској популацији. У централној Србији су готово два пута бројније жене које имају диплому факултета и траже прво запослење него мушкарци (8729 жена и 4783 мушкарца), а у Војводини је разлика блажа (1162 жене и 908 мушкарца). Разлике у заступљености лица са одређених група факултета, између осталог, јесу последица родне оријентације или профилисаности појединих факултета.

Међу високообразованим женама које траже прво запослење више од половине је завршило неки од друштвених факултета, док је у мушкој популацији релативно уједначена заступљеност друштвених и природних и два и по до три пута већи удео особа које су завршиле неки од техничких факултета него код жена (табела 3.5.4).

	Централна Србија		Војводина	
	мушко	женско	мушко	женско
Факултети математички, рачунарски техничких и сродних наука	24,9	10,0	19,6	6,7
Факултети природних наука, медицинских и сродних	31,9	32,9	36,6	35,3
Факултети друштвених/ хуманистичких наука	37,2	52,9	38,1	54,9
Факултети уметности и уметничке академије	4,3	2,7	4,6	2,3

Број оних који су завршили математички, технички, рачунарски или неки од сродних факултета и траже прво запослење мањи је у односу на остале, али чак седам до осам пута већи је број мушкараца него жена. Једино је у случају особа које су завршиле неки од техничких факултета већи број мушкараца него жена које траже прво запослење (табела 3.5.5). Родна разлика манифестована кроз већи број жена него мушкараца који су тражили прво запослење најизраженија је када су у питању лица која имају дипломе неког од друштвених факултета.

Уочене разлике у заступљености и у броју лица одређеног нивоа образовања међу онима који траже прво запослење једним делом су повезани образовним карактеристикама, односно уделима лица одређених модалитета образовања. Али, ове разлике у одређеној мери указују и на однос жена и мушкараца истог образовног нивоа, у погледу тражења посла. У којој мери су оне последица бројности лица одређених образовних профила, понашања жена и мушкарца или неједнаког положаја у потрази за првим запослењем потребно је утврдити конкретнијим испитивањем.

И у мушкој и у женској популацији која је тражила прво запослење најбројнији су стари између 20 и 24 године. Разлика у броју жена и мушкараца према старосним рупама може се посматрати као један од показатеља неравноправности, али и различитог понашња полова у погледу изласка на тржиште рада. Односно да ли се одмах по стицању средњег образовања опредељују за наставак школовања, чиме припадају групи издржаваних лица.

	Централна Србија	Војводина
Високо образовање	1,8	1,8
Факултети математички, рачунарски техничких и сродних наука	0,7	0,6
Факултети природних наука, медицинских и сродних	1,9	1,8
Факултети друштвених/хуманистичких наука	2,6	2,6
Факултети уметности и уметничке академије	1,2	0,9

Разлика између полова очитује се у наглашенијој феминизацији после 25 година (табела 3.5.6). Најизраженија разлика у бројности лица која су тражила прво запослење постоји код старих 25-29 година, и постепено се смањује са старашћу.

	Централна Србија	Војводина
15-19	826,2	791,5
20-24	1058,2	926,6
25-29	1693,2	1617,5
30-34	1536,0	1326,4
35-39	1291,1	1035,5

Међу високо образованим лицима који траже прво запослење, већи је број жена него мушкараца у свим старосним групама, осим у случају 50-54. Жене старе 25-29 година које имају терцијарни ниво образовања и траже прво запослење два пута су бројније од мушкараца. Ова разлика може бити повезана са разликом у броју девојака и младића који су до 29 година стекли факултетску диплому. То важи и за најинтезивнију родну разлика у броју високо образованих који још немају радно искуство у најмлађој старосној групи (20-24 године), израженој кроз три и по пута већи број припадница женског пола. Ипак, број високо образованих жена које траже прво запослење већи је од броја мушкараца и у случају старих између 30 и 50 година. Број жена 35-39 година које су завршиле факултет и још увек биле у потрази за првим послом готово два пута је био већи од броја мушкараца, а код старијих разлика је нешто блажа.

3.5.5. О издржаваним лицима из родног угла

За разлику од становништва које не обавља занимање, издржавана лица не само да немају сопствене приходе, већ се не налазе на тржишту рада ни као потенцијална радна снага. Структура овог модалитета је хетерогена према

узрасту тако и према социјалном миљеу из којег потиче, па су и социо-економске позиције ових лица различите. Према пописној методологији групи издржаваних лица поред ученика и студената припадају и лица која се не школују стара до 27 година, домаћице и лица која су непособан за рад. Између мушке и женске популације постоји јасна разлика у структури издржаваних лица (табела 3.5.7). Заправо постоје родне специфичности, релевантне са становишта родног односа, различитости позиција и друштвеног положаја жена и мушкараца.

Табела - 3.5.7. Структура издржаваног мушког и женског становништва, централна Србија и Војводина, 1991.				
	Централна Србија		Војводина	
	мушко	женско	мушко	женско
Домаћице	0,0	38,9	0,0	46,5
Испод 15 г. не похађају школу	32,0	18,5	34,5	17,7
15-27 г. не похађају школу	1,3	0,5	1,4	0,5
Ученици	52,8	30,7	52,5	27,3
Студенти	6,8	4,6	4,9	3,2
Неспособни за рад	4,8	5,4	4,1	3,6
Остали	2,2	1,3	2,7	1,2

Из родне перспективе посебну пажњу привлачи модалитет „домаћице“, специфично женска опција. У методолошким објашњењима Пописа наведено је да се домаћицама сматрају женске особе старе 15 и више година које су „исључиво или највећи део времена у току дана“ проводиле пре свега у кућним пословима везаним за бригу о домаћинству, али и чување деце (Станковић, 1995).

Према пописним подацима 1991. у централној Србији свака седма женска особа стара 15 и више година сврстана је у групу домаћица, а у Војводини је то случај са близу једном петином женске популације. Подаци о структури издржаваних лица говоре о томе да је ово најприсутнији модалитет у женској популацији, док у мушкој издржаваној популацији апсолутну већину чине ученици. Као и све друге групе у оквиру категорије издржаваних лица оне нису самосталне по питању прихода, а економска зависност битна је за њихов положај унутар породице, као и за квалитет живота у целини.

Свега 3,9% домаћица у централној Србији и 2,8% у Војводини има пензију као извор прихода, а око 90% нема сопствених извора прихода. За разлику од ученика и студената оне немају пред собом перспективу преласка у активно становништво, а њихова економска зависност не може се довести у везу са неким објективним ограничењима као што је случај с лицима која нису способна за рад. Разлози економске несамосталности жена, расветљавање демографске и социо-економске слике домаћица, разматрање њихових позиција унутар домаћинства, социјалног статуса и положаја у друштву захтевају конкретнију анализу и детаљније емпиријско истраживање.

Издржавана лица највећим делом имају економску потпору у материјалним примањима активног лица које обавља занимање. Разлика између женског и мушког издржаваног становништва је у већој заступљености економски активних издржавалаца који обављају занимање у мушкој (око 90%) него у женској популацији (мање од 80%). Код близу петине женског издржаваног становништва издржавалац је пензионер или неко друго лице с

личним приходом. Овакав социо-професионални положај издржаваоца најчешћи је међу домаћицама, и присутан је код близу једне трећине. Социо-професионална структура лица која су издржаваоци „домаћица“ у највећој мери би се могла довести у везу са старосном структуром ове групе жена. Заправо може се претпоставити да су то претежно старије средовечне и старије жене међу којима је значајна заступљеност ниже образованих или без школе. Неповољне образовне карактеристике и чињеница да нису биле економски активне представљају врло важне одреднице њихове економске независности и свих неповољних ефеката које такав положај може да продукује.

Економски положај ове групе издржаваних жена, у односу на оне чији издржавалац обавља занимање могао би да буде неповољнији. Али, поред тога потребно је расветлити не само материјалну ситуацију, већ и низ околности које упућују на целовитије сагледавање положаја домаћица унутар домаћинства и њихов квалитет живота у целини. Наравно, емпиријско истраживање са овим циљем требало би да буде подупрето детаљном анализом актуелене социо-демографске слике домаћица.

Социо-професионални положај активних издржавалаца ближе је одређен занимањем које обављају, а тиме и положај издржаваних лица. Издржаваоци су најчешће лица која обављају занимање у индустрији, рударству и грађевинарству, и то је случај са једном трећином издржаваних жена и мушкараца у централној Србији и нешто мање (око 30%) у Војводини. Док су лица која обављају неко од ових занимања најчешћи издржаваоци домаћица у централној Србији (код 33,4% домаћица), у Војводини су издржаваоци најчешће индивидуални пољопривредници (30,5%). Управни и административни радници су издржаваоци код око 7% домаћица, а најмање присутни као издржаваоци домаћица су руководиоци (у око 1% случајева). Издржаваоци последње две групе занимања знатно чешће су присутни код ученичке и студентске популације.

Дакле, неповољан положај женске популације видљив је не само кроз већи број у односу на број издржаваних мушкараца, у централној Србији за две трећине, а у Војводини за око 85%, већ и кроз родну разлику у структури издржаваних лица. Заступљеност домаћица као специфично женског модалитета потврђује неравноправност средовечног становништва, не само из угла економских позиција, већ као важна одредница положаја и квалитета живота жена.

Анализа низа специфичних ситуација економске активности може да нас доведе до врло важних запажања из угла родних улога, положаја и понашања жена и мушкараца. Што целовитије и конкретније познавање социо-демографских карактеристика сваког од модалитета (активни, не обављају/обављају занимање, издржавани и њихова структура, лица с личним приходом и њихова структура) омогућава валидније и квалитетније закључивање о родним разликама и неравноправности из овог угла. Отуда ће бити драгоцене такве анализе нових пописних података, које ће обогатити сазнања и потврдити или демантовати досадашња запажања. Оне ће значити сагледавање економске активности у једном дужем временском периоду, али и другачијем демографском и друштвеном оквиру. Представљаће значајну грађу за емпиријско испитивање неких специфичности, важних за разумевање положаја жена и мушкараца.

3.5.6. Економска активност и ниво образовања

Из угла родне неравноправности важно је сагледати не само разлике у економској активности, већ и указати на родне разлике у погледу образовне структуре сваког модалитета економске активности. Анализа образовних карактеристика економски активних мушкараца и жена, као и оних који то нису ослања се на пописне податке из 1991. године.

Табела - 3.5.8. Образовна структура модалитета економске активности мушке и женске популације (15 и више), по подручјима, 1991.						
	Мушкарци					
	Централна Србија					
	Укупно	Активно	Обављају занимање	Не обављају занимање	Лица с личним приходом	Издржавано
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	7,9	5,3	5,7	1,7	12,1	18,6
4-7 раз ОШ.	25,2	23,9	25,5	5,4	41,8	10,0
Основно образовање	25,1	23,7	23,6	24,9	15,3	48,3
Средње образовање	33,2	37,2	35,1	61,9	23,2	20,8
Терцијарно	8,0	9,3	9,6	5,4	6,9	0,8
	Војводина					
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	6,6	3,6	3,7	2,5	12,9	14,6
4-7 раз ОШ.	19,4	16,4	17,4	7,7	35,1	8,8
Основно образовање	24,6	23,1	22,6	28,3	15,5	52,1
Средње образовање	40,1	46,3	45,1	56,6	27,9	21,9
Терцијарно	8,7	10,1	10,7	4,4	8,0	0,9
	Град Београд					
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	3,2	1,1	1,1	0,9	3,7	12,3
4-7 раз ОШ.	7,4	5,5	5,9	2,0	15,8	2,5
Основно образовање	19,4	15,5	15,3	18,7	14,2	46,9
Средње образовање	48,0	53,8	52,8	64,8	38,4	35,3
Терцијарно	21,1	23,4	24,4	13,0	26,4	1,5
	Жене					
	Централна Србија					
	Укупно	Активно	Обављају занимање	Не обављају занимање	Лица с личним приходом	Издржавано
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	24,3	15,8	17,3	2,7	36,9	33,2
4-7 раз ОШ.	24,3	21,5	23,5	4,1	30,6	26,6
Основно образовање	23,5	21,2	21,2	21,1	15,0	29,4
Средње образовање	22,3	32,5	29,2	61,9	14,3	9,7
Терцијарно	5,0	8,6	8,4	9,7	2,7	0,4
	Војводина					
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	14,4	3,2	3,4	2,2	26,1	20,1
4-7 раз ОШ.	26,6	11,7	12,7	5,0	40,6	35,1
Основно образовање	25,4	24,8	25,0	23,3	15,0	31,7
Средње образовање	26,8	46,6	44,7	59,1	14,9	11,7
Терцијарно	6,3	13,4	13,9	9,9	3,0	0,5
	Град Београд					
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	8,1	1,5	1,6	1,0	11,2	16,5
4-7 раз ОШ.	11,8	3,4	3,6	1,8	20,4	19,2
Основно образовање	24,8	18,6	19,2	14,5	21,2	37,5
Средње образовање	39,8	51,6	50,4	60,5	34,6	24,5
Терцијарно	14,8	24,4	24,8	21,6	11,5	1,5

Међу економски активним особама оба пола преовлађују они који имају средњи ниво образовања, али је њихов удео различити по подручјима (табела 3.5.8.). Највећи удео средње образованих међу економски активним женама и мушкарцима налази се у граду Београду, а најмањи у централној Србији без Београда, где је родна разлика нешто израженија. Неуједначен удео средње образованих између економски активних мушкараца и жена је мањи него када се посматра популација 15 и више година, у централној Србији без Београда и у граду Београду, или је у корист жена, у Војводини.

Код оба пола образовна структура економски активног становништва одликује се нешто већим уделима лица са средњим и терцијарним нивоом образовања, него што је то у укупној популацији 15 и више година. Ова разлика је нешто израженија у женској него у мушкој популацији. Повољнија образовна структура економски активних жена у односу на женску популацију 15 и више година, између осталог, једним делом се може објаснити уделом ниже образованих особа у популацији која је изашла из радног контингента (жене старе 60 и више година). Поред тога, ово указује и на важност образовања за укључивање жена на тржиште рада.

Такође, лица са нижим нивоима образовања значајно су присутна међу издржаваним женама, што је условило значајну родну разлику у образовној структури издржаваних лица. Родна неуједначеност лица без школе и са непотпуном основном школом испољава се кроз знатно веће уделе ових лица у женској издржаваној популацији, док је разлика у заступљености оних који имају основно и средње образовање испољена кроз веће уделе у мушкој издржаваној популацији. Ово заправо потиче од родне разлике у структури издржаваних жена и мушкараца. Удели оних који имају основно и средње образовање, између осталог, заправо значе присуство ученика у издржаваној популацији, што се не може рећи за заступљеност оних са непотпуном основном школом, као највише достигнутим нивоом образовања. Отуда, образовна структура издржаваних и родне разлике указују на неповољан положај женске популације. Знајући заступљеност лица без школе и са непотпуном основном међу старије средовечним и старим женама може се рећи да је ту пре свега реч о овим генерацијама жена.

С друге стране, између економски активних жена и мушкараца у централној Србији без Београда постоји нешто већа разлика у уделу лица без школе или са 1-3 разреда. Њихова заступљеност је три пута већа у женској него у мушкој популацији која је економски активна, као и међу онима који обављају занимање. Родна разлика би пре свега могла да буде последица заступљености лица ових образовних карактеристика међу женама које су у 1981. године припадале категорији економски активних, а не показатељ њихове повољније позиције на тржишту рада.

Заступљеност лица са терцијарним нивоом образовања међу економски активним женама и мушкарцима у централној Србији без Београда и у граду Београду је уједначена, а у Војводини је нешто већи удео у женској популацији. Највећи удели су у граду Београду, где више и високо образовани чине око једне четвртине економски активних жена и мушкараца. Између жена и мушкараца постоји разлика у погледу неуједначеног удела лица са терцијарним нивоом образовања у укупној популацији 15 и више и међу економски активнима. Међу економски активним женама њихов удео је око два пута већи него у укупној женској популацији 15 и више година, док је у мушкој

популацији овај вид неуједначености значајно нижи, тамо где је уопште присутан.

Међутим, када се посматра удео лица са терцијарним нивоом образовања међу онима који не обављају занимање родна разлика је изражена кроз око два пута веће уделе у женској него мушкој популацији. Највећи удео је у женској популацији града Београда која не обавља занимање, где је и највећа заступљеност жена са терцијарним образовањем. И овде се уочава одређена родна специфичност. Удео терцијарно образованих међу женама које не обављају занимање је већи од удела у укупној женској популацији 15 и више година. Међутим, у мушкој популацији то није случај.

Образовна структура женске популације економски активних може се довести у везу са експанзијом високог образовања у женској популацији, али и са структурним препрекама у запошљавању лица са овим степеном школске спреме. Родне разлике сведоче о неповољностима женске популације које је стекла терцијарни ниво образовања.

Разлика у броју жена и мушкараца који не обављају занимање најинтензивнија је управо када су у питању лица са терцијарним нивоом образовања (табела 3.5.9). На сва три подручја она је изражена кроз готово два

Табела - 3.5.9. Стопе феминитета према економској активности и нивоу образовања, по подручјима, 1991.			
	Централна Србија		
	Не обавља занимање	Лица с личним приходом	Издржавано
Свега 15+	958,2	713,3	3405,6
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	1487,8	2175,9	6065,9
4-7 раз ОШ.	725,7	521,7	9050,8
Основно образовање	810,9	698,4	2074,5
Средње образовање	958,6	437,6	1583,0
Терцијарно	1701,7	275,7	1753,4
	Војводина		
Свега 15+	856,7	1111,0	4084,1
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	731,0	2246,2	5643,8
4-7 раз ОШ.	552,1	1284,4	16315,0
Основно образовање	707,3	1071,1	2487,5
Средње образовање	894,1	593,4	2192,8
Терцијарно	1925,3	419,9	2187,9
	Град Београд		
Свега 15+	1131,0	1083,4	2478,1
Без школске спреме и 1-3 раз.ОШ.	1267,3	3238,8	3320,0
4-7 раз ОШ.	1057,5	1397,7	18756,0
Основно образовање	875,0	1613,7	1981,1
Средње образовање	1055,9	976,4	1717,0
Терцијарно	1890,1	472,9	2362,7

пута већи број жена него мушкараца. Када су у питању средње образована лица која не обављају занимање број жена и мушкараца уједначенији. За разлику од града Београда где су за око 5% бројније жене, на преосталом подручју централне Србије и у Војводини нешто су бројнији мушкарци са средњим нивоом образовања који не обављају занимање (за око 4%, и за око 10%).

Мада су у структури издржаваних оба пола удели особа које имају терцијарни ниво ниски и чак готово занемарљиви, разлика у броју указује да је ово више карактеристика женског него мушког издржаваног становништва (табела 3.5.9). У граду Београду и у Војводини нешто више од два пута су бројније издржаване жене које имају дипломе неке више школе или факултета. На преосталом подручју централне Србије издржаване жене са терцијарним нивоом образовања су готово два пута бројније од мушкараца. Тек анализа према старости може дати одговор на питање да ли је ова родна разлика пре свега одраз подређеног положаја старијих генерација жена које су стекле терцијарни ниво образовања, или је и међу млађе средовечним женама ситуација слична.

Између жена и мушкараца постоји разлика у образовној структури лица с личним приходом (табела 3.5.8). У мушкој популацији највећа је заступљеност средње образованих на сва три подручја, али то није случај и у женској популацији. Међу женама централне Србије без Београда и у Војводини лица с личним приходом најчешће чине особе са непотпуном основном школом и без школе. Удео средње образованих је два пута мањи него у граду Београду, а готово четири пута је мањи удео оних које имају терцијарни ниво образовања.

Образовна структура жена које припадају лицима с личним приходом између осталог је одраз позиција у погледу школовања, па се и просторне разлике могу протумачити на тај начин. Ипак, удео жена са нижим нивоима образовања међу лицима с личним приходом, где је највећа заступљеност пензионера, говори о томе да су оне оствариле право да имају одређени извор прихода. Такође, њихова заступљеност у овом модалитету економске активности је повезана и са преласком издржаваних жена у лица с личним приходом у случају остваривања права на пензију супруга.

Разлике у образовању лица с личним приходом могу се посматрати и кроз однос броја жена и мушкараца одређеног образовног нивоа. У централној Србији без Београда већи је број мушкараца него жена, осим када су у питању лица без школе или са 1-3 разреда, где су два пута бројније жене. У Војводини и у граду Београду већи је број средње и терцијарно образованих мушкараца који припадају лицима с личним приходом, од броја жена. Најизраженија родна разлика у броју средње и терцијарно образованих лица с личним приходом је у централној Србији без Београда. Више од два пута је већи број средње образованих, а више од три и по пута је већи број терцијарно образованих мушкараца него жена који припадају лицима с личним приходом.

4. Социо-демографске карактеристике мушког и женског становништва, према попису 2002. године

Последња деценија двадесетог века одликује се значајним друштвеним променама, које су захватиле и српско друштво. Нажалост, у нашој земљи овај период се одликује дубоком економском и политичком кризом, који су имали низ негативних импликација. За разлику од других социјалистичких држава, почетак транзиције овог друштвеног поретка обележен је и ратним сукобима на просторима бивших република, али су последице осетили сви, па и становници Србије. У овом делу биће анализирани брачне, образовне и економске карактеристике становништва три посматрана подручја Србије, насталих под утицајем демографских тенденција и друштвених прилика током последње деценије двадесетог века. Овај, значајно другачији период је проузроковао бројне неповољне последице у различитим сферама живота. Специфичност друштвених прилика имала је и одређене демографске импликације, па отуда и одлука да се социо-демографске карактеристике женског и мушког становништва и међусобне разлике посматрају као једна засебна целина.

Постоји и разлог методолошке природе, који се тиче могућности упоредивости података и разматрања свих релевантних садржаја. Између Пописа становништва 2002. и раније спроведених пописа постоје одређене неуједначености које се тичу концепта становништва.¹ Поређење ће бити урађено на начин који отклања ове методолошке препреке, а у случајевима где то није учињено значи да оне нису битније утицале на разматране показатеље. Поред тога, због одређених разлика у садржају пописне грађе, анализа пописних података 2002. омогућава дубљи уплив и конкретнију анализу појединих сегмената релевантних из угла родних разлика.

Резултати анализе која следи у овом делу омогућиће формирање целовите слике о родним социо-демографским карактеристикама и међусобним разликама, формираних под утицајем демографских и друштвених чинилаца током друге половине двадесетог века.

4.1. Полни састав становништва

Анализа полне структуре становништва Србије 2002, требало би да пружи одговоре који се тичу уочене феминизације и њених особености према старским групама до 1991. године. Намера је да се укаже на однос три посматрана подручја, као и каква је ситуација према типу насеља.

¹ Главна разлика је у погледу обухвата укупног становништва. Према методологији пописа становништва 2002. године „под укупним становништвом подразумева се укупан број сталних становника места пописа, тј. насеља у којем се врши попис“. Поред њих у овај скуп су уврштена и избегла лица „са простора бивше СФРЈ која су се настанила у том насељу, као и страни држављани на раду у Србији најмање годину дана и чланови њихове породице који су са њима боравили у тренутку пописа“. Наши грађани који су из места пописа били одсутни годину дана и дуже, нису укључени у стално становништво тог насеља. То није био случај у пописима становништва до 1991, када су укупно становништво чинили и наши радници на привременом раду у иностранству, као и чланови њихових породица који су боравили са њима, независно од тога колико дуго су били одсутни из земље. Подскуп – становништво у земљи, издвојен у претходним пописима, највећим делом одговара укупном становништу 2002 (Станковић, 2006:14-15)

Основна карактеристика полне структуре сва три подручја јесте интензивирање феминизације становништва током посматраног дводеценијског периода (табела 4.1.1). Она је израженија у граду Београду него на друга два подручја, где су 2002. припаднице женског пола за нешто више од 10% бројније од мушкараца, што је најинтензивнији полни дисбаланс. У Војводини је женска популација бројнија за око 6%, а у централној Србији без Београда за око 3%.

Табела - 4.1.1. Стопе феминитета према старости, по подручјима, 2002.			
	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Укупно	1033,3	1063,1	1107,5
мање од 10 год.	943,9	946,6	947,8
10-14	951,4	952,5	947,2
15-19	954,2	958,0	959,5
20-24	953,1	949,0	997,8
25-29	969,3	968,0	1064,3
30-34	990,2	985,4	1068,5
35-39	998,8	1004,9	1096,9
40-44	986,7	1004,4	1138,8
45-49	967,4	988,2	1128,8
50-54	982,1	1016,1	1164,9
55-59	1045,5	1110,6	1154,3
60-64	1096,9	1184,2	1177,6
65+	1306,7	1478,3	1262,2

Неуједначеност полног састава према старости не испољава се на исти начин на посматрана три подручја. Ова просторна диференцираност је уочена и у претходном периоду, при чему је указано на родне разлике у просторној покретљивости на регионалном и локалном нивоу и на разлике у морталитету као релевантне факторе полних дисбаланса према старости.

Основна разлика је у томе што се полни дисбаланс, изражен кроз већи број жена него мушкараца, не региструје у истим старосним групама на сва три подручја, као и у интензитету феминизације. На подручју града Београда 2002, већи број жена него мушкараца постоји већ после 25 година, у Војводини после 35, а у централној Србији без Београда број мушкараца је већи од броја жена све до 55 година.

У међу пописном периоду 1991-2002, у Војводини се десила промена полног састава средовечног становништва. Наиме, 1991, године у популацији старој између 25 и 44 године био је већи број мушкараца него жена, а 2002, међу старима 35-54 године полни састав је уједначенији, или је чак нешто већи број жена него мушкараца. Разлог би се могао потражити у полној структури становништва које се из делова република бивше Југославије населило на подручју Војводине и интегрисало у овој средини. Наиме, у тзв. избегличкој популацији која се услед трагичних ратних дешавања током 1990-их насељавала на овом простору постојао је већи број жена него мушкараца (Пенев, 2006).

Феминизација становништва 65 и више година није битније промењена. Нешто ниже стопе говоре о блажој разлици између броја жена и мушкараца овог животног доба, а могу се тумачити као последица смртности старијих старих жена.

У полној структури насеља оба типа женска популација је нешто заступљенија, али је то више одлика градских него осталих. Феминизација

градског становништва постоји на сва три подручја, а најинтензивнија је у граду Београду (табела 4.1.2). Припаднице женског пола су за око 13% бројније од мушкараца, што је готово два пута већи полни дисбаланс него у градским насељима централне Србије без Београда.

Табела - 4.1.2. Стопе феминитета градских и осталих насеља према старосним групама, по подручјима, 2002.

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	<i>градска</i>	<i>остала</i>	<i>градска</i>	<i>остала</i>	<i>градска</i>	<i>остала</i>
Укупно	1063,3	1008,3	1091,9	1026,4	1132,5	1005,4
0-4	947,5	947,3	944,6	951,8	946,1	962,5
5-9	935,6	945,7	943,8	948,0	948,1	939,7
10-14	957,5	945,6	960,4	942,9	952,6	927,3
15-19	963,5	944,6	969,7	943,0	968,8	922,6
20-24	989,1	915,7	979,7	902,1	1010,8	942,6
25-29	1033,5	908,7	1003,9	917,4	1085,4	974,2
30-34	1074,0	916,4	1015,7	945,4	1090,8	971,8
35-39	1114,4	897,3	1045,8	954,6	1118,1	1005,2
40-44	1106,2	876,0	1086,6	905,1	1174,7	1000,1
45-49	1063,3	878,3	1066,1	888,4	1178,2	940,3
50-54	1050,9	915,7	1076,2	933,4	1208,0	981,9
55-59	1062,6	1031,2	1137,4	1074,2	1198,5	969,3
60-64	1113,9	1085,5	1191,1	1175,4	1213,7	1022,3
65 +	1307,0	1306,7	1523,9	1478,3	1383,8	1262,2

У градским насељима Града Београда је већ од 20 година, а на преосталом подручју централне Србије и у Војводини од 25 година, или уједначен полни састав или је благо већи број припадница женског пола. Између градских насеља централне Србије без Београда и оних на подручју града Београда мања је разлика у изражености полног дисбаланса млађе средовечних који је у „корист“ женске популације, него што је то случај између Војводине и града Београда. Феминизација старије средовечне градске популације најинтензивнија је на подручју града Београда, док је разлика у броју жена и мушкараца 65 и више година најизраженија у градским насељима Војводине. Женско становништво је за нешто више од 50% бројније од мушке популације.

У осталим насељима постоји „мањак“ женског становништва, у централној Србији без Београда и у Војводини до 55 година, у граду Београду до 60 година. Полни дисбаланс манифестован кроз већи број мушкараца него жена у средовечној популацији осталих насеља најинтензивнији је на простору централне Србије без Београда. На овом подручју, као и у Војводини, већи број жена него мушкараца бележи се од старосне групе 55-59. Разлика у броју мушког и женског старије средовечног становништва у осталим насељима града Београда изражена је кроз блаже полне дисбалансе, у односу на ова насеља преосталог подручја централне Србије, а феминизација становништва се уочава после 60 година. Феминизација становништва 65 и више интензивнија је у осталим насељима централне Србије без Београда него на подручју града Београда, али не и у односу на Војводину, где су жене за близу 50% бројније од мушкараца.

Мада је у осталим насељима подручја града Београда најмањи „недостатак“ средовечног женског становништва, то није подручје на којем је

најмања неуједначеност полног састава градских и осталих насеља, већ је то случај у Војводини. Најизраженија разлика у полном саставу становништва 25-44 године јесте у централној Србији без Београда, и то пре свега због наглашенијег „мањка“ жена у осталим насељима, што је израженија појава него на друга два подручја. После 45 година најизраженија разлика у полном саставу градских и осталих насеља постоји на подручју града Београда, због интензивне феминизације градских насеља.

Разлика у феминизацији становништва 65 и више између ова два типа насеља најизраженија је на подручју града Београда. У градским насељима жене 65 и више година су за близу 40% бројније од мушкараца, а у осталим насељима за нешто више од једне четвртине. У централној Србији без Београда не постоји разлика према типу насеља, док је у Војводини нешто израженија феминизација градске популације 65 и више, у поређењу са феминизацијом ове популације осталих насеља.

4.2. Старосна структура женског и мушког становништва

Старосна структура женског и мушког становништва на сва три подручја, одликује се мањим уделима популације 0-19 година, при чему је та промена интензивнија у међупописном периоду 1991-2002, него деценију раније (табела 3.2.1 и табела 4.2.1). У централној Србији без Београда и у Војводини међу становницима оба пола бележи се и благи пад удела млађе средовечне популације, а у граду Београду то се уочава само у женској популацији.

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
0-19	23,7	21,7	23,9	21,4	22,6	19,4
20-39	26,5	25,0	28,0	25,8	28,1	26,8
40-64	33,8	33,0	34,8	34,3	34,6	36,0
65+	15,4	19,4	12,8	18,1	14,0	17,2

Такође интензивније него у претходном међупописном периоду, током 1990-их десио се пораст удела лица старих 65 и више година, и у женској и у мушкој популацији. Највећа заступљеност старих бележи се у централној Србији без Београда, али ни у овом, као ни у случају 0-19 и 20-39 година, не постоји значајнија разлика између подручја у погледу удела лица ових старости.

	Мушко	Женско
Ц. Србија без Београда	0,91	1,26
Војводина	0,76	1,21
Град Београд	0,89	1,28

Пораст удела лица 65 и више је један од разлога интензивирања демографског старења и женске и мушке популације. У женским популацијама сва три подручја број старих 65 и више је већи од броја деце 0-14 година (табела 4.2.2). Демографско старење мушког становништва је нешто блаже, али се и оно

приближава једнаком броју старих и деце до 14 година. Индекси старења имају незнатно ниже вредности у Војводини него на друга два подручја, а разлика је нешто израженија у погледу мушке популације.

Током последње деценије двадесетог века међу мушким и женским становништвом града Београда демографско старење је нешто интензивније него на друга два подручја. Тако да 2002. вредности индекса старења нису више најниже на овом, него је то случај на подручју Војводине. У овом међупописном периоду нешто интензивније се одвијало старење женске популације, па су и родне разлике нешто израженије на сва три подручја.

Овакав однос завређује пажњу из више разлога. Интензивније демографско старење женске популације, као последица дуже очекиваног трајања живота, упућује на неповољан положај мушке популације, у овом погледу. Потребно је уклонити факторе већег морталитета мушке средовечне популације и створити услове за ублажавање родних разлика у дужини животног века. Демографско старење отвара низ питања која се тичу положаја и квалитета живота све бројније популације. Међутим, потребно је стварати услове за још већи пораст очекиваног трајања живота оба пола и приближавање европским стандардима квалитета живота у старости (Шобот, 2011). Посебно је важно што потпуније и што конкретније сагледати специфичности потреба старих жена и мушкараца, водећи рачуна о другим демографским и социо-економским карактеристикама.

Анализа старосне структуре 1991, показала је да постоје разлике између градских и осталих насеља у погледу интензитета демографског старења, као и одређене родне специфичности у сваком од типа насеља. Из методолошких разлога овде се неће анализирати промене у односу на претходни попис, већ ће се само представити стање 2002².

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	<i>Градска</i>					
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
0-19	25,5	22,8	23,8	20,8	22,3	18,8
20-39	28,2	27,8	28,7	26,6	28,4	26,9
40-64	34,7	35,2	35,1	35,5	34,6	36,4
65+	11,0	13,6	12,0	16,7	14,1	17,3
	<i>Остала</i>					
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
	0-19	22,2	20,8	24,1	22,2	24,0
20-39	25,0	22,6	27,2	24,6	27,1	26,2
40-64	33,0	31,0	34,5	32,8	34,9	34,0
65+	19,0	24,6	13,8	19,9	13,4	16,8

У централној Србији без Београда удео популације 0-19 већи је у градским него осталим насељима, што није случај на друга два подручја (табела 4.2.3). У Војводини не постоји битнија разлика између ова два типа насеља, док је у граду Београду удео припадника оба пола 0-19 година већи у осталим насељима, и то израженије у женској популацији. Овакав однос је пре свега

² Већ је напоменуто да 1991. и 2002. нису примњени исти концепти у погледу примњеног концепта. У Попису 2002, лица која су била на привременом раду у иностранству дуже од годину дана нису ушла у стално становништво Србије.

последница нешто нижег удела припадница женског пола 0-19 у градским насељима (18,8%), него што је то случај на друга два подручја. Заступљеност лица 0-19 година међу женском популацијом осталих насеља у граду Београду (22,3%) је иста као и у насељима овог типа у Војводини, и тек нешто мања него у централној Србији без Београда.

У централној Србији без Београда је наглашенија разлика између градских и осталих насеља у заступљености млађе средовечног становништва (20-39 година), него на друга два подручја. Она је изразитија у женској популацији, и испољена је кроз већи удео млађе средовечних популацији градских насеља, у односу на женску популацију осталих насеља централне Србије без Београда.

И у случају удела старих 65 и више година највећа разлика између насеља постоји у централној Србији без Београда, и испољава се кроз већи удео у осталим него у градским насељима. Чак четвртина женског становништва и готово једна петина мушке популације осталих насеља припада популацији старих. У градским насељима највећи удели лица 65 и више година забележени су у мушкој и женској популацији града Београда, али је ова неуједначеност блажа него у случају осталих насеља.

Најизраженија разлика између женске и мушке популације јесте у уделу лица старих 65 и више година, у оба типа насеља. На сва три подручја испољена је кроз већи удео лица ове старости у женској популацији. Ипак, родна неуједначеност нешто је израженија у осталим насељима, у централној Србији без Београда и у Војводини, док у граду Београду не постоји различитост према типу насеља у погледу изражености родне разлике у уделу лица 65 и више.

	Градска		Остала	
	мушко	женско	мушко	женско
Ц. Србија без Београда	0,62	0,86	1,19	1,64
Војводина	0,72	1,16	0,81	1,27
Град Београд	0,92	1,34	0,79	1,06

Ипак, демографско старење захватило је и женску и мушку популацију у оба типа насеља, при чему постоје мање разлике у интензитету како између полова, тако и између градских и осталих насеља (табела 4.2.4). Вредности индекса старења мушког становништва у осталим насељима централне Србије без Београда, као и у женској популацији сва три подручја и оба типа насеља, осим у случају жена градских насеља централне Србије без Београда говоре о већем броју особа које имају 65 и више година у односу на број деце 0-14 година. Највећа вредност индекса старења забележена је у женској популацији осталих насеља централне Србије без Београда. Жене старости 65 и више година за више од 60% су бројније од женске популације 0-14 година.

Највећи индекс демографског старења у градским насељима има женска популација града Београда, у којој је број старих 65 и више за једну трећину већи од броја девојчица 0-14 година. Мушка и женска градска популација централне Србије без Београда имају најниже вредности индекса старења, који говоре о мањем броју старих 65 и више него деце 0-14. Женска популација градских насеља овог подручја је једина која има нешто повољнији однос младих и старих.

У анализи старосне структуре уочене разлике између женске и мушке популације нису велике, али су важне као основни и почетни показатељ демографских родних разлика. Наиме, разлике у интензитету демографског старења, па и у уделу младих, средовечних, а пре свега старих 65 и више доводе нас до међусобних разлика у mortalитету и просторној покретљивости женског и мушког становништва одређеног животног доба. То је демографски аспект родних разлика, који овде неће бити детаљније разматран, али који се свакако не може заобићи. Разлике између женске и мушке популације у погледу mortalитета и миграторних кретања потребно је осветлити из угла родних улога и друштвене неједнакости полова као узрока, али и из угла ефеката на положај једног и другог пола и њиховог даљег понашања.

Перспектива родних разлика посебно је важна у компаративној анализи која се тиче издвојена три подручја, или се односи на тип насеља. Поред тога, сазнања о карактеристикама старосне структуре женске и мушке популације, као и полни састав према старосним групама, важни су за сагледавање родних карактеристика и разлика у погледу осталих демографских структура.

4.3 Карактеристике брачне структуре

Брачна структура 2002. године и препознавање родних разлика биће представљени у односу на претходни временски период. Отуда, централно место у анализи добијају промене у брачности женског и мушког становништва. Оне се сагледавају из перспективе родних разлика и просторних карактеристика у том погледу, при чему се указује и на могуће факторе. Део пажње биће усмерен на анализу и уочавање разлика брачности жена и мушкараца с обзиром на тип насеља и националну припадност као социо-културолошке специфичности, релевантне за испољеност и интензитет родних разлика.

4.3.1. Промене и основне карактеристике брачне структуре

Брачна структура становништва Србије 2002. одликује се одређеним променама, али не постоје значајнија одступања у односу на претходне пописе. Оне су одређене процесом демографског старења и интензивирањем одлагања склапања првог брака, најочљивијом карактеристиком брачног понашања, али нису подстакнуте процесима индивидуализације система вредности и трансформације животних стилова, присутним у условима економског просперитета (Петровић, 2006). Основне промене су испољене кроз смањење удела лица у браку и пораст удела осталих модалитета брачности, код становника оба пола.

Ово јесте и карактеристика промена брачности на сва три посматрана подручја Србије (табела 4.3.1). Највећим делом промене су интензивније у међу пописном периоду 1991-2002, него деценију раније, осим одређених одступања међу становништвом Војводине. Једино је на овом подручју пораст удела разведених лица код становника оба пола израженији између 1981. и 1991, него у последњем посматраном међупописном периоду.

Ипак, у целини посматрано, може се рећи да су се током последње деценије двадесетог века десиле нешто интензивније промене у брачности у односу на претходни међу пописни период, али не у обиму који би означио успостављање брачног модела који постоји у економски развијенијим државама у којима су модернизацијски процеси далеко израженији (Петровић, 2006). У

последњем међу пописном периоду (1991-2002), промене су се код оба пола десиле у истом смеру и мада се не ради о значајно другачијим уделима, ипак између полова постоје мања одступања у погледу интензитета. Нешто је већи пораст удела лица која нису склапала брак, као и разведених у мушкој него у женској популацији, на сва три подручја. Пад заступљености лица у браку у централној Србији без Београда и на подручју града Београда нешто је већи код жена, док је у Војводини пад удела лица овог модалитета брачности нешто већи у мушкој популацији. Пораст удела удовиштва је већи код жена, што је, између осталог одраз и родне разлике у стопама морталитета према старости и у очекиваном трајању живота.

Табела - 4.3.1. Брачност мушког и женског становништва према старости, по подручјима, 2002.												
	Мушкарци											
	Ц. Србија без Београда				Војводина				Град Београд			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неожењени	ожењени	удовци	разведени
Свега 15+	27,4	64,3	5,3	2,5	30,8	60,8	4,4	3,7	31,4	60,1	4,0	4,0
20-39	49,6	48,1	0,1	1,9	52,1	45,2	0,1	2,4	57,8	39,9	0,1	2,0
40-59	8,2	85,4	2,0	4,2	10,8	80,8	2,1	6,2	9,2	82,0	1,8	6,8
60 +	2,1	77,9	17,9	1,8	3,7	76,7	16,4	3,1	3,1	78,4	14,1	4,3
	Жене											
	Ц. Србија без Београда				Војводина				Град Београд			
	неудате	удате	удовице	разведене	неудате	удате	удовице	разведене	неудате	удате	удовице	разведене
Свега 15+	17,8	61,8	16,2	3,8	20,3	56,5	17,9	5,1	24,4	53,4	15,0	6,9
20-39	29,5	65,8	1,0	3,4	33,7	61,0	1,0	4,2	44,7	50,4	0,8	3,9
40-59	4,0	81,8	8,5	5,4	5,3	77,0	9,9	7,6	7,3	73,7	8,4	10,4
60 +	2,3	51,0	43,2	3,2	3,7	42,1	49,6	4,5	4,3	44,3	43,4	7,8

Промене брачности манифестовале би се кроз израженији пораст удела целибатера, интензивније смањење удела лица у браку, мањи пораст удела разведених, а забележио би се пад удела обудовелих, да је старосна структура становништва Србије 2002. остала иста као 1971. године (Петровић, 2006). Отуда се и уочене родне разлике у променама брачности у одређеној мери могу објаснити разликама у старосној структури женског и мушког становништва и у интензитету демографског старења који је захватио ове две популације.

Међутим, као и за претходни период, и овде треба подсетити на сложену условљеност брачне структуре и интеракцију демографских и друштвених фактора. Ту се пре свега мисли да разлике по подручјима и унутаргенерацијске родне разлике говоре и о различитом брачном понашању жена и мушкараца. Такође, ту је и заштитничка функција брака за мушку популацију као могући фактор родне разлике у заступљености лица ван брака, као и брачне структуре мушког становништва.

Пораст удела разведених лица, мада минималан, али ипак родно неједначен је нешто израженији у граду Београду (табела 3.3.1 и табела 4.3.1).

Потребно је проверити утицај старосне структуре на овај благи пораст разведених мушкараца, али и испитати конкретније сагледавање облика брачног понашања мушкараца, као и начина и квалитет живота након развода.

Брачна структура становника оба пола 2002. одликује се значајно већим уделом лица у браку у односу на остале модалитете, што је карактеристика читавог посматраног периода. Највећи проценат и ожењених и удатих забележен је у централној Србији без Београда (64,3% ожењених мушкараца и 61,8% удатих жена). На друга два подручја удели су нижи и међусобно уједначенији. Заступљеност особа које још увек нису склапале брак и 2002, је већа међу женама и мушкарцима на подручју града Београда, мада је просторна диференцираност у односу на 1991, смањена у поређењу са Војводином, и то пре свега у случају мушког становништва. Међутим, међу мушкарцима 40-59 и 60 и више година већи је удео нежењених у Војводини, при чему је ова просторна неуједначеност нешто наглашенија 2002 године (10,8% мушкараца 40-59 и 3,7% 60 и више година није склапало брак). Потребно је проверити да ли је то последица другачијег карактера целибата у Војводини.

Удео разведених и 2002. је већи међу женама и мушкарцима главног града, при чему је просторна различитост израженија у односу на преостало подручје централне Србије, и то пре свега у женској популацији. Ипак, 2002. године, неуједначена заступљеност разведених међу женама ова два подручја нешто је блажа него у претходним пописима, и манифестује се кроз готово два пута већу заступљеност на подручју града Београда.

Дакле, и 2002, женско становништво града Београда издваја се нешто већим уделом неудатих и разведених него на друга два подручја. Такође, у мушкој популацији преосталог подручја централне Србије и даље су удели нежењених и разведених нешто нижи него у граду Београду и у Војводини.

Просторна различитост постоји и у погледу заступљености удовица и удоваца. Промене удела обудовелих интензивније су у женској популацији, при чему је у граду Београду нешто већи пораст удовица него међу женама на друга два подручја. Ипак, удовице су најзаступљеније међу женама у Војводини (17,9%), док су удовци нешто чешће заступљени међу мушким становништвом централне Србије без Београда. Просторна разлика није велика, али ипак постоји. Осим демографским факторима чије деловање треба додатно проанализирати (удео старије средовечних и старих 65 и више или морталитет према старости), просторне карактеристике у заступљености удовица и удоваца могуће је испитивати и из угла социо-психолошких или социо-културолошких фактора релевантних за понашање и квалитет живота удоваца/удовица на сва три подручја.

4.3.2. Најинтензивнија и најмање изражена родна разлика у брачности

Родне разлике у брачности и 2002. су испољене на исти начин као током читавог претходног периода. Подсетимо се да је родна различитост пристуна само кроз неуједначену фреквентност одређених модалитета, а није реч о суштински другачијим моделима брачности жена и мушкараца. На сва три посматрана подручја, у мушкој популацији је већа заступљеност лица у браку и оних који нису склапали брак, а у женској разведених и обудовелих (табела 4.3.1). Најинтензивнија је неуједначена заступљеност обудовелих лица, а најмања у погледу заступљености лица у браку.

	Нису склапали брак	У браку	Обудовели	Разведени
Ц.Србија без Београда	682,5	1009,4	3205,0	1575,0
Војводина	717,4	1008,7	4382,6	1498,5
Град Београд	881,2	1010,8	4256,2	1961,6

Удовиштво јесте директна последица морталитета брачног партнера, али заступљеност ових лица условљена је и старосном структуром, као и понашањем у погледу склапања брака. Наравно, треба имати у виду социо-економску условљеност морталитета и родних разлика у смртности према старости (Радивојевић, 2006). Дуже очекивано трајање живота женског становништва јесте још један фактор неуједначене заступљености обудовелих у женској и мушкој популацији.

	Ц.Србија без Београда	Војводина	Град Београд
20-39	6,5	6,6	8,0
40-59	4,3	4,8	5,3
60 и више	3,0	4,3	4,0

Удовиштво јесте пре свега „женски“ модалитет брачности. Феминизација је видна на сва три подручја, а најинтензивнија је у Војводини (4.3.2). Мада је удовиштво, и у женској и у мушкој популацији пре свега одлика брачности становништва 60 и више година, феминизација је интензивнија у популацији средовечних (табела 4.3.3), што се може довести у везу с родном разликом у нивоу смртности. Феминизација популације средовечних најизраженија је у граду Београду. У централној Србији без Београда разлика у броју удовица и удоваца у популацији 60 и више година је нешто блажа него на друга два подручја. Просторне разлике је потребно размотрити кроз стопе морталитета мушкараца, кроз брачно понашање, квалитете живота обудовелих и слично.

Супротно од овог, разлика у брачности жена и мушкараца најмање је изражена кроз неуједначеност лица у браку. Ипак, ова родна разлика има специфичну важност при расветљавању демографских и социјалних аспеката родне неравноправности. Наиме, брак на различите начине може да утиче на позиције жене и мушкарца, не само унутар ове заједнице, већ и у погледу могућности реализације улога и потреба које излазе из непосредног оквира брачног односа и породичног живота. Такође, жене и мушкарци могу имати различите мотиве за улазак у брачну заједницу, који су на неки начин одређени родним улогама и моделима понашања успостављеним на принципима патријархалног културног обрасца.

Истраживања указују да брачни статус има већег утицаја на пораст зарада мушкарца, али да брак жени омогућава већу финансијску сигурност (Light, 2004). Такође, поједине разлике између супружника могу неповољно утицати на стабилност брака. У случају када мушкарац зарађује више од супруге заједница није угрожена али, кад је жена та која зарађује више од супруга, повећан је ризик нестабилности брачне заједнице (Kalmijin, Loeve and Manting, 2007).

Осим тога што родне разлике могу бити фактор нестабилности, брачна заједница може бити један од генератора неравноправности жене и мушкарца у ширим друштвеним оквирима. Улазак у брак доноси нове обавезе и промене у дотадашњем начину живота. Отуда се разлике између жена и мушкараца у заступљености лица у браку могу посматрати из угла обављања породичних активности, као и из угла могућности усклађивања породичних и професионалних обавеза и реализације личних афинитета и потреба.

Родне разлике у уделу ожењених и удатих разматрају се у овом сложеном контексту, али да би се разоткрила неравноправност међу њима потребна су конкретнија емпиријска расветљавања позиција унутар заједнице и њиховог положаја у погледу заступљености и учествовања у различитим аспектима јавног живота. Мада, веза између брачности и родних позиција неће директно бити испитивана, уочавање разлика између жена и мушкараца према старосним кохортама у одређеној мери, посредним путем значи и указивање не само на разлике у понашању, него и на важан оквир њиховог положаја и квалитета живота.

Родна разлика на агрегатном нивоу испољена кроз чешћу заступљеност ожењених у мушкој него удатих у женској популацији, није резултат таквог родног односа у свим старосним кохортама. До 40 година удео лица у браку већи је у женској него у мушкој популацији, а затим се родна асиметричност изражава кроз дугачији однос и нешто интезивнију разлику код старих 60 и више. У популацији жена 40-59 година незнатно је мања заступљеност оних које су у браку, у односу на мушко становништво исте старости, да би тако родна разлика била нешто израженија у популацији 60 и више година.

Најинтензивнија родна неуједначеност удела лица у браку пристуна је међу млађим генерацијама. Код најмалђе старосне кохорте брачног контингента (15-19 година), 2002. године, изражена је кроз шест пута већу заступљеност удатих у женској популацији на подручју централне Србије без Београда, што је у поређењу са друга два подручја најинтезивнија родна различитост у овом погледу (6,4% женске популације 15-19 година је у браку).

Удео удатих у женској популацији 20-24 године је три пута већи у поређењу са мушком популацијом. Највећи проценат удатих је међу женама централне Србије без Београда (34,1%), у Војводини је нешто нижи (27,9%), а најнижи је међу женама ове старости на подручју града Београда (17,5%). Између жена и мушкараца 25-29 родна разлика у заступљености лица у браку је блажа. На подручју централне Србије без Београда 64,7% жена ове старости је било удато, у Војводини 59,9%, а у граду Београду 44,9%. Удео ожењених међу мушкарцима 25-29 година у централној Србији без Београда и у Војводини био је око 40%, а у граду Београду близу 30%. Посматрано према подручјима уочава се уједначена родна разлика у заступљености лица у браку код жена и код мушкараца старих између 20 и 40 година.

Разлика у бројности жена и мушкараца који су у браку на агрегатном нивоу готово и да не постоји (табела 4.3.2), али је однос жена и мушкараца према старости нешто израженији и има одређене специфичности (табела 4.3.4). Већи број жена него мушкараца који су у браку до 40 година пре свега је одраз родне разлике у погледу склапања првог брака. Феминизација овог модалитета

брачности најизразитија је до 25 година, као последица чињенице да жене раније од мушкараца ступају у брак.³

	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
20-39	1,3	1,3	1,3
40-59	0,9	1,0	1,0
60 и више	0,8	0,8	0,7

Међу млађе средовечнима број удатих је за око једне трећине већи од броја ожењених на сва три подручја. Међутим, међу старије средовечним мушкарцима и женама, ситуација је нешто другачија. У централној Србији без Београда за око 5% је мањи број жена него мушкараца у браку, али не и у Војводини и у граду Београду где је за око 2,5% већи број удатих старије средовечних жена, него ожењених старије средовечних мушкараца.

Међу лицима 60 и више година, на сва три подручја бројнији су мушкарци него жене који су у браку. Најизраженија разлика је у граду Београду где је број удатих 60 и више година мањи за око 26% од броја ожењених ове старости. Ово је једини модалитет брачности старих 60 и више година у којем је мањи број жена него мушкараца. Живот у брачној заједници је једина опција која је више „мушка“ него „женска“ карактеристика лица старих 60 и више година.

Дакле, и најинтензивнија и најмање изражена родна разлика у брачности релевантне су за даља испитивања понашања и положаја женског и мушког становништва из угла расветљавања узрока родне неравноправности, али и сагледавања ефеката њиховог брачног стања на квалитет њиховог живота и разлике у том погледу. При томе, треба водити рачуна о специфичностима конкретног животног доба као оквира расветљавања положаја лица у браку и обудовелих и родних разлика.

4.3.3. Родне разлике у распрострањености целибата

Родне разлике у брачности расветљавају се и из угла неуједначене заступљености лица која нису склапала брак. Значајним делом оне нам говоре о различитом понашању жена и мушкараца у погледу склапања брака, што се пре свега може рећи за популацију млађе средовечних (20-39 година). Код жена и мушкараца 40-59 година, као и код старих 60 и више година, појачава се утицај морталитета на заступљеност лица која нису склапала брак. Ипак, демографи указују на ширење одустајања од склапања брака и код средовечног становништва, као појаву коју сматрају показатељем слабљења универзалности брака (Петровић, 2006).

³ Просечна старост жена при ступању у први брак, половином двадесетог века, у централној Србији је износила мање од 24 године, а у Војводини око 25 година. Просечна старост мушкараца, у том периоду, износила је између 25 и 26 година, у централној Србији и око 28 година у Војводини. Међу становницима оба пола просечна старост при ступању у први брак повећавала се, па је на крају последње деценије двадесетог века у женској популацији централне Србије она износила нешто више од 27 година, а у Војводини близу 28 година старости. Просечна старост при склапању првог брака за мушко становништво, оба подручја износи нешто више од 31 године (Демографска статистика, 2002. и 2003)

Према подацима пописа 2002. удели лица која нису склапала брак већи су у мушкој него у женској популацији. Овакав однос постоји у свим старосним групама до 60 година. Родно неуједначена заступљеност целибатера и даље је нешто израженија у централној Србији без Београда и у Војводини. Између ова два подручја не постоји различитост у интензитету родне разлике код старије средовечних (40-59) и старих 60 и више година, али код млађих генерација постоји.

Родна разлика у уделу нежењених у мушкој и неодатих у женској популацији 20-39 година најизраженија је у централној Србији без Београда. Више од два и по пута је већа заступљеност целибатера у мушкој него у женској популацији 35-39 година (19,9% према 7,7% жена). Родна разлика у граду Београду у овој старосној групи је блажа, али су код оба пола удели целибатера већи. Готово сваки четврти мушкарац и свака шеста жена 35-39 година на подручју града Београда није склапала брак.

Између ова два подручја постоји разлика у погледу удела особа оба пола које нису склапале брак и разлика у изражености родне неуједначености. Она је интензивнија у централној Србији без Београда, подручју са нижим уделима целибатера. У том смислу намеће се низ питања која се тичу расветљавања евентуалних разлика у условљености целибатерства између ова два подручја. Додатни разлог за истраживање понашања у погледу склапања брака и испитивање узрока целибатерства представља и податак о највећем уделу старије средовечних мушкараца која нису склапала брак у Војводини. Из женског угла потребно је расветлити разлоге већег удела жена које нису склапале брак у граду Београду, него на друга два подручја, присутну у свим старосним групама.

Већи број мушкараца него жена које нису склапале брак присутан је на сва три подручја, али постоји неуједначеност маскулинизације овог модалитета брачности (табела 4.3.5). У централној Србији без Београда број нежењених је за око 46% већи од броја неодатих, у Војводини за око 40%, а у граду Београду за свега 13%. Једно од могућих питања јесте и то да ли је и у којој мери целибатерство мушког становништва последица полних дисбаланса, односно „мањка“ женског становништва. Зато, упоредимо однос укупног броја мушкараца и жена, независно од брачног стања, и однос броја нежењених и неодатих.

	Ц.Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	свега 15+	целибатери	свега 15+	целибатери	свега 15+	целибатери
Свега 15+	951,7	1465,1	920,7	1393,8	879,2	1134,8
20-39	1023,3	1717,7	1024,3	1584,5	947,8	1224,3
40-59	1009,8	2086,9	978,9	1980,0	872,6	1099,4
60 и више	800,0	749,8	711,6	717,8	764,9	551,2

Полни састав млађе средовечног становништва у централној Србији без Београда и у Војводини испољен је кроз већи број мушкараца него жена, а маскулинизација целибатерства је интензивнија него на подручју града Београда. Овде је ситуација нешто другачија. Међу млађе средовечним особама већи је број жена него мушкараца, али је већи број нежењених од броја неодатих. Разлика у броју целибатера је блажа него на друга два подручја. Број мушкараца 25-24 године који нису склапали брак је за једну четвртину је већи

од броја жена, а у старосним групама 25-29 и 30-34 за једну трећину. Дакле, на овом подручју и поред већег броја млађе средовечних жена него мушкараца, целибатерство је више обележје мушке популације. Разлика у броју неожењених и неодатих је блажа него на преосталом подручју централне Србије и у Војводини, услед распрострањености целибата међу женама у граду Београду.

Дакле, можда се за целибат мушког становништва централне Србије без Београда и Војводине и може рећи да је у одређеној мери резултат полног дисбаланса испољеног кроз „мањак“ женске популације, али не и за подручје града Београда. Можда би веза између полних дисбаланса и целибата мушког становништва више дошла до изражаја на нивоу насеља. Свакако, потребно је проверити колико је целибатерство мушког становништва последица неуједначености полног састава, а колико је условљено другим факторима. Такође, потребно је конкретније испитати и разлоге несклапања брака и у случају женске популације. Целибат се никако не може сматрати само последицом полног дисбаланса, ни у једном случају, већ је потребно истражити његову друштвену условљеност.

У том смислу важно је размотрити не само разлике у условљености целибата жена и мушкараца већ би требало увести родну неравноправност као фактор одлагања или чак и одустајања од брака. Трбало би испитати, да ли је целибат жена вид „отпора“ неравноправности у приватној и у јавној сфери, да ли је и у којој мери он последица родног конфликта, неразумевања и неспремности на толеранцију. Да ли је и колико он не само одраз демографске неусклађености већ и међусобног родног несхватања, или је можда лична одлука и изабрани начин живота?

4.3.4. Разведене жене и мушкарци и разлике у нивоу разведености

Родна разлика у уделу разведених интензивнија је у граду Београду, где је њихова заступљеност већа него на друга два подручја. Према попису 2002, удео разведених особа у женској популацији је близу два пута већи него у мушкој (6,9% жена и 4,0% мушкараца). На посматраним подручјима постоји разлика не само у уделу разведених већ и, у извесној мери, и у погледу изражености родне разлике у одређеним старосним групама.

У граду Београду око два пута је већи удео разведених међу женама него међу мушкарцима 20-39 година, док је на друга два подручја разлика нешто блажа, због мањих удела разведених међу женама. Када је у питању мушка популација, нешто већи удео разведених међу старима 20-39 година бележи се у Војводини (2,4%). Родно неуједначена заступљеност разведених најмања је у популацији старије средовечних, док је међу женама 60 и више поново близу два пута већи удео разведених у централној Србији без Београда и у граду Београду, а у Војводини је разлика нешто блажа.

Удео разведених међу мушкарцима 60 и више година у централној Србији без Београда (1,8%) је готово два пута мањи него у Војводини (3,1%), а више од два пута у односу на град Београд (4,3%). У погледу женске популације, најочњивија просторна диференцираност јесте између жена града Београда и преосталог подручја централне Србије. Удео разведених међу женама града Београда 40-59 година (10,4%) је два пута већи него на преосталом подручју централне Србије без Београда (5,4%). Разлика је још израженија између жена старих 60 и више година, испољена кроз готово два и по пута већи удео разведених у граду Београду (7,8%).

Потребно је проверити да ли између ових подручја постоји различитост у условљености родних разлика, без обзира што не постоји статистички значајна просторна диференцираност у њиховој изражености. Да ли су на неком подручју оне више последица разлика у брачном понашању после развода, а на неком више изложене утицају разлика у морталитету лица у браку или разведених. Затупљеност разведених жена и мушкараца на ова три подручја потребно је размотрити у контексту распрострањености развода, стопа смртности према брачном стању, демографског старења и свих других могућих фактора.

Конкретније анализе и емпиријска истраживања могли би да пруже одговоре на питања, занимљива из угла позиција једног и другог пола. Да ли су жене са подручја главног града мање склоне уласку у нови брак после развода него што је то случај са женама на друга два подручја? Да ли су разведене жене на преосталом подручју централне Србије у неповољнијем положају од жена у Војводини и граду Београду? Постоје ли разлике у брачном понашању након развода код мушког становништва на ова три подручја и како се испољавају? Постоји ли просторна разлика у стопама морталитета разведених мушкараца?

	Ц.Србија без Београда	Војводина	Град Београд
20-39	1,8	1,7	2,1
40-59	1,3	1,3	1,8
60 и више	2,2	2,1	2,4

Да је разведеност више женски него мушки модалитет брачности потврђује однос разведених жена и мушкараца одређеног животног доба (табела 4.3.6). Феминизација овог модалитета брачности израженија је у граду Београду, него на друга два подручја, а то је најочљивије у популацији старије средовечних. И док је родна разлика у погледу броја разведених лица једним делом последица нешто ранијег уласка у брак жена него мушкараца, просторна различитост ове родне разлике не би се могла објаснити на овај начин. Наиме, удео удатих међу млађе средовечним женама најнижи је у граду Београду, подручју на којем је нешто наглашенија разлика у већем броју разведених жена него мушкараца. Просторна различитост је још израженија у случају родне разлике у броју разведених између старије средовечних жена и мушкараца.

	Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушкарци	жене	мушкарци	жене	мушкарци	жене
Укупно	38,9	60,7	60,5	89,9	66,7	129,4
20-39	38,9	51,3	52,5	68,5	49,6	77,4
40-59	48,9	66,6	76,7	98,7	82,4	140,6
60+	23,7	63,6	39,8	105,8	54,6	175,1

У анализи брачности користи се и коефицијент разведености, као однос броја разведених и броја лица у браку (табела 4.3.7). У овом случају родна разлика код млађе средовечних је нешто блажа, али је интензивнија између

жена и мушкараца старих 60 и више година, него што је уочено у случају заступљености разведених особа.

Највећи ниво разведености забележен је у граду Београду, али је просторна неуједначеност наглашенија у случају женске популације. Поред нивоа разведености старије средовечних жена томе доприноси и ниво разведености жена које су имале 60 и више година. Коефицијент разведености жена старих 60 и више година је више од три пута већи у поређењу са мушким становништвом ове старости.

И на остала два подручја родна разлика у нивоу разведености старих 60 и више година је значајна и манифестује се кроз близу три пута већи коефицијент у женској популацији. У централној Србији без Београда ниво разведености мушког становништва 60 и више година је више од два пута мањи него у граду Београду, док је коефицијент разведености жена старих 60 и више година близу три пута мањи него на подручју града Београда.

4.3.5. Динамика брачних родних разлика

Промене брачности женског и мушког становништва су условљене сложеним и међусобно повезаним деловањем демографског и друштвеног оквира. Да би се оне могле одредити као последица промена у брачном понашању потребно је додатно истраживање. Анализом према старости делимично је омогућено да се у неким сегментима говори о брачном понашању и родним разликама у том погледу. Брачне карактеристике женске и мушке популације и њихове тенденције посматрају се као резултат релевантних демографских разлика и разлика у понашању, па се и родне разлике и промене посматрају у том ширем социо-демографском оквиру. Родне разлике у брачности јесу предмет испитивања као важан оквир положаја жена и мушкараца и као могући фактор неравноправности и неједнакости у јавној сфери.

Промене брачности женског и мушког становништва израженије су у периоду 1991-2002, него у претходном међупописном периоду. Родна неуједначеност удела лица у браку манифестује се кроз разлику од неколико процентних поена. Она је најизраженија између жена и мушкараца на подручју града Београда, и то 2002. године (табела 3.3.1 и табела 4.3.1).

На овом подручју бележи се нешто израженији пад удела лица у браку међу женама него међу мушкарцима. Удате жене су чиниле 60,3% женског становништва града Београда 1991, док 2002, оне чине 53,4%. Најинтензивније је смањење удела удатих код најмлађих (15-19), са 5,1% на 2,5%. Мада се и у женској популацији централне Србије без Београда удео удатих у овој старосној групи преполовио (са 12,8% на 6,4%), и 2002, ово је подручје са највећим уделом лица у браку у женској популацији 15-19 година.

Разлика у заступљености лица у браку међу женама и мушкарцима 20-24 године нешто је већа 2002, него деценију раније, због израженијег пада удела ожењених, него удатих. На сва три подручја удео ожењених међу мушкарцима 20-24 године 2002. је два пута мањи. Ипак, заступљеност ожењених на подручју Србије без Београда је готово два пута већа него у граду Београду (10,9% према 6,0%).

Разлика у заступљености ожењених и удатих међу женама и мушкарцима 40-59 година смањена је на сва три подручја, али је просторна различитост у овом погледу нешто израженија 2002. године. Ублажавање родне разлике

последница је већег пада удела лица у браку међу мушкарцима него женама 40-59 година. Мања заступљеност ожењених међу старије средовечним мушкарцима најочљивија је у Војводини (са 87,5% на 80,8%). Пад удела удатих међу женама 40-59 године најизраженији је у граду Београду (76,9% на 73, 7%), и то је остало подручје са мањом заступљеношћу удатих међу старије средовечнима и са израженијом родном разликом у том погледу.

Родна разлика у уделу лица у браку међу женама и мушкарцима 60 и више година готово да је константна на сва три посматрана подручја. Иако је у Војводини и у граду Београду нешто веће смањење заступљености ожењених међу мушкарцима него удатих међу женама 60 и више година, родна неуједначеност је остала израженија него у централној Србији без Београда.

Ни родна разлика у заступљености лица која нису склапала брак није битније промењена. У граду Београду благо је смањена међу млађе средовечнима, због већег удела неударних међу женама 25-29 година, за једну петину (са 32,6% на 52,1%). На овом подручју је уједначен пораст удела неожењених и неударних међу старима 30-34 године, док је на друга два подручја ова промена израженија међу мушкарцима него међу женама. Међутим и на подручју града Београда, пораст удела неожењених у мушкој популацији 35-39 година (са 12,7% на 23,0%) већи је од пораста удела неударних међу женама ове старости (са 8,8% на 15,5%).

Пораст заступљености неожењених међу мушкарцима 30-34 године најинтензивнији је у граду Београду (са 24,2% на 39,1%), а међу старима 35-39 година ова промена је уједначена на посматрана три подручја. У женској популацији између 30-34 година израженији је пораст удела неударних у граду Београду (са 14,4% на 27,6%) него на друга два подручја, као и код жена 35-39 година.

Неуједначена заступљеност лица која нису склапала брак између старије средовечних жена и мушакраца у централној Србији без Београда и у Војводини већа је 2002. него деценију раније. Удео неожењених међу мушкарцима 40-59 година два пута је већи од удела неударних међу женама (табела 4.3.1). Пораст заступљености неожењених најизраженији је у централној Србији без Београда, где они чине 8,2% мушке старије средовечне популације, док је 1991. њихов удео више од два пута био мањи (према 3,5%). У Граду Београду није значајније промењена родна неуједначеност целибатера међу старије средовечним женама и мушкарцима. Удео неударних међу женама 40-59 година је већи тек за око два просентна поена, али је то више него на друга два подручја.

Удели лица која нису склапала брак међу старима 60 и више година су мали, па ни уочене промене нису статистички значајне. Ипак, родна разлика је нешто блажа, услед благо већег пораста целибатера у мушкој популацији 60 и више година.

Промена удела разведених међу млађе средовечним женама и мушкарцима је готово неприметна у статистичком смислу. Она је испољена кроз незнатан пад заступљености код оба пола, што је резултирало минимално већом родном разликом 2002, у граду Београду и у Војводини.⁴ Ово би се могло

⁴ Промене удела разведених особа неопходно је посматрати у оквиру кретања броја разведених бракова у одређеном временском периоду. Број разведених бракова и у централној Србији и у Војводини мањи је у 1990-им, него деценију раније. У последњој деценији двадесетог века број разведених бракова осцилирао је између 4400 и нешто више од 5500 у централној Србији, односно између 1700 и око 2560 у Војводини, али и онда када је забележен

повезати са тенденцијом одлагања склапања брака, односно порастом просечне старости при ступању у брак, што за последицу има и мањи удео млађе средовечних лица у браку, што је основни демографски оквир релевантан за динамику развода бракова.

Код старије средовечних жена и мушкараца бележи се мања разлика у заступљености разведених 2002, као последица нешто израженијег пораста удела разведених међу мушкарцима, него међу женама 40-59 година. Родна разлика у заступљености разведених међу старима 60 и више година је незнатно смањена 2002, при чему се бележи минималан пораст удела разведених међу мушкарцима.

Могло би се рећи да и ове тенденције у родној разлици имају више квалитативну важност, него што интензитет самих промена скреће пажњу на себе. Промене удела разведених мушкараца које су условиле смањивање родне разлике, израженије међу старије средовечнима него старим 60 и више, налазе се у вези са различитим демографским факторима. Демографски оквир ових промена чине заступљеност генерација мушкараца које су биле захваћене већим бројем разведених бракова у 1980-им, али и тенденције у нивоу смртности разведених. Релевантан фактор јесте и брачно понашање након развода. Подаци виталне статистике говоре да је у последњој деценији двадесетог века у просеку мањи број развода, него деценију раније, да се и број разведених мушкараца који су склапали нови брак смањивао, при чему је од 1998, мањи у односу на број разведених жена које су склопиле брак након развода.⁵ Потребно је конкретније испитати условљеност тенденција у заступљености разведених лица међу женама и мушкарцима, укључујући и брачно понашање након развода.

Разлика у интензитету промена брачности жена и мушкараца још боље се види кроз тенденције у нивоу разведености. Коефицијент разведености мушког становништва 40-59 година већи је 2002, него 1991. године. Ова промена најинтензивнија је у мушкој популацији 60 и више година на подручју централне Србије без Београда, где је коефицијент два и по пута већи (48,9 према 18,5%). Ипак, родна разлика у нивоу разведености није значајније промењена, ни међу средовечнима, ни међу старима 60 и више година, ни на једном од посматраних подручја.

У односу на 1991. не постоји значајнија промена родне разлике у заступљености удоваца и удовица међу старије средовечним и особама старим 60 и више година (табела 3.3.2. и табела 4.3.1). У популацији млађе средовечних

највећи број (5459 и то у 1991, односно 2559 у Војводини), то је било мање од најмањег броја разведених бракова током 1980-их (1983. год 5731, односно 1985. у Војводини - 3970). Најмањи број забележен је 1999. године (4531 у централној Србији и 1822 у Војводини). Од 2000. бележи се пораст броја разведених бракова, па се 2002. у централној Србији бележи 7449, а у Војводини 2533. У првом случају постоји значајније приближавање броју развода забележеним у деценији 1980-1990, док у Војводини то није случај.

Други важан оквир броја разведених јесу тендеције у склапању поновног брака након развода. У централној Србији све до пред крај последње деценије двадесетог века забележен је већи број разведених мушкараца него жена који су склапали нови брак након развода. Од 1998. однос је промењен и од тада је већи број разведених жена него мушкараца који су склопили брак. У Војводини је родна разлика мања, у другој половини 1990-их готово је уједначен број разведених жена и мушкараца који склапали брак после развода, а 2000. и 2001. незнатно је већи број мушкараца, док је 2002. нешто већи број разведених жена које су склопиле нови брак.

⁵ На основу података виталне статистике, *Демографска статистика 1993*, Савезни завод за статистику, 1996 и *Демографска статистика 2005*, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2008.

мала је заступљеност удоваца и удовица, али у апсолутном односу увиђа се промена и то кроз израженије смањење броја удоваца, него удовица 20-39 година. Разлика у заступљености обудовелих лица међу женама и мушкарцима 60 и више година готово је непромњена, мада је нешто израженији пораст удела удовица него удоваца.

4.3.6. Брачност жена и мушкараца према типу насеља

Анализа брачних карактеристика и родних разлика испољених у градским и у осталим насељима представља прилог расветљавању родних улога и понашања. Она пружа и слику брачности женског и мушког становништва у ова два типа насеља, омогућавајући упоредивост из два угла: брачне карактеристике жена, односно мушкараца према типу насеља, као и начин и степен изражености родних разлика.

Разлике између градских и осталих насеља постоје у погледу удела лица одређеног брачног стања и интензитета родних разлика. Брачност женског и мушког становништва градских и осталих насеља није уједначена по подручјима, просторне специфичности постоје и у погледу интензитета родне разлике. Али, између градских и осталих насеља не постоји разлика у моделу брачности, нити у погледу родних карактеристика брачне структуре. Овде ће се посматрати заступљеност лица сваког модалитета брачности у женској и у мушкој популацији, оба типа насеља.

Разлика у брачности према типу насеља израженија је у женској популацији него у мушкој, на сва три посматрана подручја (табела 4.3.8). Између женског становништва градских и осталих насеља постоји разлика у заступљености жена одређеног модалитета брачности. У мушкој популацији разлика између ова два типа насеља или готово да не постоји, или је слабија него у женској популацији. У случају мушке популације различитост брачности најизраженија је на подручју града Београда, и то у случају заступљености ожењених и неожењених.

Табела - 4.3.8. Брачна структура мушког и женског становништва према типу насеља, по подручјима, 2002.						
	Ц.Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	Градска	Остала	Градска	Остала	Градска	Остала
	мушко					
Неожењени	29,4	25,8	31,0	30,5	32,0	29,3
Ожењени	63,6	64,9	60,6	61,1	59,4	62,9
Удовци	3,7	6,7	4,0	4,9	3,9	4,5
Разведени	2,8	2,3	4,1	3,1	4,3	3,0
	женско					
Неудате	21,8	14,4	22,0	18,1	25,4	19,3
Удате	59,2	64,0	54,7	58,9	51,7	61,6
Удовице	13,2	18,9	16,7	19,5	14,8	15,5
Разведене	5,4	2,3	6,4	3,3	7,7	3,3

Различитост између градских и осталих насеља у погледу заступљености неудатих нешто је израженија је у централној Србији без Београда, али су удели неудатих највећи у женској популацији градских и осталих насеља града Београда. Посматрајући распрострањеност целибата према старости може се

рећи да постоји не само разлика између ова два типа насеља, већ и просторна различитост када је у питању понашање у погледу склапања брака, пре свега код млађих генерација жена (табела 4.3.9).

Табела - 4.3.9. Удео неожењених и неударних у градским и осталим насељима, према старости, по подручјима, 2002.								
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-59	60 и више
Централна Србија без Београда								
<i>Градска</i>	Неожењени	97,0	90,2	59,3	29,5	16,4	6,3	2,1
	Неударе	94,4	72,7	38,9	16,3	8,9	4,6	2,7
<i>Остала</i>	Неожењен	97,1	86,4	52,8	31,7	23,0	10,0	2,1
	Неударта	89,3	54,6	23,8	10,4	6,4	3,3	2,0
Војводина								
<i>Градска</i>	Неожењени	98,4	91,6	61,3	32,8	20,9	9,3	3,6
	Неударе	96,2	75,5	40,7	19,3	11,1	5,7	4,2
<i>Остала</i>	Неожењен	97,8	88,3	56,8	33,3	24,0	12,8	4,0
	Неударта	93,0	63,3	29,2	13,2	8,2	4,8	3,2
Град Београд								
<i>Градска</i>	Неожењени	98,1	94,4	72,0	40,9	23,5	9,3	3,2
	Неударе	97,2	84,5	55,9	30,1	17,2	8,1	4,7
<i>Остала</i>	Неожењен	98,3	89,7	58,5	31,2	20,8	8,9	2,7
	Неударта	94,6	68,0	34,2	15,6	7,3	3,5	2,1

У градској популацији жена 25-29 година на подручју града Београда удео неударних је за једну петину, а у старосној групи 30-34 године је готово два пута већи него међу женама ових старости у осталим насељима. Неуједначеност толиког интензитета присутна је и у случају старије средовечних жена ова два типа насеља, само су удели неударних нижи.

У централној Србији без Београда најизраженија разлика према типу насеља присутна је код жена 20-24 године. Удео неударних у градским насељима је за готово једну петину већи него у осталима насељима, док је међу женама осталих насеља 20-24 године у граду Београду и у Војводини заступљеност неударних већа, па је и неуједначеност између насеља блажа. Међу женама градских и осталих насеља на подручју централне Србије без Београда старим 30 до 39 година блажа је разлика у уделу неударних, него у граду Београду.

Такође и различитост према типу насеља у погледу удела неожењених међу мушкарцима 25-29 и 30-34 године израженија је на подручју града Београда, него на друга два подручја. Манифестује се кроз готово два пута мање уделе неожењених међу мушкарцима осталих насеља.

Међутим, у старосној групи 35-39 година, као и код старије средовечних, неуједначеност целибата према типу насеља израженија је на друга два подручја, и то нешто више у централној Србији без Београда. Значајно је то да је овде већи удео мушкараца који нису склапали брак у осталим него у градским насељима. Готово једна четвртина мушке популације 35-39 година која живи у осталим насељима још није склопила брак, што је нешто више него у граду Београду (једна петина).

С друге стране, у градској популацији мушкараца 35-39 година у централној Србији без Београда мањи је удео неожењених, него на друга два подручја. Највећа заступљеност неожењених међу мушким становништвом 40-59 година јесте у осталим насељима Војводине, где је готово сваки осми мушкарац овог животног доба неожењен. У централној Србији без Београда то

је случај са сваким десетим мушким становником 40-59 година који живи у осталим насељима, а у граду Београду њихов удео је нешто мањи (8,9%).

Родне разлике у распрострањености целибата израженије су у осталим него у градским насељима, а неуједначеност није једнако изражена на сва три подручја. Најизраженија родна неуједначеност је на подручју централне Србије без Београда. Удео неожењених међу мушкарцима 30-34 година је три пута већи од удела неударених међу женама ове старосне групе, а родна неуједначеност је још нешто израженија међу старима 35-39 година. Удео неожењених у мушкој популацији осталих насеља, ове старосне групе, је више од три и по пута већи од удела неударених међу женама ове старости.

Значајна различитост између ова два типа насеља постоји и у случају удела разведених у женској популацији (табела 4.3.8). У централној Србији без Београда и у граду Београду удео разведених међу градском женском популацијом је више од два, а у Војводини два пута већи него међу женама осталих насеља. Међу женама градских и осталих насеља 25-29 и 30-34 године разлика је нешто израженија на подручју централне Србије без Београда (табела 4.3.10). Међу женама осталих насеља овог подручја нижи је удео разведених него у Војводини и у граду Београду. Заступљеност разведених међу градском женском популацијом ове старости, на подручју централне Србије без Београда је чак незнатно већа него у граду Београду. То би се пре свега могло довести у везу са понашањем у погледу уласка у први брак, односно могућим разликама у просечној старости.

Неуједначеност разведених жена 40-59 година између градских и осталих насеља нешто је израженија на подручју града Београда, него на друга два. Удео разведених у градској женској популацији ове старости два и по пута је већи него међу женама осталих насеља. Такође то је више од удела разведених међу женама градских насеља у централној Србији без Београда и у Војводини.

Табела - 4.3.10. Удео разведених мушкараца и жена у градским и у осталим насељима, према старости, по подручјима, 2002.								
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-59	60 и више
Централна Србија без Београда								
Градска	мушкарци	0,0	0,2	1,2	2,8	4,2	4,5	2,5
	жене	0,1	1,1	3,3	5,7	7,0	7,5	5,9
Остала	мушкарци	0,1	0,3	1,2	2,3	3,3	3,9	1,5
	жене	0,2	1,0	2,2	3,1	3,4	3,3	1,9
Војводина								
Градска	мушкарци	0,0	0,2	1,4	3,4	5,5	6,9	3,7
	жене	0,1	1,0	3,5	6,5	8,6	9,6	6,0
Остала	мушкарци	0,1	0,3	1,4	2,9	4,1	5,3	2,3
	жене	0,2	1,1	3,0	4,0	4,7	4,6	2,7
Град Београд								
Градска	мушкарци	0,0	0,1	0,8	2,6	4,8	7,3	4,7
	жене	0,1	0,5	2,3	5,3	8,5	11,5	8,7
Остала	мушкарци	0,0	0,2	1,2	2,7	4,2	4,8	2,7
	жене	0,1	1,0	2,7	3,9	4,4	4,6	3,1

Такође, и неуједначена заступљеност разведених мушкараца према типу насеља најизраженија је у граду Београду. И у мушкој популацији постоји разлика по подручјима у заступљености разведених у оквиру једног типа

насеља. Најмање уделе разведних има мушко становништво централне Србије без Београда, и у случају градских и у случају осталих насеља.

Родна разлика у заступљености разведених у популацији старије средовечних израженија је у градским него у осталим насељима, на сва три подручја. У градским насељима је већи удео разведених међу женама ове животне доби. Међутим, у осталим насељима родна разлика је готово занемарљива (град Београд) или је изражена кроз незнатно веће уделе разведених у мушкој популацији 40-59 година, што је најочљивије у Војводини.

Родна разлика је можда још уочљивија кроз однос броја разведених жена и мушкараца, према типу насеља. У централној Србији без Београда у градским насељима број разведених жена 40-59 година близу два пута је већи од броја разведених мушкараца, као и у граду Београду. Супротно од тога, у осталим насељима је мањи број разведених жена него мушкараца 40-59 година. Можда се ово може објаснити просторном покретљивошћу женске популације, а пре свега разведених жена. Занимљиво би било испитати положај разведених жена и мушкараца и њихово понашање после развода у градским и осталим насељима.

4.3.7. Брачност жена и мушкараца према националној припадности

Брачност становништа појединих етничких група може бити одраз преовлађујућих норми релевантних за сферу брака и брачног понашања, као и за положај и улогу жене не само унутар породице. Такође, брачност припадника различитих етничких заједница одређена је и карактеристикама њиховог демографског старења, стопама морталитета према старости, полу и брачном стању, али бројем припадника одређене националности. Међу женама и мушкарцима свих националности преовлађујућа је заступљеност лица која су у браку, мада постоји неуједначеност у том погледу (табела 4.3.11 и табела 4.3.12).

На подручју централне Србије без Београда релативно је уједначена заступљеност ожењених међу мушким становницима српске, албанске, ромске и бошњачке националне припадности, која се креће око процента који важи за мушку популацију овог подручја (ожењени - 64,3%). Међу Црногорцима удео ожењених је нешто већи. Заступљеност оних мушкараца у браку највећа је међу припадницима хрватске националности (табела 4.3.11), што би се могло објаснити њиховим бројем и старосном структуром.

На подручју централне Србије без Београда, релативно је уједначена заступљеност удатих међу припадницама српске и бошњачке националности, а међу Ромкињама и Албанкама је нешто изнад оног који постоји у укупној женској популацији овог подручја (табела 4.3.12). И док се то може објаснити системом вредности и културним нормама које постоје у овим националностима, још већи удели удатих међу Хрватицама и Румункама могли би довести у везу се са демографским факторима (бројност и старосна структура).

У Војводини је уједначена заступљеност ожењених међу припадницима српске, мађарске и црногорске националности, а удео ожењених међу Хрватима Словацима и Румунима је нешто изнад удела у укупној мушкој популацији Покрајине (табела 4.3.11). И у женској популацији Покрајине припаднице румунске националности се издвајају уделима удатих, у односу на њихову заступљеност у укупној популацији.

Пажњу привлачи нижа заступљеност удатих међу Црногоркама него што је то међу Српкињама. Између припадница ове две националности у Покрајини не постоји битнија разлика у заступљености удовица и разведених, али је готово два пута већи удео неодатих међу припадницама црногорске него српске националности.

Табела - 4.3.11. Брачна структура мушког становништва одређених националности, по подручјима, 2002.				
	Ц.Србија без Београда			
	Неожењен	Ожењен	Удовац	Разведен
Срби	27,3	64,5	5,4	2,5
Црногорци	24,3	68,5	3,6	3,2
Југословени	24,9	65,4	5,4	4,1
Албанци	32,6	63,6	3,3	0,2
Бошњаци/муслимани	33,3	61,9	3,0	0,9
Власи	19,4	67,8	8,3	4,4
Мађари	18,4	67,5	7,2	6,6
Роми	26,2	65,6	4,2	3,4
Румуни	22,0	67,1	6,3	4,6
Словаци	26,2	69,0	2,4	2,4
Хрвати	16,3	73,8	6,0	3,6
Неиз./неопредељени	30,4	60,3	4,7	3,7
	Војводина			
	Неожењен	Ожењен	Удовац	Разведен
Срби	31,2	61,1	4,3	3,3
Црногорци	32,9	60,5	3,4	3,0
Југословени	35,0	56,6	3,3	4,9
Албанци	27,1	66,9	2,8	3,2
Бошњаци/муслимани	28,6	63,2	3,5	4,4
Власи	18,0	72,0	4,0	6,0
Мађари	28,2	61,5	5,1	5,1
Роми	35,1	56,1	4,0	4,3
Румуни	23,4	65,8	7,6	3,0
Словаци	28,4	63,2	5,1	3,0
Хрвати	28,0	62,3	5,2	4,4
Неиз./неопредељени	41,3	51,2	2,9	4,2
	Град Београд			
	Неожењен	Ожењен	Удовац	Разведен
Срби	31,8	60,1	4,0	4,0
Црногорци	24,3	67,2	3,9	4,5
Југословени	27,5	61,2	5,4	5,8
Албанци	25,7	63,5	6,3	4,5
Бошњаци/муслимани	29,3	63,7	3,5	3,3
Власи	21,2	66,7	9,1	3,0
Мађари	18,2	69,8	6,5	5,5
Роми	32,3	61,0	2,8	3,4
Румуни	22,7	65,4	8,5	3,0
Словаци	26,8	63,1	5,0	4,8
Хрвати	16,2	70,5	8,0	5,2
Неиз./неопредељени	36,2	54,7	3,5	4,9

Већа заступљеност лица која нису склапала брак него у укупној женској или мушкој популацији забележена је на сва три подручја међу онима које се

нису национално изјаснили или су национално неопредељени. У Војводини су већи удели и одступања у односу на укупно становништво, подручју где су и заступљеније особе које се нису национално изјасниле или су се одредили као неопредељени.

Табела - 4.3.12. Брачна структура женског становништва појединих националности, по подручјима, 2002.				
	Ц.Србија без Београда			
	Неудата	Удата	Удовица	Разведена
Српкиње	17,5	61,8	16,5	3,8
Црногорке	16,2	62,6	16,2	4,7
Југословенке	20,1	56,6	16,2	6,8
Албанке	25,5	65,6	8,6	0,2
Бошњакиње/Муслиманке	26,6	60,3	10,2	2,1
Влахиње	9,0	59,7	26,5	4,6
Мађарице	8,1	65,3	20,2	6,2
Ромкиње	19,2	64,8	10,9	4,6
Румунке	5,8	85,3	6,7	1,9
Словакиње	4,7	74,4	16,3	4,7
Хрватице	4,9	70,9	20,4	3,8
Неиз./неопредељене	22,0	56,1	15,5	5,6
	Војводина			
	Неудата	Удата	Удовица	Разведена
Српкиње	21,5	56,7	16,9	4,8
Црногорке	30,4	48,9	15,6	4,9
Југословенке	25,0	53,8	13,5	7,6
Албанке	25,1	67,9	4,8	2,3
Бошњакиње/Муслиманке	18,0	65,4	11,7	4,8
Влахиње	14,6	53,7	24,4	7,3
Мађарице	14,8	57,2	22,2	5,8
Ромкиње	26,2	56,1	12,2	5,0
Румунке	14,9	60,1	21,0	3,7
Словакиње	14,6	60,6	21,0	3,6
Хрватице	15,1	57,6	21,9	5,4
Неиз./неопредељене	30,2	49,2	13,0	7,2
	Град Београд			
	Неудата	Удата	Удовица	Разведена
Српкиње	24,6	53,5	14,8	6,9
Црногорке	25,4	51,5	15,5	7,4
Југословенке	24,4	47,5	17,8	10,2
Албанке	31,5	58,5	6,3	3,0
Бошњакиње/Муслиманке	23,1	59,5	12,1	5,2
Влахиње	21,2	60,6	9,1	9,1
Мађарице	9,3	53,7	28,1	8,8
Ромкиње	26,2	59,6	9,7	4,0
Румунке	14,0	63,0	16,8	6,1
Словакиње	12,1	59,5	22,7	5,5
Хрватице	7,8	60,4	24,9	6,7
Неиз./неопредељене	30,7	45,6	13,6	9,5

У Војводини су међу женама и мушкарцима изјашњеним као Југословени, а у централној Србији без Београда само међу женама, такође већи удели лица која нису склапала брак него што је то случај у укупној популацији.

У централној Србији без Београда већи удели неожењених и неудатих забележени су међу припадницима албанске и бошњачке националности. Ове специфичности би се свакако могле довести у везу са већим уделом младих, али не смеју се занемарити ни утицаји социо-културних фактора, који би пре свега могли да буду важни за заступљеност лица која нису склапала брак код неизјашњених и код Југословена.

У граду Београду, поред неизјашњених/неопређених, нешто већи удели неожењених и неудатих забележени су међу Ромима, у односу на укупну популацију.

Заступљеност разведених међу становницима оба пола већа је међу Југословенима и неопређенима/неизјашњенима него у укупној мушкој и женској популацији, на сва три подручја (табела 4.3.11 и табела 4.3.12). Разведене жене и мушкарци најзаступљенији су међу изјашњенима као Југословенке/Југословени на подручју града Београда. Већи удели разведених постоје међу мушкарцима мађарске и хрватске националности, а у женској популацији међу Црногоркама, Влахињама и Мађарицама. У централној Србији без Београда у мушким популацијама албанске и бошњачке националности разведени чине мање од једног процента. Међу Ромима удео разведених је већи од оног у укупној популацији (3,4% према 2,5%), што би могло да се објасни ранијим уласком у брак. Највећи удео разведених у Војводини постоји међу припадницима мађарске националности, а значајни су и међу припадницима хрватске националности. Удео разведених међу женама на сва три подручја највећи је код оних које су се изјасниле као Југословенке, док се у мушкој популацији поред Југословена, с обзиром на заступљеност разведених издвајају припадници мађарске националности.

На подручју централне Србије без Београда између припадника српске, црногорске, албанске, бошњачке и ромске националности готово је уједначена родна разлика у уделу лица која нису склапала брак. У Војводини је израженија родна разлика у заступљености лица која нису склапала брак међу припадницима мађарске, словачке и хрватске националности (два пута је већи удео неожењених међу мушкарцима, него удатих међу женама), него што је то међу припадницима српске националности. На подручју града Београда родна разлика у заступљености неожењених и неудатих међу припадницима црногорске националности је минимална, али је испољена кроз нешто већи удео особа које нису склапале брак у женској популацији (25,4% према 24,3%).

Родна разлика у заступљености разведених на подручју централне Србије без Београда најинтензивнија је међу припадницима бошњачке националности, мада су удели разведених мањи него на нивоу укупног становништва. Готово два пута већи удео разведених међу Југословенкама него међу Југословенима забележен је у и Војводини и у граду Београду. На ова два подручја бележи се родна неуједначеност истог интензитета међу женама и мушкарцима који се нису национално изјаснили, што је више него на нивоу укупних популација. Ова два модалитета одликују се већим уделима разведених особа, код оба пола, него што је то случај у укупној популацији.

Међу мушкарцима и женама већих етничких заједница на посматрана три подручја не постоји суштинска диференцираност у погледу брачности. У појединим случајевима забележена су одређена одступања у односу на уделе који су приступни у укупној женској или мушкој популацији, али потребна су додатна испитивања да би се размотрило колико је такво стање последица

демографске структуре, а колико другачијег понашања припадника одређене етничке групе.

4.4 Образовне карактеристике жена и мушкараца 2002.

Сагледавање образовних карактеристика и родних разлика ограничено је методолошким приступом у прикупљању ових података. Ипак, с обзиром да су решења 2002. готово истоветна као и у претходном попису, могуће је поредити податке и посматрати промене образовне структуре. Како би се родне образовне разлике што темељније сагледале у контексту савремених тенденција и модернизацијских токова у погледу стицања знања и стручних вештина било би добро иновирати и приступ у прикупљању ове врсте података путем пописа становништва. У том смислу добродошле су сугестије које се тичу класификације података о највише завршеној школи, увођења помоћног питања о стеченом звању и степену образовања што би омогућило конкретније сазнање о високом образовању (Шуркаловић, 2008). Такође, и могућност препознавања разлика у погледу постуниверзитетског образовања ишла би у прилог конкретнијем сагледавању родних образовних разлика. У неким државама на простору Балкана већ у попису 2001. постојали су модалитети за овај степен образовања (Kotzamanis, Mrđen, Parant, 2003).

Образовна структура становништва Србије 2002. године као и родне разлике у овом погледу имају повољније особености у односу на претходни период, али постоје и неповољне карактеристике (Б. Станковић, 2006). Повећан је удео особа са средњом стручном спремом, настављена тенденција повећања удела лица са вишим и високим нивоом образовања, мада је уочен слабији интензитет у међу пописном периоду 1991-2002, него у претходном (1981-1991). Разлике између жена и мушкараца су ублажене, али не само као резултат позитивних тенденција већ и због мањег удела високо образованих међу мушким становништвом 25-34 године и 45-49 година.

Разлике у понашању млађих генерација мушкараца и жена у Србији, довела је до тога да су 2002. године високообразоване жене између 25 и 34 године за близу 60% бројније од мушкараца, што је три и по пута већа разлика него 1991, а удео високо образованих у мушкој популацији је мањи него што је то случај међу рођенима пред и непосредно после Другог светског рата (Шобот, 2010-а; Шобот, 2010б). Отуда се ставови, мотиви и понашање жена и мушкараца у погледу високог образовања поставља као важан моменат који би требало додатно емпиријски испитати.

4.4.1. Промене у образовању жена и мушкараца и родне разлике

Образовне карактеристике становника оба пола на сва три подручја највећим делом су промењене у смеру пораста удела лица са средњим нивоом образовања (табела 3.4.1. и табела 4.4.1). Ове промене су незнатно веће у женској него у мушкој популацији, па је и разлика испољена кроз веће уделе међу мушкарцима него међу женама донекле ублажена.

И пораст удела високо образованих већи је међу женама, нешто видљивије у граду Београду, па је и смањење родне разлике овде нешто израженије, него на друга два подручја. Пад удела лица без школске спреме и са 1-3 разреда је израженији код жена, али родна разлика је чак и благо повећана, као последица дуже очекиваног трајања живота жена. То што интензитет

смањивања није био довољан да родна разлика буде блажа, може се посматрати и као показатељ распрострањености ове појаве у женској популацији.

		Без школске спреме и 1-3 разреда основне школе	4-7 разреда основне школе	Основно образовање	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Терцијарно образовање
Ц.Србија без Београда	Мушко	4,6	16,2	25,4	40,5	3,9	5,0	8,9
	Женско	15,2	18,9	25,6	30,8	3,1	3,5	6,6
Војводина	Мушко	3,7	11,2	23,5	50,3	4,5	5,8	10,2
	Женско	9,0	17,3	26,1	38,0	4,1	4,6	8,8
Град Београд	Мушко	1,9	3,9	16,0	54,6	8,2	15,3	23,5
	Женско	5,0	7,4	21,0	47,5	6,5	12,4	18,9

Заступљеност особа које су без школске спреме пре свега је карактеристика генерација рођених у првој половини двадесетог века. Значајна родна разлика указује на интензитет различитог положаја у погледу школовања ових генерација жена и мушкараца.

У централној Србији без Београда чак нешто више од половине жена старости 65 и више година 2002. било је без школске спреме или је завршило 1-3 разреда основне школе, што је готово четири пута више него у мушкој популацији (13,5%). Родна разлика истог интензитета забележена је и између жена и мушкараца 60-64 године, само су удели нижи (14,2% жена према 3,7% мушкараца). У неповољнијој позицији од мушкараца, у погледу могућности да се школују, биле су и жене рођене током и непосредно после Другог светског рата, али је њихов удео знатно мањи него у претходна два случаја. Родна разлика је мања и испољена је кроз два и по пута већи удео међу женама него мушкарцима у старосној групи 55-59 (6,3% и 2,4%), и близу два пута код старих 50-54 године (3,1% и 1,7%).

У Војводини је међу женама старим 65 и више година, у односу на централну Србију без Београда, готово два пута мањи удео оних које су или без школе или су завршиле 1-3 разреда (27,9%), што једним делом указује на различит положај ових генерација жена. Такође, у Покрајини је и заступљеност особа са овим модалитетом образовања у мушкој популацији 65 и више година мања (9,7%), као и родна разлика испољена кроз близу три пута већу заступљеност у женској популацији.

Становништво града Београда се издваја по знатно нижим уделима лица која су или без школе или имају само 1-3 разреда основне школе, међу припадницима оба пола. Међу женама старим 65 и више година њихова заступљеност је готово три пута мања (17,4%) него на преосталом подручју централне Србије, а међу мушкарцима чак четири пута (3,4%). Мада су удели нижи него на друга два подручја, родна разлика испољена кроз пет пута већи удео међу женама него мушкарцима ове старости интензивнија је него на друга два подручја. Међу женама и мушкарцима рођеним између 1948. и 1952. године (50-54 године) лица без школе или са 1-3 завршена разреда у граду Београду чинила су мање од једног процента и родна разлика готово да не постоји, што није случај на друга два подручја. Такође, удели особа које припадају овој образовној групи значајно су мањи и међу рођенима у годинама које обухватају период око Другог светског рата.

Међутим, посматрано кроз однос броја жена и мушкараца старих 65 и више година који су имали најниже образовне карактеристике, најизраженија родна разлика је на подручју града Београда (табела 4.4.2). То указује на распрострањеност неповољних позиција ових генерација жена да се школују, у односу на њихове вршњаке. Та неравноправност је интензивнија него на друга два подручја. Посматрајући родни однос у млађим генерацијама, не може се рећи да се неко подручје издваја нешто ранијим уједначавањем шанси за стицање елементарног образовања.

Табела - 4.4.2. Стопе феминитета према старости до средњег нивоа образовања, по подручјима 2002.				
	Централна Србија без Београда			
	Без школске спреме и 1-3 раз.о.ш.	4-7 раз.о.ш.	Основно образовање	Средње образовање
15-19	876,0	1051,2	986,6	874,2
20-24	1036,8	980,2	916,4	954,3
25-29	1142,7	1032,0	949,2	910,8
30-34	1201,9	1325,6	1036,9	905,2
35-39	1340,5	1678,7	1067,0	919,8
40-44	1424,9	1950,3	1208,9	842,3
45-49	1509,8	1782,1	1181,9	742,1
50-54	1823,9	1828,1	1214,9	685,9
55-59	2705,0	1903,1	1126,5	595,8
60-64	4271,5	1516,4	973,6	469,1
65 и више	4961,0	885,7	932,4	373,5
	Војводина			
15-19	814,9	708,1	997,4	908,5
20-24	906,7	632,2	850,2	962,7
25-29	1048,7	751,3	861,4	913,6
30-34	1003,8	919,4	957,4	905,5
35-39	1186,6	1014,7	1026,1	926,8
40-44	1271,5	1208,0	1257,7	884,7
45-49	1250,9	1438,9	1434,9	779,6
50-54	1800,9	1624,1	1661,1	706,5
55-59	2590,0	1977,6	1657,7	648,9
60-64	3618,9	1949,6	1400,7	532,3
65 и више	4307,6	1809,6	1507,0	571,3
	Град Београд			
15-19	832,7	1136,1	985,5	903,8
20-24	1177,2	1210,7	786,2	1001,3
25-29	1298,2	1369,0	834,4	956,3
30-34	1179,2	1688,9	1091,5	932,5
35-39	1533,1	1916,2	1259,6	974,9
40-44	1628,0	2712,1	1726,7	1033,7
45-49	1562,8	2473,7	1766,8	1004,3
50-54	1637,5	2738,5	2102,0	1048,9
55-59	2908,2	3369,8	2164,4	977,5
60-64	4111,8	2963,9	2114,1	910,5
65 и више	6992,1	1966,0	2633,6	1044,4

Посебно је забрињавајуће присуство лица који нису завршила основну школу међу младима, што је 2002. године регистровано на сва три подручја. Међу старима 15-19 већи је број младића него девојака, а у свим осталим

старосним групама, осим у Војводини међу старима 20-24 године, бројније су припаднице женског пола које су или без школе или имају само 1-3 разреда основне школе. Због чега уопште постоје млади људи који на почетку прве деценије двадесет првог века нису стекли најосновнији степен школске спреме јесте нешто што захтева додатно испитивање. Анализа образовне структуре према националној припадности, која ће уследити касније, могла би да буде један од показатеља у ком смеру је потребно решавати овај проблем.

Средњи ниво образовања је нешто чешће обележје мушке него женске популације, што се испољава као правилност у готово свим старосним кохортама, док је код старих 20-24 године готово потпуно уједначен удео лица са овим нивоом образовања. Удели су нешто нижи у централној Србији без Београда (нешто више од 70%), него у Војводини (близу 80%), и у граду Београду (мање од 90%). Разлика у заступљености особа које су стекле средњи ниво образовања у млађим генерацијама пре свега је последица веће заступљености високообразованих међу женама него мушкарцима. Међу женским становништвом старости од 20 до 39 година већи је удео оних које су стекле више или високо образовање, него међу њиховим вршњацима, што је видљиво на сва три подручја. С друге стране, већи удео средње образованих у мушкој него у женској популацији после 40 година јесте последица неравноправних позиција у погледу могућности да се школују. Као последица тога у овим генерацијама постоји већи број мушкараца него жена који имају средњи ниво образовања (табела 4.4.2).

Табела - 4.4.4. Стопе феминитета средње образоване популације, према типу завршене школе, централна Србија и Војводина, 2002.					
	Укупно	Централна Србија			
		15-19	20-24	25-29	30-34
Средње	865,6	883,0	970,1	925,9	914,2
Стручно 2-3 год.	432,0	486,4	482,2	484,9	542,1
Гимназија	1645,1	1506,9	1600,7	1654,4	1488,9
Средња стручна	1065,5	995,6	1021,9	1030,3	1079,8
	Укупно	Војводина			
		15-19	20-24	25-29	30-34
Средње	820,5	908,5	962,7	913,6	905,5
Стручно 2-3 год.	410,8	502,3	474,4	500,8	513,3
Гимназија	1990,4	1893,5	1934,4	2127,6	2133,0
Средња стручна	1128,9	1152,1	1129,2	1101,2	1186,9

СТИЦАЊЕ четвртог степена стручне спреме је најчешћи вид средњег нивоа образовања мушкараца рођених 1968. и касније, док то није био случај и у старијим генерацијама. То је одлика средње образоване женске популације свих генерација, а родна разлика је нешто израженија у Војводини. Разлика је интензивнија у погледу заступљености оних који су завршили 2-3 разреда средње стручне спреме, испољена кроз око два пута веће уделе у мушкој него женској популацији. Гимназијско образовање је ређе присутно од претходна два, али је чешће одлика женске популације, што је такође израженије у Војводини него у централној Србији. Оно је најчешће присутно међу старима 20-24 године, што се може објаснити тиме да је значајан део њих наставило школовање, али још увек није стекло терцијарни ниво образовања.

Родна разлика у бројности жена и мушкараца израженија је у погледу лица која имају гимназијско образовање него када су у питању они који су завршили неку средњу стручну школу (табела 4.4.4). Однос броја жена и

мушкараца који су завршили гимназију готово је константан када се посматрају рођени крајем 1960-тих и касније. У Војводини је нешто наглашенија разлика, него у централној Србији. Насупрот томе, средње стручна спрема са завршена 2-3 разреда је доминантно мушка опција јер су жене за око 50% мање бројне од мушкараца.

Када је у питању терцијарни ниво образовања, родна разлика према старости указује на позитивне промене у млађим генерацијама жена, али очигледна је просторна неуједначеност. Око 30% жена 30-34 и 35-39 година (рођене између 1963. и 1972. године) у граду Београду имало је диплому више школе или факултета. То је око два пута више него у Војводини, а у односу на централну Србију без Београда разлика је још израженија. На овом подручју је око 13% жена у свакој од ове две старосне групе имало терцијарни ниво образовања. И у погледу заступљености високообразованих у мушкој популацији просторна разлика је испољена на исти начин. Једна четвртина мушке популације града Београда старости 35-39 година и једна петина старих 30-34 године стекла је диплому више школе или факултета, што је два пута већа заступљеност него на друга два подручја.

Родна разлика у заступљености лица која су стекла терцијарни ниво образовања (више и високо) је још израженија у старосној групи 25-29 него 30-34 и 35-39 година. У граду Београду је близу једне четвртине жена 25-29 година стекло овај образовни ниво, док је то био случај са 13,8% мушкараца ове старости. На друга два подручја, удели ових лица су нижи, а родна разлика је истог интензитета. Ово би се могло довести у везу са разликама у понашању млађих генерација када је у питању стицање овог образовног нивоа. У том смислу мисли се на разлику у заинтересованости ка овим образовним квалификацијама, као и на разлику у погледу ефикасности студирања.

Однос броја жена и мушкараца који су завршили вишу школу или факултет према старости, указују на другачије изражену родну разлику до 39 година, у односу на старе 40 и више година (табела 4.4.5). Да терцијарни ниво образовања престаје да буде „привилегија“ мушке популације на подручју града Београда уочава се већ међу рођенима током 1950-их, а на друга два подручја међу генерацијама рођених крајем ове деценије.

Мањи удео лица са терцијарним нивоом образовања у старосној групи 25-29 него 30-34 године, нешто израженије у мушкој популацији, могао би се објаснити дужином студирања. Може се претпоставити да ће пописни подаци 2011. показати пораст удела високо образованих међу женама и мушкарцима, јер има оних који су у међупописном периоду окончали своје студирање. Тако је 2002. на сва три подручја у старосној групи 35-39 удео особа са овим нивоом образовања нешто виши него 1991. код старих 25-29 година. Ова промена је нешто израженија у мушкој популацији, а најинтензивнија је у граду Београду, где је иначе и највећи удео високообразованих. Четвртина мушке популације Града Београда 35-39 година 2002. имала је терцијарни ниво образовања, док је 1991. то био случај са 15,6% старих 25-29 година.

Већ је указано на промену понашања млађих генерација мушкараца, испољену кроз мању заступљеност оних који су стекли дипломе више школе или факултета, него што је то случај у старијим генерацијама. На примеру града Београда то изгледа овако. Једна петина старих 30-34 и једна четвртина 35-39 година стекли су терцијарни ниво образовања, док је то био случај са нешто више од 30% мушкараца 50-54 и 55-59 година. Више и високо образовани чине

више од једне трећине мушке популације 65 и више година. На друга два подручја ова појава је изражена нешто блажим интензитетом.

Подређен положај жена у погледу школовања највидљивији је у старијим генерацијама, и то највише када су у питању жене са подручја централне Србије без Београда. Поред већ помињаног високог удела лица без школе, неповољне карактеристике уочавају се и кроз следеће показатеље. Око 70% жена старости 60-64 године (рођене између 1938. и 1942) има основно образовање или 4-7 разреда основне школе. Удео лица са нижим нивоима образовања висок је и у мушкој популацији 60-64 године (готово 60%), али је удео оних са средњом

Табела - 4.4.5. Однос женске и мушке популације терцијарног нивоа образовања према старости, по подручјима, 2002.			
	Централна Србија без Београда		
	Више	Високо	Више и високо
20-24	1,7	1,3	1,6
25-29	1,8	1,5	1,6
30-34	1,7	1,2	1,4
35-39	1,3	1,0	1,1
40-44	1,0	0,8	0,9
45-49	0,7	0,7	0,7
50-54	0,7	0,6	0,7
55-59	0,6	0,4	0,5
60-64	0,5	0,3	0,4
65 и више	0,3	0,2	0,3
	Војводина		
20-24	2,1	1,8	2,0
25-29	1,9	1,8	1,8
30-34	1,8	1,5	1,6
35-39	1,7	1,2	1,4
40-44	1,2	1,0	1,1
45-49	0,9	0,9	0,9
50-54	0,9	0,7	0,8
55-59	0,8	0,5	0,7
60-64	0,7	0,4	0,5
65 и више	0,5	0,3	0,4
	Град Београд		
20-24	1,4	1,7	1,5
25-29	1,6	1,9	1,8
30-34	1,5	1,5	1,5
35-39	1,4	1,3	1,3
40-44	1,1	1,1	1,1
45-49	1,0	1,1	1,0
50-54	1,0	0,9	0,9
55-59	0,8	0,7	0,7
60-64	0,7	0,6	0,6
65 и више	0,4	0,5	0,4

стручном спремом више од два пута већи него међу женама (23,4% према 10,0%), а удео лица са терцијарним нивоом образовања два и по пута (11,4% према 4,4%). У граду Београду родна разлика се испољава кроз два пута већу заступљеност особа са нижим нивоима образовања међу женама 60-64 године

(45,0% према 22,1%), и кроз близу два пута већи удео оних који су стекли више или високо образовање у мушкој популацији (34,1% према 18,2%). Родна разлика у заступљености лица која су стекла средње образовање значајна је у и Војводини. Међу старима 60-64 године испољена је кроз нешто више од два пута већу заступљеност у мушкој популацији (36,0% према 16,2%) и близу два пута у старосној групи 55-59 година (45,6% према 26,7%).

4.4.2. Ниво образовања и економска активност жена и мушкараца

Намера је да се овде укаже на разлике између жена и мушкараца истог нивоа образовања у погледу економске активности. Овај аспект родних разлика је важан из угла расветљавања неравноправног положаја жена и мушкараца. Неједнака економска активност жена и мушкараца истог нивоа образовања посматра се као показатељ неравноправности. Основна намера је да се уоче разлике у економској активности између жена и мушкараца који су стекли средњи и терцијарни ниво образовања.

Родна разлика се не испољава на исти начин у случају ова два образовна нивоа (табела 4.4.6). Мушкарци који су стекли средње образовање имају већу стопу економске активности него жене, а у случају више и високо образованих жене имају већу стопу економске активности и оне нешто чешће обављају занимање, него мушкарци са овим образовним карактеристикама.

	Мушкарци				Жене			
	Централна Србија		Војводина		Централна Србија		Војводина	
	Економски активни	Обављају занимање	Економски активни	Обављају занимање	Економски активне	Обављају занимање	Економски активни	Обављају занимање
Без школске спреме и 1-3 раз.	24,5	21,5	26,1	20,4	12,4	11,6	7,4	6,0
4-7 раз о.ш.	40,9	38,2	42,9	36,8	23,4	22,0	14,8	13,1
Основно образовање	57,8	46,8	58,3	45,1	36,0	27,8	34,6	26,6
Средње образовање	73,2	54,7	74,4	56,0	63,4	43,4	61,9	43,1
Више образовање	59,6	51,1	62,7	53,7	70,0	57,3	69,7	58,2
Високо образовање	70,3	63,6	74,8	68,0	80,2	69,9	84,7	75,7
Терцијарни	66,1	58,7	69,5	61,7	76,1	64,9	77,6	67,5

Међу средње образованим мушкарцима и женама за око једну петину је мањи удео лица која обављају занимање од удела економски активних. Међутим, разлози необављања занимања могу бити различити, па се без њиховог расветљавања не може поузданије говорити о томе да ли постоји родна разлика и како се испољава. Неуједначена економска активност жена и мушкараца који су стекли средњи ниво образовања може се довести у везу са различитим понашањем у погледу наставка школовања. Да ли је то једини чинилац, можемо да видимо анализом економске активности средње образованих жена и мушкараца према старости.

Разлика у погледу економске активности средње образованих, као и у уделу лица која обављају занимање интензивнија код млађих од 30 година, него код оних између 30 и 40 година (табела 4.4.7). Посебно је изражена код оних

Табела - 4.4.7. Економска активност средње образоване мушке и женске популације према типу школе и према старости, централна Србија и Војводина, 2002.								
Мушкарци								
Централна Србија								
	Активни				Активни који обављају занимање			
	Стручне 2-3 год	Гимназије	Средња стручна	Средње усмерено	Стручне 2-3 год	Гимназије	Средња стручна	Средње усмерено
Свега 15+	78,5	46,5	73,3	89,9	58,4	35,0	54,1	73,0
15-19	84,6	7,4	57,0	70,8	18,6	1,2	12,7	17,6
20-24	92,0	10,6	60,7	67,6	34,8	4,1	24,0	26,6
25-29	96,1	39,5	85,1	89,4	63,5	24,6	58,3	63,4
30-34	96,9	77,8	94,9	95,1	74,0	54,5	73,4	75,0
35-39	96,5	93,1	96,2	97,1	80,5	70,0	80,0	81,7
40-44	95,7	95,4	95,7	96,3	84,3	77,9	82,6	84,9
45-49	92,5	94,0	92,0	93,7	82,4	79,0	81,2	85,7
50-54	83,2	87,8	82,8	84,5	73,3	76,2	72,9	77,2
55-59	63,0	75,9	63,8	65,8	53,5	65,2	54,6	58,4
60-64	10,4	22,4	12,2	13,0	8,9	20,4	10,9	11,6
65 +	1,8	2,3	1,5	1,6	1,5	2,1	1,2	1,4
Војводина								
Свега 15+	77,3	48,0	74,7	84,3	57,6	38,1	56,1	71,5
15-19	85,3	4,9	57,6	63,2	22,5	1,1	15,2	18,9
20-24	90,9	10,6	60,3	63,2	37,9	4,7	25,2	28,3
25-29	95,8	42,6	85,7	86,7	67,2	28,8	61,7	65,3
30-34	96,9	81,8	95,0	96,5	76,1	63,2	74,2	82,4
35-39	96,2	94,4	96,4	97,7	80,0	72,5	80,1	86,2
40-44	95,0	94,8	95,7	96,9	80,7	78,8	81,3	87,7
45-49	92,0	93,5	91,3	94,4	79,5	80,3	79,2	84,9
50-54	82,9	86,4	82,2	86,9	71,7	75,9	70,9	77,3
55-59	63,4	73,1	65,1	72,1	53,8	65,9	54,9	63,5
60-64	9,8	21,9	12,1	11,9	8,3	19,5	10,4	10,8
65 +	1,8	5,1	1,4	2,0	1,6	4,8	1,3	1,6
Жене								
Централна Србија								
	Активни				Активни који обављају занимање			
	Стручне 2-3 год	Гимназије	Средња стручна	Средње усмерено	Стручне 2-3 год	Гимназије	Средња стручна	Средње усмерено
Свега 15+	68,9	40,3	66,5	82,0	44,1	28,4	46,1	58,8
15-19	80,3	7,5	49,8	62,1	17,4	1,1	10,8	14,5
20-24	83,4	11,6	56,1	59,5	29,1	4,9	23,6	26,5
25-29	82,0	41,8	78,5	80,4	38,2	23,6	44,0	48,1
30-34	83,3	74,7	86,0	84,9	50,7	47,4	56,6	55,7
35-39	86,2	85,3	87,7	87,7	65,6	59,1	67,1	67,1
40-44	85,8	88,2	89,3	88,3	71,4	68,8	75,6	74,1
45-49	79,5	85,3	84,2	84,9	67,5	70,1	73,5	74,8
50-54	56,5	74,9	68,1	58,2	45,9	62,1	58,6	48,7
55-59	10,6	22,3	14,6	12,5	8,7	19,5	12,9	10,9
60-64	2,4	3,4	2,8	2,7	2,0	2,9	2,5	2,7
65 +	0,8	0,4	0,7	1,8	0,5	0,3	0,4	1,1
Војводина								
Свега 15+	63,3	42,8	65,4	78,6	40,5	32,0	46,3	58,0
15-19	81,0	7,8	52,0	68,5	22,9	1,8	15,9	18,0
20-24	80,5	13,3	56,2	69,7	34,8	6,5	27,5	33,1
25-29	76,7	47,3	75,9	72,4	40,6	29,3	45,6	38,5
30-34	76,3	75,3	80,4	83,1	48,4	51,4	53,2	60,3
35-39	76,5	82,6	82,1	83,3	55,7	60,0	62,3	65,6
40-44	77,4	83,8	84,9	87,6	61,5	68,1	71,2	74,2
45-49	71,9	83,9	81,7	75,5	59,1	71,8	70,3	62,7
50-54	51,9	75,9	66,5	65,4	40,9	65,6	57,4	47,8
55-59	7,9	20,1	12,6	7,9	5,9	17,8	11,0	6,6
60-64	2,1	3,3	2,2	0,0	1,7	3,0	1,6	0,0
65 +	0,6	0,6	0,6	1,6	0,5	0,5	0,4	1,6

који су тек завршили средњу школу и код старих 20-24 године. Међутим, израженије него у старосним групама 30-34 и 35-39 година родно неуједначена економска активност средње образовних постоји и код старих између 40 и 50 година. Ова разлика указује на неравноправност позиција жена које су стекле средњи ниво образовања, да постану економски активне, али и економски активних да обављају занимање.

Разлика у економској активности је нешто већа када су у питању жене и мушкарци који су стекли 2-3 степена стручне спреме него они који имају четири степена средњег стручног образовања. Повољнија економска позиција мушкараца него жена још је израженија када се посматрају удели лица која обављају занимање. Овако изражене родне разлике присутне су и у млађим генерацијама, где је удео лица који обављају занимање за око једне четвртине већи него код жена. И у случају лица која имају усмерено образовање већа је економска активност мушкараца него жена, што се испољава као правилност у свим старосним групама, осим код најмлађих.

Жене и мушкарци који имају гимназијско образовање мање су економски активни и ређе обављају занимање него што је то случај са онима који су завршили неку средњу стручну школу. Разлози оваквог односа значајним делом се налазе у карактеристикама ова два образовна модалитета, од којих један и има за циљ стицање стручне спреме којом се омогућава обављање конкретних занимања, а други пружа образовање које је потребно продубити и конкретизовати наставком школовања. Родна разлика је и овде изражена кроз већу стопу економске активности мушкараца и нешто веће уделе лица која обављају занимање, али је она блажа него у случају особа које су завршиле средње стручне школе.

Када се посматра економска активност особа које имају гимназијско образовање и родне разлике у том погледу потребно је размотрити њихово присуство на тржишту рада. Наиме, мањи удели економски активних међу овим лицима, с једне стране могу бити последица њиховог наставка школовања и непојављивања на тржишту рада, посебно када је реч о млађим генерацијама. Међутим, и мушкарци стари 30 и више година који су као највиши степен образовања имали гимназије, имали су веће стопе економске активности и чешће су обављали занимање у односу на жене.

Већ је напоменуто да се родна разлика у економској активности лица која имају терцијарни ниво образовања, манифестује кроз веће стопе у женској популацији. Међутим, када се пажљивије сагледа према старосним групама, уочавамо да се ова родна специфичност не може без задршке узети као показатељ повољнијих позиција жена него мушкара (табела 4.4.8). Више и високо образоване жене имају већу стопу економске активности него мушкарци са овим образовним карактеристикама једино у случају старих 20-24 године. Између 25 и 55 година економска активност жена и мушкараца који су стекли овај ниво образовања готово је уједначена. Међутим, удео економски активних и лица која обављају занимање међу мушкарцима 55-59 година близу два пута је већи него међу женама. То говори о неповољном положају ових генерација жена које су завршиле вишу школу или факултет, а може се повезати и са ранијим престанком економске активности женског становништва.

Родна разлика у уделу незапослених међу лицима са терцијарним нивоом образовања испољена је кроз нешто веће уделе у женској популацији (табела 4.4.8). Већи удели незапослених међу женама са овим нивоом образовања постоје у свим старосним групама до 55 година. Највећа родна разлика постоји

код старих 20-24 године, што би се могло довести у везу са ранијим завршетком студија женске популације. Међу женама и мушкарцима 25-29 уједначенија је заступљеност незапослених, мада је и овде то нешто чешће обележје женске

Табела – 4.4.8. Терцијарно образовани мушкарци и жене према економској активности и старости, централна Србија и Војводина, 2002.						
Централна Србија						
	Мушкарци			Жене		
	активни	обављају занимање	незапослени	активне	обављају занимање	незапослене
Свега 15+	66,1	58,7	6,9	76,1	64,9	11,2
15-19	41,7	25,0	14,3	32,8	8,6	24,1
20-24	74,8	35,0	32,3	81,4	35,9	45,5
25-29	91,8	60,5	25,8	92,9	64,4	45,5
30-34	96,9	82,9	14,0	95,9	78,7	45,5
35-39	97,5	87,7	9,7	96,3	83,8	45,5
40-44	97,1	89,1	7,9	96,1	86,7	45,5
45-49	94,3	87,5	6,7	93,6	86,4	45,5
50-54	85,4	79,5	5,8	85,4	79,7	45,5
55-59	70,7	65,3	5,4	36,1	34,5	45,5
60-64	27,0	26,2	0,7	12,3	12,0	45,5
65 +	1,9	1,8	0,1	1,0	0,8	45,5
Војводина						
	Мушкарци			Жене		
	активни	обављају занимање	незапослени	активне	обављају занимање	незапослене
Свега 15+	69,5	61,7	7,2	77,6	67,5	10,1
15-19	30,0	20,0	10,0	28,0	4,0	24,0
20-24	71,7	30,4	31,1	78,9	39,0	39,8
25-29	91,6	62,3	22,9	92,4	67,3	25,1
30-34	97,1	85,0	12,1	95,3	81,2	14,1
35-39	97,8	88,3	9,4	95,8	84,6	11,1
40-44	97,1	88,8	8,2	95,7	87,8	7,8
45-49	95,0	87,4	7,5	93,6	87,4	6,1
50-54	87,1	80,6	6,5	86,8	82,5	4,3
55-59	74,7	69,1	5,5	34,1	33,0	1,1
60-64	26,7	25,5	1,2	10,2	9,9	0,2
65 +	2,1	2,0	0,1	1,1	1,0	0,1

популације. После 30 година удели незапослених су још мањи, а родна разлика је готово занемарљива. Међутим, учева се нешто већи удео незапослених међу више и високо образованим мушкарцима 55-59 година него међу женама. Могло би се претпоставити да је њихова заступљеност последица губитка посла или проглашавања технолошких вишкова, у условима друштвених прилика и дубоке економске кризе током последње деценије 20. века, па се у том смислу може сматрати показатељем погођености ове групе мушког становништва.

4.4.3. Родне образовне разлике према типу насеља

Образовна структура становништва Србије према типу насеља разликује због преовлађујуће заступљености средње образованих у градским, а лица са основним образовањем у осталим насељима, као према различитим уделитема лица која имају терцијарни ниво образовања (В. Станковић, 2006). Уочене разлике у образовању могу се сматрати последицама низа друштвених фактора

који постоје на ова два социо-демографска и социо-културолошка простора. Ове различитости су релевантне и из угла могућности и из угла достигнутог нивоа образовања женског и мушког становништва у једном и у другом типу насеља, као и из угла изражености родних разлика у том погледу.

Отуда ће се овде размотрити образовне карактеристике једног и другог пола према типу насеља, али и манифестација родних образовних разлика у градским и осталим насељима. Социо-демографске и социо-културолошке различитости градских и осталих насеља могу произвести разлике у положају жена и мушкараца, али и њихово понашање, када су питању школовање и достигнути ниво образовања. Разматрање образовних карактеристика женског и мушког становништва према типу насеља засновано је на претпоставци о изразитој родној разлици у осталим насељима и на претпоставци о неповољнијој позицији женске популације него у градским насељима.

Према подацима 2002. године у градским насељима највећи проценат становништва оба пола има средњи ниво образовања, на сва три подручја (табела 4.4.9). Када су у питању остала насеља међу женама централне Србије без Београда већа је заступљеност особа са основним него средњим образовањем. У женској популацији осталих насеља у Војводини уједначена је заступљеност оних које имају основно и средње образовање, а у граду Београду и у женској популацији је највећи удео особа које су стекле средњи ниво образовања. Када је у питању заступљеност особа са средњим нивоом образовања најинтензивнија разлика је између ова два типа насеља у централној Србији без Београда. У случају женског становништва удели у градским насељима су два пута већи, а у мушкој популацији разлика је нешто блажа.

	<i>Градска Војводина</i>					
	Ц. Србија без Београда		Град Београд			
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Без шк. и 1-3 разр.	2,3	7,3	2,5	6,3	1,6	3,6
4-7 разр. о.ш.	5,1	9,9	6,5	12,6	2,0	5,6
Основна школа	19,9	24,8	19,6	24,2	13,6	19,4
Средње образовање	52,6	43,2	55,8	44,0	53,8	48,4
Више и високо	15,9	11,7	14,6	12,2	26,9	21,3
	<i>Остала</i>					
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Без шк. и 1-3 разр.	6,4	22,0	5,2	12,7	3,2	11,4
4-7 разр. о.ш.	25,3	26,7	17,1	23,8	11,5	16,0
Основна школа	30,0	26,2	28,6	28,8	26,1	28,7
Средње образовање	31,6	20,9	43,3	29,9	50,9	37,4
Више и високо	3,6	2,5	4,7	4,1	6,2	5,0

Неповољан положај женског становништва осталих насеља централне Србије без Београда у погледу школовања потврђује се кроз чињеницу да је нешто више од једне петине без школе или са 1-3 разреда, што је три пута већи удео него у градској популацији овог подручја. У мушкој популацији осталих насеља три и по пута је мањи удео ових особа у поређењу са женама, али је то готово три пута већа заступљеност него у градској мушкој популацији овог подручја. Такође, у осталим насељима је већа и заступљеност особа са основном школом, с тим што је та разлика наглашенија у мушкој популацији.

Разлика у уделу високообразованих према типу насеља, готово је уједначено испољена и у мушкој и у женској популацији, на сва три подручја. Градско становништво оба пола има знанто веће уделе особа са терцијарним нивоом образовања, а најмања заступљеност је међу женама осталих насеља централне Србије без Београда. Готово пет пута мање него у градској популацији овог подручја, а два пута мање у односу на женско становништво осталих насеља на подручју града Београда.

Родне разлике су регистроване на сва три подручја, у оба типа насеља при чему постоји разлика у интензитету с обзиром на ниво образовања. Као и током претходног периода најинтензивније су неуједначености особа са најнижим и највишим образовним карактеристикама. Већи удели лица која нису завршила школу или имају само 1-3 разреда у женској него мушкој популацији присутни су у оба типа насеља, а родна разлика је интензивнија у осталим него у градским насељима, због високе заступљености ових лица међу женама осталих насеља. У централној Србији без Београда и у граду Београду три и по пута је већи удео лица без школе или са 1-3 разреда међу женама него међу мушкарцима.

Заступљеност особа са основним образовањем, као највишим постигнутим нивоом, у градским насељима је нешто већа међу женама него мушкарцима. У осталим насељима централне Србије без Београда удео особа са основним образовањем нешто је већи у мушкој него у женској популацији.

И са порастом образовног нивоа родна разлика се манифестује у корист мушке популације, кроз веће уделе средње и терцијарно образованих него међу женама, у оба типа насеља. У погледу средњег образовања полна диференцираност је израженија у осталим насељима. Већа заступљеност лица са средњим нивоом образовања међу мушкарцима него међу женама најмање је изражена у градским насељима града Београда. Најизраженија родна разлика је у осталим насељима града Београда и у осталим насељима на подручју Војводине.

Родно неуједначена заступљеност особа са терцијарним нивоом образовања пре свега је присутна у градским насељима, где је и њихова заступљеност већа. Између посматраних подручја не постоји значајнија неуједначеност у изражености ове родне разлике у градским насељима.

Тип насеља се може сматрати важним фактором образовне структуре женског и мушког становништва, као и изражености родних разлика у том погледу. Образовне карактеристике према типу насеља, као одраз социо-културолошких и економских карактеристика градских и осталих насеља, нису испољене уједначено у женској и у мушкој популацији. У погледу ове дистинкције важни су ниво образовања, али и развијеност насеља и њихове међусобне разлике на посматрана три подручја. Најинтензивнија је разлика између градских и осталих насеља у погледу стицања терцијарног нивоа образовања. Удели лица са овим образовним карактеристикама више од четири пута су већи у градским него осталим насељима централне Србије без Београда, као и у граду Београду. Насељска разлика у заступљености средње образованих слабијег је интензитета и готово уједначена код оба пола, док је у погледу заступљености особа без школе или са 1-3 разреда најизраженија у женској популацији града Београда. Дакле, насељске разлике пре свега се очитују у заступљености најобразованијих и лица са најнижим нивоом образовања, што се у већој мери очитује у женској него у мушкој популацији.

Такође, уочено је да родна разлика није истог интензитета у посматрана два типа насеља, имајући у виду конкретни ниво образовања. Већа заступљеност лица без школе или са 1-3 разреда у женској популацији израженија је у осталим насељима града Београда и преосталог подручја централне Србије, док је родна разлика у заступљености више и високо образованих израженија у градским насељима, на сва три подручја. Дакле, неповољан положај женског у односу на мушко становништво у погледу могућности описмењавања и стицања елементарног образовања наглашенији је у осталим насељима. На другој страни, када је у питању стицање терцијарног образовања разлика у односу на мушкарце је израженија у градским насељима, мада су удели ових лица међу женама осталих насеља још нижи. Родна разлика у погледу заступљености лица са средњим образовањем израженија је у осталим насељима, што указује на проблем неравноправности у погледу могућности школовања у овој групи насеља.

4.4.4. Родне образовне разлике према националној припадности

Родна неравноправност је продукт друштвене структуре и низа карактеристика друштвеног окружења. Као производ деловања сплета чинилаца, положај жене, могућности изласка из приватне сфере, присутност и прихваћеност у јавној сфери одређени су конкретним друштвеним и културним условима. Норме и систем вредности који постоје у једном социјалном оквиру стварају климу и уобличавају факторе релевантне за родне позиције у различитим областима. Национална култура и традиција релевантни су за начин и интензитет родне неравноправности у различитим сферама. Отуда и намера да се образовне родне разлике сагледају и из перспективе националне припадности.

Образовање је једна од степеница ка равноправнијем положају жена и мушкараца, а сагледавање из угла националне припадности омогућава увид у то да ли постоје разлике између најзаступљенијих нација у Србији у погледу образовних постигнућа једног и другог пола. Образовне карактеристике жена и мушкараца према националној припадности посматрају се као одраз родних позиција у погледу школовања и стицања одређеног нивоа образовања и показатељ њиховог понашања. Претпостављено је да су разлике између националности последица преовлађујућег родног модела и друштвеног положаја једног и другог пола.

Као одређена правилност уочава се превлађујућа заступљеност особа одређеног образовног нивоа код једног, односно другог пола. Већа заступљеност међу женама него мушкарцима код припадника свих националности присутна је када су у питању нижи степени школске спреме и лица која су без школе, док је у мушкој популацији већа пристуност особа које су стекле средњи и терцијарни ниво образовања (табела 4.4.10). Националности се разликују с обзиром на образовне карактеристике становника једног и другог пола, као и према интензитету родне разлике.

Највећи проценат лица без школе или са 1-3 разреда према пописним подацима из 2002. и у женској и у мушкој популацији забележен је међу Ромима. У централној Србији чак близу 40% женског и једна петина мушког становништва припада овом образовном модалитету, док су у Војводини ови удели код оба пола још већи.

Табела - 4.4.10. Образовна структура мушког и женског становништва појединих националности, централна Србија и Војводина, 2002.					
	Централна Србија				
	Без школе и 1-3 разреда	4-7 разреда	Основно образовање	Средње образовање	Терцијарни
	Мушко				
Укупно	3,8	12,7	22,8	44,5	13,0
Срби	3,3	12,8	22,2	45,6	12,9
Црногорци	0,8	1,4	9,7	44,1	41,5
Југословени	1,4	3,8	14,4	47,2	31,1
Албанци	9,2	8,6	39,4	24,8	6,7
Бошњаци/Муслимани	5,8	7,4	35,9	40,2	7,3
Роми	20,3	28,1	36,9	12,3	0,5
Неиз./ неопредењени	4,0	6,0	20,1	46,1	20,7
	Женско				
Укупно	12,1	15,4	24,2	35,8	10,3
Српкиње	11,7	15,3	23,6	36,8	10,4
Црногорке	4,5	6,2	20,9	43,9	22,7
Југословенке	3,5	7,2	19,4	45,2	23,0
Албанке	18,3	18,8	49,9	7,8	1,9
Бошњакиње	13,5	14,4	38,6	27,6	3,8
Ромкиње	38,5	29,5	26,3	4,8	0,2
Неиз./ неопредењени	6,9	9,1	22,1	41,4	18,5
	Војводина				
	Без школе и 1-3 разреда	4-7 разреда	Основно образовање	Средње образовање	Терцијарни
	Мушко				
Укупно	3,7	11,2	23,5	50,3	10,2
Срби	3,1	9,5	22,0	52,9	11,3
Црногорци	1,4	3,8	15,9	57,3	20,7
Југословени	2,5	6,2	25,6	54,3	10,4
Буњевци	2,9	16,7	28,6	45,4	6,2
Мађари	3,7	16,3	28,4	44,9	6,2
Роми	31,8	32,8	26,7	7,9	0,3
Румуни	7,3	28,6	31,3	24,0	7,7
Словаци	2,5	16,7	31,0	42,8	6,0
Хрвати	3,1	13,8	24,9	48,4	9,1
Неиз./ неопредењени	5,1	6,1	24,8	52,6	10,5
	Женско				
Укупно	9,0	17,3	26,1	38,0	8,8
Српкиње	9,4	14,9	24,7	40,6	9,5
Црногорке	8,0	9,6	22,8	46,5	12,4
Југословенке	4,1	10,0	27,6	47,2	10,4
Буњевке	5,9	28,6	27,5	32,9	5,1
Мађарице	6,5	25,2	31,1	30,6	6,1
Ромкиње	50,1	29,3	16,9	3,4	0,1
Румунке	11,7	31,9	28,3	18,9	8,2
Словакиње	3,9	28,8	33,3	27,3	6,1
Хрватице	8,6	22,0	26,6	34,8	7,4
Неиз./ неопредењени	6,6	9,2	26,7	45,4	11,3

У централној Србији је удео лица са најнеповољнијим образовним карактеристикама већи међу припадницама/цима српске националности него међу Црногоркама и Црногорцима односно Југословенкама и Југословенима. У

поређењу са српском националношћу, међу мушким становништвом које се није национално изјаснило незнанто је већа заступљеност особа које припадају овој образовној категорији, док је у женској популацији неизјашењих, мањи удео особа које нису завршиле школу или имају 1-3 разреда.

Већа заступљеност особа овог образовног модалитета него међу Српкињама и Србима регистрована је међу припадницима албанске и бошњачке националности. Између ове три националности интензивнија је разлика у погледу мушке популације. Међу мушким становништвом албанске националности готово три пута је већи удео лица без школе или са 1-3 разреда, док је међу Бошњацима њихов удео близу два пута већи.

У Војводини је у женској популацији српске националности нешто мањи удео лица без школе и са 1-3 разреда него у централној Србији, а у мушкој популацији не постоји разлика између ова два подручја. Док је у централној Србији међу Црногоркама заступљеност особа овог образовног нивоа два и по пута мања у поређењу са Српкињама, у Војводини готово не постоји разлика између жена ове две националности. Осим међу Ромима, једино је још међу припадницима румунске националности већа заступљеност лица без школе и са 1-3 разреда. Ова разлика је израженија у мушкој популацији, кроз више од два пута већи удео међу Румунима него међу Србима. И у Војводини је удео лица са најнижим нивоом образовања већи међу неизјашњеним мушкарцима, него међу припадницима српске националности, док је у женској популацији однос другачији.

Средње образовање је најчешћи постигнути ниво код албанског становништва оба пола, али и код женске популације бошњачке, мађарске и словачке националности. Не постоји значајнија разлика између националности ни у мушкој ни у женској популацији, мада фреквенетност није уједначена. На подручју централне Србије, у мушкој популацији издвајају се припадници бошњачке националности (40,2%) са нешто нижим уделима средње образованих него међу Југословенима, неизјашњенима, Србима и Црногорцима. У женској популацији, када се посматрају националности код којих је најфреквентнији средњи образовни ниво, издвајају се припаднице српске националности са нешто нижим уделима од осталих (36,8%).

На оба подручја најмањи удео особа које су стекле средње образовање постоји код припадника ромске националности. У мушкој ромској популацији на подручју централне Србије најзаступљенији су они који су завршили основну школу (36,9%), а у Војводини они са непотпуно основном школом (нешто изнад 30%). У женској ромској популацији на оба подручја преовлађују особе без школе или са 1-3 разреда (38,5% у централној Србији и чак 50,1% у Војводини). Удео средње образованих међу Ромкињама у централној Србији је два и по пута мањи него у мушкој популацији, а то је готово осам пута је мање него међу Српкињама.

У погледу заступљености лица која су стекла виши или високи степен школске спреме међу посматраним националностима постоје значајне разлике (табела 4.4.10). Највећи удели особа које су стекле терцијарни ниво образовања, код оба пола забележен је међу припадницима црногорске националности. Разлика у односу на остале посебно је видљива у мушкој црногорској популацији на подручју централне Србије. Високо образовани чине 41,5%, што је тек за неки процентни поен мање од удела средње образоваоних, а више од три пута већи удео у поређењу са припадницима српске националности (12,9%).

У централној Србији на другом месту, по уделу лица са терцијарним образовањем налазе се изјашњени као Југословени (31,1%), а на трећем месту они који се нису национално изјаснили (20,7%). Високо образоване чине више од петине жена црногорске националности, што је уједначена заступљеност као код Југословенки а чак више од два пута већа него међу женама српске националности (10,4%).

И у Војводини су највећи удели оних који имају диплому више школе или факултета међу женама и мушкарцима црногорске националности, али је заступљеност нижа. Родна неуједначеност је слабија него између жена и мушкараца српске националности.

Међу мушким становништвом бошњачке и албанске националности у централној Србији удели оних који имају терцијарни ниво образовања су мањи од десет процената. Таква је ситуација са Мађарима, Хрватима, Буњевцима, Румунима и Словацима у Војводини. Значајно мањи удели особа са завршеном вишом школом или факултетом постоје код припадника ромске националности, међу којима, код оба пола они чине мање од једног процента.

Родне разлике у погледу заступљености особа одређеног образовног нивоа различитог су интензитета. Неуједначена распрострањеност најниже и највишег степена школске спреме код жена и мушкараца, најизраженија је међу припадницима црногорске националности. У женској црногорској популацији централне Србије удео лица без школе или са 1-3 разреда је пет и по пута већи него у мушкој (4,5% и 0,8%), док је заступљеност оних који су стекли терцијарни ниво за готово једну петину већа међу мушкарцима (44,7% према 22,7%).

Међу припадницима српске националности више од три пута је већа заступљеност особа са најнижим образовним нивоом међу женама (11,7% према 3,3%), док су високо образовани за нешто више од два процентна поена заступљенији у мушкој популацији (12,9% према 10,4%). Међу припадницима осталих националности мања је родна разлика у заступљености особа без школе и са 1-3 разреда. Испољена је кроз око два пута веће уделе међу женама, код албанске, бошњачке, ромске националности и неизјашењених, а два и по пута између Југословени/ке.

У Војводини је нешто слабије изражена родна разлика у заступљености особа без школе и са 1-3 разреда међу Буњевицама, Мађарима, Ромима, Румунима и неизјашењенима него код припадника српске националности. Родна разлика у заступљености особа са терцијарним нивоом образовања и овде је најизраженија између Црногорки и Црногораца (12,4% код жена и 20,7% код мушкараца). Родна неуједначеност међу припадницима/цама српске националности је блажа и то пре свега због готово два пута мање заступљености овог образовног нивоа у мушкој популацији.

Родна разлика у заступљености средње образованих у централној Србији је најизраженија између жена и мушкараца албанске и бошњачке националности. Међу Бошњакињама удео оних које имају средње образовање је за близу десет процентних поена мањи него међу Српкињама (27,6% према 36,8%), док је међу Албанкама њихов удео готово пет пута мањи (7,8%). С друге стране, међу женама и мушкарцима црногорске националности уједначена је заступљеност оних које имају средње образовање, али у Војводини је разлика изражена кроз за десетак процентних поена већу заступљеност у мушкој популацији.

У Покрајини је међу припадницима српске националности израженија родна разлика у заступљености средње образованих, него што је то у централној Србији. Међу Ромима је најмања неуједначеност, али су и удели средње образованих изузетно ниски (7,9% међу мушкарцима и 3,4% међу женама). С друге стране, између Југословена и Југословенки неуједначеност је нешто израженија, али се ради о готово највећој заступљености средње образованих особа, у поређењу са осталим националностима (54,3% и 47,2%).

Претходна анализа упућује на закључна разматрања који се тичу међунационалних разлика у погледу образовних карактеристика оба пола, као и на оне који се тичу различитости родних позиција. Припадници ромске националности имају најнеповољнију образовну структуру, што је испољено кроз значајно ниже уделе особа које су стекле средње образовање и међу женама и међу мушкарцима, а заступљеност високо образованих је готово занемарљива. У поређењу са мушкарцима Ромкиње су у још неповољнијем положају, мада су родне образовне разлике интензивније међу неким другим националностима.

Женско становништво свих националности има неповољнију образовну структуру у односу на мушку популацију. Томе у прилог говори већа заступљеност особа без школе и са нижим нивоима образовања међу женама, док су у мушкој популацији већи удели средње и високо образованих. Ипак, међу посматраним националностима постоје разлике у образовним структурама женских популација.

Жене различитих националности нису у једнаким позицијама или се не понашају на исти начин, с обзиром на разлике у погледу удела лица без школе, као и заступљености средње и високо образованих. Припаднице српске националности налазе се у нешто повољнијим позицијама у поређењу са женама бошњачке и албанске националности, али у неповољнијој у односу на жене црногорске националне припадности. Повољнији положај Српкиња видљив је кроз ниже уделе особа без школе и са 1-3 разреда, кроз више уделе средње образованих, пре свега у поређењу са Албанкама, као и високо образованих, не само у односу на њих, већ и у поређењу са Бошњакињама.

Ове разлике упућују на претпоставку да различитост образовних карактеристика жена ових националности није само последица различитог положаја у прошлости, већ разлика између средовечних генерације жена, пре свега када је у питању стицање терцијарног нивоа образовања. С друге стране, неповољније позиције у односу на Црногорке видљиве су, не само кроз заступљеност особа без школе, већ и кроз мање уделе средње и високо образованих, што такође говори о разликама у позицијама жена ове две националности или можда у понашању генерација жена које су се школовале и образовале у другој половини двадестог века.

У поређењу са припадницама Мађарске националности, нешто већи удели особа без школе и са 1-3 разреда међу српкињама у Војводини, могли би да се сматрају последицом различитог положаја старијих генерација жена. Удели жена које имају диплому више школе или факултета већи су међу припадницама српске националности. Разлика у образовним карактеристикама жена ове две националности можда би се једним делом могла објаснити и старосном структуром ових популација, а за неке друге могуће разлоге потребно је додатно испитивање.

Када је у питању мушко становништво најочљивија је особеност образовне структуре припадника црногорске националности. Међу њима је

изузетно висок удео особа које су стекле терцијарни ниво образовања, а та разлика значајна је и у односу на припаднике српске националности. Поред тога, они се издвајају и због ниске заступљености лица која су без школе. Међутим, значајна је родна разлика између жена и мушкараца црногорске националности, у погледу удела лица без школе, али и високо образованих. Он указује на положај жена, који је заправо неповољнији него што је то случај код српске националности. С обзиром на израженост родне разлике у заступљености особа које имају терцијарни ниво образовања, ова међу национална различитост може бити и последица различитог положаја жена и мушкараца, не само у старијим генерацијама.

4.5. Карактеристике економске активности

Подаци о економским карактеристикама становништва прикупљани су пописом 2002. године, уз методолошка решења која су донекле другачија од претходних (В. Станковић, 2006). Према примењеним међународним препорукама посматрана је тзв. текућа економска активност. То значи да се добијене економске карактеристике односе на недељу која је претходила попису. Поред тога, за разлику од претходних, у попису 2002. незапосленим лицима сматрана су не само лица пријављена служби за запошљавање, већ и она која су изјавила да су незапослени и који су самостално тражили посао. Ипак, методолошке промене не представљају значајнију препреку за поређење релевантних демографских карактеристика са претходним пописима, из истраживачког угла врло драгоценог приступа у разматрању овог аспекта родне неравноправности.⁶

Анализа економских карактеристика жена и мушкараца, као и у осталим случајевима, одређена је методологијом у прикупљању података и садржајем пописног материјала, па су стога и овде присутна одређена сазнајна ограничења. У пописима поједних држава у региону садржана су одређена питања којима се још конкретније расветљава економска активност као динамичка и, у савременим социо-економским условима променљива категорија. У неким су прикупљани подаци о економској активности и запослености у претходној години, специфицирана су питања о незапосленима, у временском погледу, претходном статусу, начинима тражења посла. У појединим пописима постављано је питање о пословима којима је или остваривана додатна зарада или су тај рад обављали као помажући чланови у пољопривредном домаћинству или породичном предузећу. Питање о главним изворима прихода, није било присутно у нашем попису 2002, али у неким државама јесте (Бугарска, Хрватска Бивша југословенска Република Македонија). Међутим, налази се међу питањима која се односе на економску активност, у Попису становништва Србије, спроведеном 2011. године.

Такође, анализа која је пред нама одређена је доступношћу пописне грађе и садржајем обрађених и презентованих података, па нека питања која су занимљива из угла родних разлика и односа полова, овде нису размотрена. То је на пример, случај са социо-демографским карактеристикама средовечног издржаваног становништва и лица која не обављају занимање. Карактеристике економске активности женског и мушког становништва овде ће бити

⁶Економске карактеристике пореде се са подацима које се тичу становништва у земљи, у пописима 1991. и 1981. године.

представљене из већ препознатљивог аналитичког оквира који пре свега садржи просторну упоредивост, анализу временских серија и старосну димензију, важних аспеката у сагледавању родних разлика и њених евентуалних промена. Свакако, опште карактеристике и разлике у активности и економској самосталности биће сагледане и према националној припадности, као и према типу насеља. Поред тога, размотриће се и карактеристике женске и мушке економске активности према образовном нивоу, као и из угла делатности и занимања, ближих одредница њиховог професионалног и социо-економског положаја.

Економска активност становништва Србије 2002, одликује се нижом општом стопом у односу на претходне пописне године, с тим што постоји различит допринос мушке и женске популације (Радивојевић, 2006). У односу на 1981 и 1991, број активних и удео у укупном становништву мањи је код оба пола, али је то смањење слабије у женској популацији. Промене активности мушкараца одвијале су се пре свега због смањења активности старијих генерација, под утицајем опадања пољопривредног становништва, али и услова пензионисања и остваривања права на превремени одлазак у пензију (инвалидске пензије, или бенефицирани радни стаж). Економска активност женског становништва пре свега је одређена стицањем образованих квалификација и ширењем средњег и високог образовања, као и јачањем сектора услуга, који у значајној мери „захтева“ женску радну снагу. Промене у обиму радне снаге током времена све више су биле изложене утицају социо-економских фактора, степену друштвено-економског развоја који се тиче структурних привредних промена, али и законских регулатива у сфери радног права, систему социјалног и пензионог осигурања, као и понашања становништва у погледу стицања образовних квалификација.

Категорија лица с личним приходом бележи значајан пораст удела међу становницима оба пола, за разлику од издржаваних код којих се бележи смањење заступљености (Радивојевић, 2006). Врло значајна промена у активности, јесте апсолутни и релативни пораст активног становништва које не обавља занимање, а с обзиром на њихову старосну структуру, ова тенденција се значајним делом сматра последицом друштвених и економских кретања која су се рефлектовала и на привреду наше земље. Промена заступљености активног становништва према делатности одвијала пре свега ширењем секундарог и јачањем терцијарног сектора. У пописном периоду 1991-2002. уочава се пораст учешћа трговине, здравствене и социјалне заштите и стамбено-комуналних делатности. Сматра се да ће тек у резултатима наредног пописа моћи да се сагледају ефекти привредног реструктурирања и приватизације на пораст важности трговине, саобраћаја, финансијских, интелектуалних и других личних услуга. Међу активним становништвом одвијале су се и промене у професионалној структури радне снаге, односно заступљеност појединих занимања. На значају добијају она занимања за која је потребна висока стручност и квалификација, она која су подстакнута развојем информатике и нових технологија, као и она која су била све потребнија у условима приватизације и привредне реструктурирације.

4.5.1. Родне економске карактеристике и разлике према старости

Економска активност женског и мушког становништва Србије 2002. године је последица демографских процеса током друге половине двадесетог века и утицаја друштвених фактора који су се формирали у другачијем друштвеном контексту у последњој деценији двадесетог века. И поред тога што је израженији пад удела економски активних у мушкој него у женској популацији 15 и више година, родна разлика испољена кроз ниже уделе у женској популацији постоји и 2002. године (Шобот, 2010б).

Испољена на овај начин родно неуједначена економска активност присутна је на сва три посматрана подручја (табела 4.5.1). У централној Србији без Београда и у Војводини међу женама старим 15 и више година је за око једну петину мањи удео оних које су или потенцијална или стварна радна снага, док је у граду Београду родна разлика блажа. Економски најактивније су жене на подручју града Београда, док је у мушкој популацији старој 15 и више година мањи удео економски активних него на друга два подручја. Просторна разлика у погледу опште стопе економске активности, између осталог, могла би се објаснити образовним карактеристикама становништва, као и разликама у заступљености пољопривредног становништва.

Удели економски активних у мушким популацијама централне Србије без Београда и Војводине 2002. уједначени су, док је у претходним пописима, њихова заступљеност била већа на првом подручју. Најинтензивније смањење забележено је управо међу мушким становништвом централне Србије без Београда, јер су 1991. економски активни чинили 73,3%. И у женској популацији 15 и више година је интензивнији пад удела економски активних (1991 - 53,3%), него на друга два подручја. Супротно томе, у Војводини је 1991. забележен најмањи удео економски активних жена међу старима 15 и више (41,3%), а услед благог пораста њихове заступљености, 2002. године смањена је диференцираност, пре свега у поређењу са централном Србијом без Београда. Удео економски активних у женској популацији старој 15 и више на подручју града Београда није значајније промењен. Удео економски активних 1991. био је за око два процентна поена већи него 2002.

Табела - 4.5.1. Стопа економске активности мушке и женске популације (15 и више година), према старости, по подручјима 2002.

	Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушка	женска	мушка	женска	мушка	женска
Свега 15 и више	64,2	45,2	64,8	43,1	59,8	47,3
15 - 19	23,5	16,6	23,8	16,2	15,9	11,0
20 - 24	71,1	53,5	71,2	52,1	56,9	45,0
25 - 29	88,4	70,2	88,5	69,6	81,9	74,2
30 - 34	95,0	79,4	94,6	76,4	93,1	86,0
35 - 39	95,8	80,3	95,0	77,5	94,8	88,1
40 - 44	94,9	78,7	94,1	77,3	94,4	86,7
45 - 49	92,5	70,4	91,0	70,0	91,1	80,3
50 - 54	84,5	57,1	83,1	55,5	82,5	65,7
55 - 59	67,5	28,1	66,3	18,2	65,2	18,6
60 - 64	29,5	14,9	21,0	8,2	19,2	5,7
65+	14,7	9,5	11,4	4,8	4,0	1,7

Родно неуједначена економска активност највећим делом је последица интензивне разлике између жена и мушкараца који имају између 55 и 59 година, на сва три подручја. У централној Србији без Београда удео економски активних међу мушкарцима је два и по пута већи него код жена, а у Војводини и граду Београду три и по пута. Економска активност мушке популације ове старости уједначена је по подручјима, док је економска активност жена у Војводини и граду Београду мања него на преосталом подручју централне Србије.

Део објашњења ниже економске активности жена 55-59 година у односу на мушкарце, могао би се потражити у њиховом друштвеном положају. С једне стране, то били социо-културолошки фактори који су ограничавали могућности ових генерација жена, од којих се очекивала преовлађујућа посвећеност породици. С друге стране, њихове образовне карактеристике представљају врло важан оквир економске активности.

Међутим, ове генерације жена имале су знатно већу стопу економске активности у млађим узрастима. Према пописним подацима 1981. у граду Београду је три четвртине жена 35-39 година било економски активно, у централној Србији без Београда око 70%, а у Војводини око 60%. Након једне деценије, 1991 економска активност жена 45-49 година је нешто мања. И тада је била највећа стопа међу женама града Београда (69,9%), а у Војводини нижа него у централној Србији без Београда (53,2% према 61,4%). Међутим, економска активност жена 55-59 година 2002, је знатно нижа у односу на пописне године, када су биле млађе.⁷

Као могући разлог може се навести да је економска активност жена у централној Србији и у Војводини у претходним пописним годинама значајним делом била одређена уделом пољопривредница у овим генерацијама, и да је то утицало на смањивање економске активности 2002. Међутим, то се не би могло рећи и за економску активност средовечних жена у граду Београду, где је 2002 удео економски активних међу женама 55-59 близу четири пута мањи него 1991. у старосној групи 45-49 година.

И у мушкој популацији 55-59 година 2002. је мањи удео економски активних у односу на око 90% економски активних у старосној групи 45-49 1991. године. У централној Србији без Београда и у Војводини стопа економске активности је мања за четвртину, а у граду Београду за око једне трећине. Ипак, пад економске активности жена је интензивнији. Тако је 2002. повећана разлика у економској активности жена и мушкарца 55-59 година, у односу на родну неуједначеност 1991 међу старима 45-49 година.

Економску активност становништва 55-59 године 2002, потребно је посматрати и у контексту економске кризе током 1990-их. Она је, између осталог, за последицу имала „технолошке вишкове“ радне снаге услед чега су и жене и мушкарци остајали без посла. Погоршање економског положаја, посматрано кроз пад економске активности, ипак је интензивније у женској популацији, што је резултирало порастом родне разлике.

Родна разлика у економској активности, испољена кроз веће стопе у мушкој популацији постоји и код млађих генерација, као појава карактеристична у свим временским тачкама посматрања, на сва три подручја.

⁷ Овде се посматра економска активност генерација жена рођених током и пред крај Другог светског рата. Мада је последњи међупописни период био 11, а не 10 година, то нема суштинског утицаја на оно што се овде жели размотрити.

Према пописним подацима 2002. године уочава се да је између средовечних жена и мушкараца разлика у економској активности знатно мања у граду Београду него на друга два подручја (табела 4.5.1). У централној Србији без Београда и у Војводини економска активност мушког становништва 20-24 и 25-29 година је за близу једне петине већа у поређењу са женском популацијом.

У односу на друга два подручја, родна разлика у граду Београду највећим делом је мања због веће економске активности жена до 55 година. Међутим, женска популација 20-24 године у Војводини и на преосталом подручју централне Србије има већу стопу економске активности, него у граду Београду. И у мушкој популацији 20-24 године економски активни су мање заступљени, него на друга два подручја. Ова просторна различитост могла би да буде одраз понашања после стицања средњег нивоа образовања, претпостављајући да је наставак школовања у већој мери присутан у младим генерацијама становника оба пола на подручју града Београда.

Међу београдском мушком популацијом 25-29 година такође је мањи удео економски активних него на друга два подручја. Међутим, у женској популацији града Београда нешто је већи удео економски активних, него на друга два подручја. Нижа економска активност мушког становништва у граду Београду резултирала је блажом родном разликом, него у случају економске активности жена и мушкараца 25-29 година на преосталом подручју централне Србије и у Војводини. У осталим старосним групама све до 55 година, интензивнија је просторна неуједначеност у економској активности женског становништва.

4.5.2. Генерацијске промене у стопи економске активности

Поређење економске активности различитих генерација и уочавање родних разлика потврђује интензивну промену економске активности женског становништва.

У Војводини и на подручју града Београда уочава се интензивнији пораст стопа економске активности жена рођених током 1950-их у односу на генерације рођене пре Другог светског рата. Међутим, у централној Србији без Београда промене стопе економске активности жена ових генерација су слабијег интензитета.

Економска активност старијих генерација жена централне Србије без Београда, била је одређена заступљеношћу пољопривредница, више него што је то био случај на подручју града Београда.⁸ Према пописним подацима из 1981. око половине жена 55-59 и 60-64 године (генерације 1922/26 и 1917/21) било је економски активно, док су жене ових генерација у граду Београду имале готово три, односно близу пет пута мању стопу економске активности (19,1% и 10,3%).

⁸ Према подацима пописа 1981. пољопривредно становништво у централној Србији чини 24,4% мушке и 30,7% женске популације, док су удели пољопривредног становништва међу женама и мушкарцима у граду Београду знатно мањи (5,5% мушка и 6,5% женска популација). Пољопривреднице су бројније од пољопривредника, у централној Србији за око 30% (око 854,6 хиљада жена и 659,0 хиљада мушкараца), а у граду Београду за око 16% (49,0 хиљада жена и 39,2 хиљада мушкараца). На оба подручја је већа стопа активности мушког пољопривредног него женског становништва, али је економска активност жена у значајној мери одређена заступљеношћу активних пољопривредница. То је нешто наглашеније у централној Србији (пољопривреднице чине 48,3% економски активне женске популације), него у граду Београду (45,9%)

Различитост између ова два подручја још је израженија у случају жена које су 1981. имале 65 и више година (рођене крајем 19. и током прве две деценије 20.) Удео економски активних међу жена 65 и више година у централној Србији без Београда био је готово пет пута већи у односу на ове генерације жена у граду Београду (30,5% према 6,2%).

Уочава се да 2002. године жене између 30 и 54 године (рођене између 1958. и 1972) имају већу стопу економске активности него што је то био случај са женама ове старости 1981. године (рођене између 1927. и 1951). Пораст удела економски активних био је нешто интензивнији међу женама града Београда, па је 2002. године неуједначенија економска активност жена ова два подручја. У случају жена 45-49 и 50-54 године промене су резултирале чињеницом да је 2002. године већа њихова економска активност у граду Београду него на преосталом подручју централне Србије. Подаци из 1981. указују да је однос ова два подручја био другачији. У централној Србији без Београда 60,9% жена 45-49 година и 51,8% жена 50-54 године било је економски активно, док је у граду Београду заступљеност економски активних била мања (55,0% и 35,9%).

У најмалђим старосним групама 2002. године мањи су удели економски активних него 1981, што се пре свега може објаснити наставком школовања. Међутим, у Војводини је нешто већи удео економски активних међу женама 25-29 година, док а на друга два подручја постоји блажи пад економске активности жена ове старости. Такође, економска активност жена 30-34 и 35-39 година најинтензивније је порасла у Војводини, где су 1981. њихове стопе активности биле ниже него на друга два подручја. Ипак, удели економски активних међу женама ове две старосне групе и 2002, су нешто мањи него у централној Србији без Београда, а још израженије у односу на женску популацију града Београда.

За разлику од женске популације, економска активност мушког становништва 2002. године углавном је нижа него 1981, осим у граду Београду и у Војводини у старосним групама 50-54 и 55-59 година. Нешто више од три четвртине мушкараца 50-54 и око половина старих 55-59 година у граду Београду 1981. били су економски активни, а 2002, стопа њихове економске активности је већа. Тако је удео економски активних међу мушкарцима ових старосних група, 2002. готово уједначен на посматрана три подручја.

Анализа према старости омогућава конкретнији закључак о родним карактеристикама и разликама у економској активности жена и мушкараца. Може се говорити о промени економске активности женског становништва, која је последица понашања жена рођених током друге половине 20. века. За разлику од старијих генерација, чија је економска активност пре свега била последица бављења пољопривредом, послератне генерације су учиниле један нови корак у погледу економске активности. Оне се појављују на тржишту рада и то постаје све распрострањенија појава у женској популацији. Пораст удела економски активних међу средовечним женама је последица изласка на тржиште рада женске квалификоване и образоване радне снаге, што није био случај са економском активношћу старијих генерација жена.

Посматрање тенденција економске активности становника једног и другог пола омогућило је увид у родне специфичности. Израженост пада економске активности мушког становништва 15 и више година је главна карактеристика, а промене у случају средовечне женске популације имају већу важност у квалитативном погледу. Оне говоре о другачијем карактеру економске активности женске популације, мада је у статистичком погледу израженија промена економске активности мушкараца.

Пад економске активности женске популације 15 и више година у централној Србији без Београда пре свега је последица мањих удела економски активних жена старих 55 и више година. Насупрот тога, пораст удела економски активних међу женама 30 до 54 године благо је повећао економску активност жена у Војводини, а у случају женске популације 15 и више година у граду Београду стопа је остала готово непромењена.

Пад удела економски активних у мушкој популацији 15 и више година, није само последица мањих стопа економске активности старије средовечних и старих 65 и више година, већ и становништва старог између 15 и 30 година, што се између осталог може довести у везу са понашањем у погледу стицања средњег и терцијарног нивоа образовања. Пад удела економски активних забележен је и у женској популацији 15-24 године, као последица наставка образовања једног од релевантних фактора економске активности становништва овог животног доба.

У којој мери је образовање фактор економске активности млађих генерација жена и мушкараца, да ли постоји разлика у том погледу и како се испољава потребно је утврдити емпиријским путем. Такође би било занимљиво размотрити да ли је нижа економска активност мушког становништва града Београда 20-24 године у односу на друга два подручја, само последица различитог понашања у погледу наставка школовања или су присутни и неки други фактори.

4.5.3. Лица која не обављају занимање, незапослени и лица с личним приходом

Лица која не обављају занимање и незапослени припадају групи економски активних, али они нису у истој позицији као они који обављају занимање, односно као запослени. Са становишта социо-економских аспеката родне неравноправности занимљиво је сагледати карактеристике и разлике између жена и мушкараца у погледу заступљености ових лица. Она се може посматрати као показатељ економске зависности. Ипак, њихове позиције су другачије у односу на издржавана лица, која нису ни присутна на тржишту рада.

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	Мушко	Женско	Мушко	Женско	Мушко	Женско
Свега 15+	19,8	24,3	22,0	24,8	21,1	23,1
15 - 19	65,5	71,2	67,7	69,8	74,0	74,4
20 - 24	58,0	61,3	56,6	54,2	57,8	53,3
25 - 29	32,5	45,7	30,3	40,5	31,9	36,9
30 - 34	21,0	31,2	21,2	29,6	21,6	27,4
35 - 39	15,0	20,8	16,5	21,7	16,3	20,4
40 - 44	11,3	13,9	14,4	15,1	13,4	15,1
45 - 49	9,1	10,5	12,4	12,7	11,7	12,8
50 - 54	8,8	9,4	12,0	11,6	10,8	12,6
55 - 59	9,6	3,6	12,2	7,8	11,0	9,5
60 - 64	3,6	1,7	7,9	3,9	6,8	6,5
65+	1,6	1,2	2,8	2,1	6,6	7,2

Према пописним подацима 2002. око четвртине женског и близу једне петине мушког економског активног становништва 15 и више година не обавља занимање.⁹ Највећа заступљеност лица која не обављају занимање међу активнима оба пола регистрована је у најмлађим старосним групама, а родна разлика је најинтензивнија у старосним групама 25-29 и 30-34 године (табела 4.5.2). Она је најмање изражена на подручју града Београда, где су и мањи удели оних који не обављају занимање. У централној Србији без Београда удели жена које не обављају занимање су нешто већи, а просторна диференцираност је израженија је у погледу старих 25-29 година.

Мањи је број жена него мушкараца 15 и више година који не обављају занимање (табела 4.5.3). Разлика је најмање изражена у граду Београду, а најизраженија у Војводини где је мањи број жена него мушкараца готово за једну петину. Ипак, вредности стопа феминитета према старости пружају нешто другачију слику. После 25 година старости бројније су жене него мушкарци који не обављају занимање и то до 40 година у Војводини и централној Србији без Београда, односно до 54 године у граду Београду.

На подручју града Београда најинтензивније је изражен већи број средовечних жена него мушкараца који не обављају занимање. Економски активне жене старе 30-34 године које не обављају занимање за једну четвртину су бројније од мушкараца, 35-39 година за близу 30%, а 40-44 године за око 18%. У Војводини је за око 15% већи број мушкараца 40-44 који не обављају занимање, а у централној Србији без Београда не постоји значајнија разлика. За разлику од друга два подручја, у граду Београду је и у старосним групама 45-49 и 50-54 године је већи број жена него мушкараца који не обављају занимање.

	Ц. Србија без Београда			Војводина			Град Београд		
	Укупно	Активни	Не обавља занимање	Укупно	Активни	Не обавља занимање	Укупно	Активни	Не обавља занимање
Свега 15+	1049,6	740,0	907,6	1086,0	722,0	816,5	1138,1	901,5	987,5
15 - 19	954,2	673,6	732,5	958,0	653,5	674,1	959,5	663,4	666,7
20 - 24	953,1	717,0	757,9	949,0	694,5	664,9	997,8	789,0	727,5
25 - 29	969,3	769,8	1082,3	968,0	761,6	1017,6	1064,3	964,4	1116,4
30 - 34	990,2	827,8	1229,3	985,4	796,4	1111,8	1068,5	986,9	1250,6
35 - 39	998,8	837,4	1162,3	1004,9	819,8	1078,2	1096,9	1019,3	1277,1
40 - 44	986,7	818,3	1003,4	1004,4	825,1	864,9	1138,8	1045,2	1178,9
45 - 49	968,6	737,3	844,5	988,2	760,2	778,1	1128,8	994,8	1094,1
50 - 54	982,1	663,6	706,5	1016,1	679,1	656,2	1164,9	927,6	1082,7
55 - 59	1045,5	434,5	164,7	1110,6	304,7	196,3	1154,3	329,5	286,0
60 - 64	1096,9	555,0	266,0	1184,2	461,9	231,4	1177,6	350,0	331,6
65+	1306,8	845,8	667,7	1502,2	636,8	486,1	1361,0	567,0	625,5

Положај економски активних лица која не обављају занимање потребно је додатно испитати. Мада је већи број мушкараца него жена, када се посматра популација 15 и више година, то није однос присутан у свим старосним групама. Ово је више карактеристика средовечне женске него мушке популације, а потребно је посебно сагледати разлоге и позиције жена и

⁹ Према методологији пописа која подразумева текућу активност, што значи да ови подаци представљају стање у недељи која је претходила попису.

мушкараца. Број и родна разлика у том погледу једним делом би се могли посматрати као ефекат социјалних и економских прилика током 1990-их.

При расветљавању родних разлика потребно је имати у виду да су жене мање бројне од мушкараца међу економски активнима, али да је у средовечној популацији већи број жена него мушкараца који не обављају занимање. Ово је још један показатељ неповољности средовечне женске популације, овде манифестован кроз могућности економски активних да пронађу посао.

	Централна Србија		Војводина	
	Мушко	Женско	Мушко	Женско
Укупно	19,1	23,9	20,6	24,8
15-19	65,1	71,9	65,0	69,8
20-24	49,0	59,0	45,3	54,1
25-29	31,2	42,8	29,2	40,4
30-34	21,0	29,9	21,0	29,6
35-39	15,2	20,7	16,3	21,7
40-44	11,8	14,3	14,3	15,1
45-49	9,8	11,3	12,3	12,7
50-54	9,3	10,5	12,0	11,6
55-59	9,9	4,8	12,1	7,6
60-64	3,9	2,0	7,5	3,6
65 +	1,3	0,9	2,2	1,5

Према пописним подацима 2002, већи је удео незапослених лица¹⁰ међу женама него мушкарцима (табела 4.5.4). Такав однос бележи се до 55 година, а међу лицима која имају 55 и више година већи удео незапослених био је већи у мушкој популацији.

	Централна Србија	Војводина
Укупно	981,9	871,4
15-19	740,6	702,1
20-24	885,4	830,0
25-29	1131,0	1054,5
30-34	1245,2	1121,5
35-39	1206,0	1088,4
40-44	1065,9	870,7
45-49	934,6	782,7
50-54	838,6	657,2
55-59	197,0	191,7
60-64	258,3	222,7
65 +	585,8	436,3

У централној Србији је већи број незапослених жена него мушкараца између 24 и 45 година, а у Војводини, између 24 и 40 година (табела 4.5.5).

¹⁰ Незапосленим лицима, према пописној методологији, сматрана су сва лица која су се тако одредила, без обзира да ли су тражила посао преко службе за запошљавање или самостално (В. Станковић, 2006, 16)

Родна разлика, изражена кроз већи број незапослених мушкараца него жена, мања је у млађим генерацијама, него после 55 година старости.

Лица с личним приходом припадају категорији економски неактивних, али имају сопствене изворе прихода. Најзаступљенији у оквиру овог модалитета су пензионери (табела 4.5.6).

Из угла родних разлика занимљиво је расветлити позиције жена и мушкарца пензионера, али то није могуће на основу расположивих података. Поред тога, занимљиво је сагледати и остале модалитете, мада је њихова заступљеност врло мала. Ова врста разматрања доприноси дубљем сагледавању економских и других позиција жена и мушкараца.

Табела - 4.5.6. Лица с личним приходом, мушкарци и жене Србија, 2002.								
	Централна Србија							
	Лица с личним приходом				Лица с личним приходом у укупном	Структура лица с личним приходом		
	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход		% пензионера међу лиц. с л. прих.	% лица с приходом од имовине	% лица с другим лич. приходом
Мушко	542451	516545	5539	20367	20,4	95,2	1,0	3,8
Женско	560366	534398	3151	22817	20,0	95,4	0,6	4,1
	Војводина							
	Лица с личним приходом				Лица с личним приходом у укупном	Структура лица с личним приходом		
	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход		% пензионера међу лиц. с л. прих.	% лица с приходом од имовине	% лица с другим лич. приходом
Мушко	187834	172712	4685	10437	19,1	91,9	2,5	5,6
Женско	221165	203202	6777	11186	21,1	91,9	3,1	5,1

Приход од имовине је најређе заступљена опција међу становницима оба пола, мање присутна у централној Србији него у Војводини. Ипак, родна разлика се испољава кроз мањи удео у женској популацији, при чему су у лошијем положају жене у централној Србији. На овом подручју готово два пута је већи број мушкараца него жена, док је у Војводини већи број жена него мушкараца који имају приход од имовине. Разлоге је потребно додатно расветлити.

4.5.4. Родна разлика у погледу издржаваних лица

Родна разлика у погледу издржаваних лица указује да је то пре свега обележје економске позиције женског становништва. У централној Србији без Београда и у Војводини око једне трећине, а у главном граду једна четвртина женске популације 15 и више година је економски зависна од прихода издржаваоца. Удео издржаваних међу мушкарцима је готово уједначен на ова три подручја (између 12 и 13,5%). Између жена и мушкараца постоји разлика у структури издржаваних лица. Око 40% жена које припадају издржаваним лицима чине домаћице, док је у мушкој популацији доминантна заступљеност ученика и студената.

Феминизација овог модалитета економске активности очигледна је на сва три подручја, али је нешто блажа у граду Београду него на друга два (табела 4.5.8). Родна разлика је најмања када су у питању млађе старосне групе (15-25 година), које махом чине ученици и студенти и када је припадност овој категорији на неки начин подразумевајућа.

После 25 година старости разлика између жена и мушкараца се интензивира, што је израженије у централној Србији без Београда и у

Војводини. Број издржаваних жена 30-34 године на ова два подручја је шест, односно седам пута већи од броја издржаваних мушкараца, а код старих између 35 и 65 година она достиже и дванаест пута већи број издржаваних жена.

Табела - 4.5.8. Однос издржаване жене према издржаваним мушкарцима, према старости, по подручјима 2002.

	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Свега 15+	2,9	2,9	2,1
15 – 19	1,0	1,1	1,0
20 – 24	1,6	1,6	1,3
25 – 29	2,8	2,9	1,6
30 – 34	6,1	7,3	3,2
35 – 39	9,1	10,5	5,9
40 – 44	9,7	10,1	8,2
45 – 49	11,1	10,3	9,0
50 – 54	11,3	10,1	10,6
55 – 59	11,7	10,3	12,0
60 – 64	12,4	12,4	17,2
65+	8,0	8,8	14,3

И на подручју града Београда је значајна родна разлика у броју издржаваних лица када се посматрају жене и мушкарци рођених између 1958. и 1972. године. Три пута су бројније издржаване жене 30-34 године у односу на своје вршњаке, а око осам пута су бројније издржаване жене 40-44 године у односу на мушкараце ове старости.

Табела - 4.5.9. Удео издржаваних лица међу мушкарцима и женама, према старости, по подручјима 2002.

	Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Свега 15+	11,9	33,0	12,1	31,9	13,5	24,5
15 - 19	75,8	82,7	75,7	83,1	83,5	88,4
20 - 24	27,9	45,5	27,8	46,8	41,9	53,9
25 - 29	9,9	28,5	9,7	28,9	15,8	24,1
30 - 34	3,1	19,3	2,9	21,8	3,9	12,0
35 - 39	2,0	17,9	1,9	20,3	1,8	9,7
40 - 44	1,9	18,6	1,9	19,3	1,4	10,0
45 - 49	2,0	22,4	2,0	21,2	1,4	11,2
50 - 54	2,2	25,4	2,4	23,8	1,5	13,3
55 - 59	2,7	30,5	2,9	27,3	1,6	16,8
60 - 64	2,6	29,1	3,0	30,9	1,4	20,6
65+	6,1	37,4	5,4	31,9	2,2	23,1

Заступљеност издржаваних међу млађе средовечним женама није уједначена по подручјима (табела 4.5.9). У централној Србији без Београда око једне петине жена 30-34, 35-39 и 40-44 припада категорији издржаваних лица, а у граду Београду је удео издржаваних међу женама ових старосних група готово два пута мањи. Родна разлика у неуједначеној заступљености издржаваних значајна је на оба подручја, али је интензивнија у централној Србији без Београда. Удео издржаваних међу женама 30-34 године је више од шест, а међу женама 35-39 чак готово девет пута већи, него у мушким популацијама. У граду

Београду је нешто блаже изражена родна неуједначеност изражаваних лица, између жена и мушкараца ових старости.

Заступљеност изражаваних лица међу женама које су 2002. имале између 45 и 54 године готово два пута је била већа него међу женама у граду Београду. Међутим, нешто је блажа просторна неуједначеност родне разлике у овим и у старијим генерацијама, него што је то уочено у случају рођених током 1960. и касније. Када је у питању мушка популација, као најизраженија просторна разлика уочава се близу три пута већа заступљеност изражаваних међу старима 65 и више на подручју централне Србије без Београда.

На посматраним подручјима постоји разлика између млађих и старијих генерација жена у заступљености изражаваних. На подручју града Београда удео изражаваних међу женама 30-34 и 35-39 година од два до два и по пута је мањи у поређењу са њиховом заступљеношћу у старосним групама 55-59, 60-64 и 65 и више. У Војводини је међугенерациска разлика у заступљености изражаваних жена најслабије изражена, а у централној Србији без Београда најинтензивније је испољена у односу на жене рођене пре Другог светског рата (65 и више). Највећи удео изражаваних међу женама 65 и више забележен је у централној Србији без Београда.

Пад заступљености изражаваних лица у женској популацији је процес, уочен и међу женама рођеним током прве половине двадесетог века, али је ова појава посебно интензивна међу рођенима у послератним годинама и касније. У централној Србији без Београда најинтензивнија промена уочава се у старосним групама 35-39 и 40-44 године (рођене 1958-1967), где је удео изражаваних 2002. близу два пута мањи него 1981, када су оне чиниле око 30% жена ове старости (рођене 1937-1946). У Војводини је пад удела изражаваних интензивнији у старосним групама 40-44, 45-49 и 50-54, у којима је око половина жена ових старосних кохорти 1981. припадала изражаваним лицима. Промена је још интензивнија међу женама ових старости у граду Београду, код којих су и 1981. изражаване чиниле између 30 и 40%.

Пад удела изражаваних лица у женској популацији ових старосних група резултирао је значајним смањењем родне разлике. Разлика у броју изражаваних жена и мушкараца 35-39 и 40-44 године у централној Србији без Београда 1981. била је више од три пута већа него 2002. између жена и мушкараца ових старосних група. У млађим старосним групама уочава се пораст удела изражаваних жена, што је пре свега последица школовања. Према пописним подацима 1981. изражаване су чиниле око 30% женске популације 20-24 године у централној Србији без Београда и у Војводини, а у граду Београду око 45%, и на сва три подручја то су мањи удели него 2002. За разлику од Војводине, на друга два подручја нешто је већи удео изражаваних и међу женама 25-29 година. У централној Србији без Београда 1981. једна четвртина жена ове старости била је изражавана, а у граду Београду једна петина.

И у мушкој популацији 2002. је већи удео изражаваних, што се такође може повезати са понашањем у погледу наставка школовања. Ту су се и десиле најинтензивније промене у погледу заступљености изражаваних мушкараца. Мушко средовечно становништво, посебно после 30 година старости, током читавог периода има малу заступљеност изражаваних лица, што није случај у женској популацији.

Значи и поред изразите и континуиране тенденције пада удела изражаваних, ово је и даље значајно обележје економске позиције женске популације. Родне разлике су ублажене, позиције средовечних жена су

повољније, али економска несамосталност је још увек у значајној мери присутна. И то не само као одраз положаја старијих, већ и генерација жена рођених током друге половине двадесетог века.

4.5.5. Делатности активних жена и мушкараца

Демографска анализа делатности и занимања пружа увид у економску и професионалну структуру радне снаге, а родна перспектива нам омогућава уочавање битних социо-економских разлика између жена и мушкараца. Током друге половине двадесетог века десиле су се крупне промене у овим аспектима економских карактеристика становништва Србије, као последица промена у структури привреде и социо-економског развоја (Радивојевић, 2006). Најважније промене десиле су се у смањивању заступљености активних у примарном сектору, пре свега у пољопривреди, а ширењу секундарног сектора, као последица деаграризације и убрзане индустријализације, најважнијих структурних промена привреде.

Овај аспект социо-економских карактеристика женске и мушке популације је врло важан за расветљавање родне неравноправности, при чему се посматра као одраз родних модела понашања при професионалној оријентацији и избору занимања и као важна одредница економског и друштвеног положаја жена и мушкараца. Родне разлике у овом погледу с једне стране се сматрају последицом преовлађујућег женског и мушког модела понашања ка одређеним делатностима, односно занимањима, али и као једна од димензија њиховог социо-економског положаја.

Једно од основних запажања у социолошким испитивањима друштвене неједнакости полова тиче се неравноправности у полној подели рада заснованој на „културном наслеђеном обрасцу патријархалне дискриминације и сегрегације женског пола, који се преноси кроз процес социјализације у породици и изван ње“ (Милић, 1994: 53). Заправо, истиче се да су индивидуалне одлуке жена предодређене и условљене неким „претходним процесима и односима, искуствима и оријентацијама који резултирају у неке преферирајуће и женама као групи заједничке изборе и опције“. Поред тога, истиче се да тек анализа структуре женске запослености и специфичности женске радне снаге разоткрива прикривеност родне сегрегације која се уочава при испитивању социо-професионалне структуре и дистрибуције жена запослених у индустрији, уочених крајем 1980-их.

Према пописним подацима 2002. године постоји различита дистрибуција запослених жена и мушкараца и родна разлика у бројности једног и другог пола у одређеним делатностима. У централној Србији без Београда и у Војводини становници оба пола најчешће су заступљени у пољопривреди и у прерађивачкој индустрији, док се На подручју града Београда највећа заступљеност уочава у индустрији и трговини (табела 4.5.10). Трговина је трећа по заступљености запослених у централној Србији без Београда и у Војводини, док је то најчешћа делатност женске радне снаге у граду Београду у којој је готово једна петина активних жена које обављају занимање. Мушко активно становништво које обавља занимање најприступније је у прерађивачкој индустрији (једна петина), а то је нешто мање у односу на мушке популације друга два подручја.

И док не постоји значајнија родна разлика у заступљености жена и мушкараца у овим делатностима, издвајају се и оне у којима је изразитија

присутност једног или другог пола. Најинтензивнија неуједначеност постоји између запослених у здравству и социјалној заштити, где је женска заступљеност од четири до пет пута већа у поређењу са мушком популацијом. Женска радна снага на подручју града Београда нешто чешће него на друга два подручја запослена је у здравственој и социјалној заштити, док не постоји битнија просторна разлика у погледу удела мушкараца који обављају занимање у оквиру ових делатности. Економски активне жене које обављају занимање у граду Београду у прерађивачкој индустрији једнако су заступљене као и у здравству и социјалној заштити, док је на друга два подручја удео запослених у индустрији око два пута већи него у овим два делатностима.

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	Мушко	Женско	Мушко	Женско	Мушко	Женско
Пољопривреда, лов и шумарство	27,9	30,6	26,1	18,8	5,3	4,3
Рибарство	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Вађење руда и камења	2,4	0,6	0,7	0,2	2,4	0,7
Прерађивачка индустрија	26,8	23,2	27,8	23,6	20,2	15,3
Ел.енерг,гасом и водом (производња и снабдевање)	2,4	0,8	1,8	0,8	3,2	1,0
Грађевинарство	5,6	1,1	6,8	1,4	8,9	2,3
Трговина,оправка мотор.возила, моторцикала и предмета за домаћинство	8,8	11,7	10,6	16,2	15,7	19,4
Хотели и ресторани	1,9	2,9	1,9	2,8	2,3	3,3
Саобраћај, складиштење и везе	5,9	1,9	6,7	2,5	12,4	5,4
Финансијско посредовање	0,5	1,3	0,8	2,6	1,4	3,8
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	1,7	1,9	2,0	2,9	6,9	7,1
Државна управа, одбрана, обавезно соц.осигурање	4,9	3,2	4,5	4,2	7,7	6,9
Образовање	2,9	6,3	2,3	7,8	3,0	8,1
Здравствени и социјални рад	2,5	10,0	2,2	11,2	3,2	15,3
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	1,9	1,8	2,7	3,1	5,1	5,4
Приватна домаћинства са запосленим лицима	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,2
Екстериторијалне организације и тела	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1

Значајна је и родна разлика у заступљености запослених у образовању, испољена кроз два до три и по пута веће уделе у женској популацији. У централној Србији без Београда нешто је мањи удео ових жена него у Војводини и у граду Београду, али просторна разлика није значајнија. На сва три подручја у мушкој популацији активних мушкараца који обављају занимање већи је удео запослених у саобраћају и грађевинарству, него у образовању, или у здравству и социјалној заштити.

У мушкој популацији града Београда заступљеност оних који обављају занимање у области саобраћаја је четири пута већа у односу на удео мушкараца у здравству и образовању. То је нешто више од два пута већи удео у односу на женску популацију запослену у саобраћају. У централној Србији без Београда и у Војводини удели су нижи код оба пола, али је родна разлика нешто израженија, кроз три пута већу заступљеност у мушкој популацији. Заступљеност запослених у грађевинарству код оба пола је нижа, али је родна разлика интензивнија, због ниског удела ових лица међу економски активним женама које обављају занимање.

Највећи удео мушкараца који обављају занимање у грађевинарству забележен је у мушкој популацији града Београда и то је четири пута више него у женској популацији. То је нешто блажа родна разлика него у погледу запоселних у здравству, али интензивнија него у образовању. У централној Србији без Београда родно неуједначена заступљеност лица која обављају занимање у грађевинарству је још интензивнија, и испољена је кроз пет пута већи удео у мушкој популацији, што је израженија разлика него у образовању и здравству.

Између жена и мушкараца који обављају занимање не постоји значајнија разлика у заступљености запослених у државној управи, одбрани и обавезном социјалном осигурању. Ипак, уочавају се одређене родне специфичности. Мушкарци су пристунији у овој групи занимања, него у образовању, здравству и у сфери социјалног рада. То није случај у женској популацији. У централној Србији без Београда и у Војводини оне су три пута заступљеније у здравству и установама социјалног рада и готово два пута у образовању. У граду Београду жене су готово уједначено заступљене у државној управи и образовању, док су два пута присутније у здравству.

Највећа заступљеност жена и мушкараца запослених у државној управи, одбрани и обавезном социјалном осигурању је у граду Београду. Такође, на овом подручју је и већа заступљеност оба пола у случају послова који се тичу некретнина, при чему готово не постоји родна неуједначеност.

Родне разлике се могу сагледати и с обзиром на однос броја жена и мушкараца који обављају занимање у оквиру појединих делатности (табела 4.5.11 и табела 4.5.12). На овај начин се може уочити било уједначена

Табела - 4.5.11. Однос жена и мушкараца према делатностима, по подручјима, 2002.			
	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Укупно	0,7	0,7	0,8
Пољопривреда, лов и шумарство	0,8	0,5	0,7
Рибарство	0,2	0,1	0,4
Вађење руда и камења	0,2	0,2	0,2
Прерађивачка индустрија	0,6	0,6	0,6
Ел. енерг. гасом и водом (производња и снабдевање)	0,2	0,3	0,3
Грађевинарство	0,1	0,1	0,2
Трговина, оправка мотор. возила, моторцикала и предмета за домаћинство	0,9	1,1	1,0
Хотели и ресторани	1,1	1,1	1,2
Саобраћај, складиштење и везе	0,2	0,3	0,4
Финансијско посредовање	1,9	2,2	2,2
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	0,8	1,0	0,9
Државна управа, одбрана, обавезно соц. осигурање	0,5	0,6	0,7
Образовање	1,6	2,4	2,2
Здравствени и социјални рад	2,8	3,6	4,0
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	0,7	0,8	0,9
Приватна домаћинства са запосленим лицима	3,8	3,3	7,1
Екстериторијалне организације и тела	0,4	1,2	1,0

оријентисаност полова, било родна профилисаност различитог интензитета, и у случајевима мале заступљености лица у појединим делатностима. У том смислу се може говорити о родно једнако бројним или о више женским, односно мушким делатностима.

Најизраженија разлика постоји у здравству и социјалном раду, а најинтензивнија је у граду Београду, кроз четири пута већи број жена него мушкараца (4.5.11). У Војводини и у граду Београду више од два пута је већи број жена него мушкараца запослених у образовању, док је у централној Србији без Београда разлика нешто блажа. Претежно женска јесте и делатност финансијског посредовања, где је на сва три подручја око два пута већи број жена него мушкараца који обављају занимање у овој сфери.

Нешто већи број жена него мушкараца присутан је и у сектору хотели и ресторани. У граду Београду је за око 16% већи број жена, што је израженија разлика него на друга два подручја. У централној Србији без Београда, за разлику од друга два подручја, већи је број мушкараца него жена који обављају занимање у сектору који се тиче трговине на велико и мало, оправци моторних возила, мотоцикала и предмета за личну употребу у домаћинству. На сва три подручја најизразитија феминизација делатности присутна је у сектору приватна домаћинства са запосленим лицима. Овде је запослено свега неколико стотина жена, али је родна разлика у бројности најинтензивнија.

Више је делатности у којима се родна разлика испољава кроз већи број мушкараца него жена који обављају занимање (табела 4.5.12). Постојање више делатности које су „мушки“ профилисане, може бити последица већег броја мушкараца него жена који обављају занимање, али и резултат концентрације женске радне снаге у одређеним делатностима, односно пре свега у секторима здравства, социјалног рада и образовања.

Табела - 4.5.12. Однос мушкараца и жена према делатностима, централна Србија без Београда, Војводина и Град Београд, 2002.			
	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Укупно	1,4	1,4	1,2
Пољопривреда, лов и шумарство	1,3	2,0	1,5
Рибарство	4,1	8,3	2,4
Вађење руда и камења	5,4	4,5	4,1
Прерађивачка индустрија	1,6	1,7	1,6
Ел.енерг,гасом и водом (производња и снабдевање)	4,1	3,5	3,8
Грађевинарство	7,1	7,0	4,7
Трговина,оправка мотор.возила, моторцикала и предмета за домаћинство	1,1	0,9	1,0
Хотели и ресторани	0,9	0,9	0,9
Саобраћај, складиштење и везе	4,4	3,8	2,8
Финансијско посредовање	0,5	0,5	0,5
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	1,2	1,0	1,2
Државна управа, одбрана, обавезно соц.осигурање	2,1	1,5	1,3
Образовање	0,6	0,4	0,4
Здравствени и социјални рад	0,4	0,3	0,3
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	1,5	1,3	1,1
Приватна домаћинства са запосленим лицима	0,3	0,3	0,1
Екстериторијалне организације и тела	2,4	0,9	1,0

Најинтензивнија разлика пристуна је у сектору грађевинарства. У централној Србији без Београда и у Војводини седам пута је већи број мушкараца него жена. У граду Београду разлика је мања због већег броја жена него у Војводини, односно мањег броја мушкараца него на преосталом подручју централне Србије. Изразито мушке делатности јесу и рударство, рибарство, производња и снабдевање електричном енергијом, гасом и водом, као и сектор саобраћаја, складиштења и веза, при чему постоји просторна диференцираност у интензитету ове родне различитости.

Више мушка делатност јесте и прерађивачка индустрија, у којој је број запослених мушкараца већи за око 60%, односно за око 70%, као и пољопривреда, где постоји израженија просторна диференцираност. У Војводини је готово сто процентна разлика у броју мушкараца и жена који обављају занимање у сектору пољопривреде, у граду Београду је за близу 50% већи број мушкараца, а на преосталом подручју централне Србије за мање од 30%.

У сектору државна управа, одбрана и обавезно социјално осигурање разлика је најинтензивнија у централној Србији без Београда, испољена кроз два пута већи број мушкараца који обављају занимање, а најмања у граду Београду, где су они бројнији за једну трећину. Нешто већи број мушкараца него жена које обављају занимање у области некретнина забележен је у централној Србији без Београда (за једну четвртину) и у граду Београду, где је разлика нешто блажа (за мање од једне петине).

Дакле, више је делатности у којима је већи број мушкараца него жена, а интензивна маскулинизација постоји у неколико случајева. Када су у питању делатности у којима су бројније жене родна разлика слабијег интензитета. Грађевинарство, рударство производња и снабдевање електричном енергијом су изразито мушки профилисане делатности, а тим интензитетом изражена „женска“ профилисаност регистрована је само у сектору приватна домаћинства са запосленим лицима, али се ради о знатно мањем броју лица. У Војводини и у граду Београду образовање и финансијско посредовање изазитије су „женски“ сектори делатности, него што је прерађивачка индустрија „мушки“ сектор. У централној Србији без Београда блажа је разлика између феминизације образовања и финансијског посредовања и маскулинизације прерађивачке индустрије.

Поред економске структуре према делатности разлике у броју жена и мушкараца потребно је размотрити и у погледу занимања које обављају. Анализа социо-професионалне структуре је још један корак ка расветљавању економских разлика који може да помогне у разумевању родног јазу у зарадама.

4.5.6. Занимања запослених жена и мушкараца

Професионална структура становништва Србије током друге половине двадесетог века доживела је крупне промене у погледу заступљености лица одређених занимања (Радивојевић, 2006). Оне су се дешавале као последица у структури привреде, односно заступљености појединих грана делатности, али и услед континуираног пораста образовног нивоа становништва, ширењем средњег, вишег и високог степена школске спреме. Разлике у занимањима жена и мушкараца очекиване су, као последица родне профилисаности уочених међу средње и високо образованима, и разлика у оријентисаности ка секторима делатности.

Овде је циљ да се проанализира заступљеност активних жена и мушкараца који обављају занимање и њихова структура према занимањима, као једног важног аспекта неравнопранвог положаја и социо-економских родних разлика. На тај начин ће се проверити и теза о родној сегрегацији према занимањима. Она се испољава кроз већу заступљеност жена у мање атрактивним занимањима, односно у оним чије обављање доноси мању зараду и мању друштвену моћ, или кроз пад друштвеног угледа појединих занимања која временом постају више женска (Милић, 1995).

Структура запослених према занимању није јендообразна на посматраним подручјима (табела 4.5.13). Мушко становништво централне Србије без Београда најчешће обавља неко од занимања у пољопривреди, рибарству и шумарству (више од једне четвртине). У Војводини је незнатна разлика у заступљености руковоаца машинама и уређајима, занатлија и лица која обављају неко пољопривредно или сродно занимање. На подручју града Београда, после занатлија, највећи је удео стручних сарадника и техничара.

Професионална структура мушког становништва града Београда разликује се од популација на друга два подручја с обзиром на знатно мање уделе оних који обављају занимање из сектора пољопривреде, рибарства и шумарства, али и у односу на веће уделе стручњака, законодаваца, функционера и менаџера. Просторна диференцираност најизраженија је у односу на преостало подручје централне Србије, где је заступљеност запослених мушкараца са пољопривредним и сличним занимања готово седам пута већа, док су удели стручњака два и по, а удели руководиоца, функционера и менаџера два пута мањи.

Табела - 4.5.13. Заступљеност мушкараца и жена који обављају занимање према занимању, по подручјима, 2002.			
	Ц.Србија без Београда	Војводина	Град Београд
	Мушко		
Законодавци, функционери и руководиоци менаџери	3,8	5,1	8,2
Стручњаци	4,7	5,2	12,0
Стручни сарадници и техничари	10,9	11,9	15,5
Службеници	4,2	5,2	5,2
Услужни радници и трговци	7,3	7,9	9,9
Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	26,2	16,8	3,9
Занатлије и сродни радници	16,2	18,0	17,7
Руковаоци машинама и уређајима и монтери	15,2	17,9	14,1
Основна једноставна занимања	5,9	9,1	5,3
Војна лица	1,3	0,9	2,1
	Женско		
Законодавци, функционери и руководиоци менаџери	2,0	3,5	4,8
Стручњаци	6,5	8,8	17,8
Стручни сарадници и техничари	20,9	24,7	29,0
Службеници	5,8	8,5	9,0
Услужни радници и трговци	12,2	16,0	14,9
Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	29,4	14,7	3,5
Занатлије и сродни радници	3,3	2,8	2,3
Руковаоци машинама и уређајима и монтери	9,6	9,4	3,5
Основна једноставна занимања	6,6	10,3	9,2
Војна лица	0,0	0,0	0,1

Просторна диференцираност постоји и у професионалној структури женског становништва које обавља занимање. У централној Србији без Београда и међу запосленим женама најчешћа је заступљеност оних које обављају неко од занимања у области пољопривреде, рибарства и шумарства, док су у Војводини и у граду Београду најчешћа занимања стручни сарадници и техничари. Ипак, ни у централној Србији без Београда није мала заступљеност жена чија су занимања стручни сарадници или техничари. Али, у женској популацији града Београда више од осам пута је мањи удео жена пољопривредница или оних које обављају занимање у области рибарства и шумарств, у односу на преостало подручје централне Србије и четири пута у поређењу са женама у Војводини.

Табела - 4.5.14. Однос жена и мушкараца који обављају занимање према занимању, по подручјима 2002.			
	Ц.Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Законодавци, функционери и руководиоци менаџери	0,4	0,5	0,5
Стручњаци	1,0	1,2	1,2
Стручни сарадници и техничари	1,4	1,5	1,5
Службеници	1,0	1,2	1,5
Услужни радници и трговци	1,2	1,4	1,3
Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	0,8	0,6	0,7
Занатлије и сродни радници	0,1	0,1	0,1
Руковаоци машинама и уређајима и монтери	0,4	0,4	0,2
Основна једноставна занимања	0,8	0,8	1,4
Војна лица	0,0	0,0	0,1

Женска популација главног града која обавља занимање великим делом припада групи стручњака, што је близу три пута чешће него на преосталом подручју централне Србије, и два пута у односу на жене у Војводини. Жене у граду Београду чешће су службенице, него у централној Србији без Београда. Такође готово два пута чешће обављају неко од занимања из групе законодавци, функционери, руководиоци и менаџери, у односу на жене са преосталог подручја централне Србије без Београда. У граду Београду мања је заступљеност жена које обављају занимање руковаоци машинама, уређајима и монтери, него на друга два подручја. С друге стране, и у београдској и у војвођанској женској популацији нешто је већа заступљеност оних које обављају неко основно једноставно занимање, него што је то у централној Србији без Београда.

Родна диференцираност професионалне структуре економски активних жена и мушкараца који обављају занимање указује на одређени степен родне профилисаности појединих занимања. Најинтензивнија родна разлика испољена кроз већу заступљеност у женској популацији присутна је у погледу групе занимања стручни сарадници и техничари. На сва три подручја два пута је већа заступљеност у популацији запослених жена, у односу на уделе у мушкој популацији.

Још је интензивнија родна неуједначеност испољена кроз чешћу пристуност зантаских и сродних занимања у мушкој популацији. У централној Србији без Београда пет, а у граду Београду чак седам пута је већа заступљеност занатлија у мушкој него у женској популацији која обавља занимање. Чешће женска занимања су услужни радници, службеници и стручњаци, а чешће

мушка занимања руковооци машинама, монтери, али и законодавци, функционери и менаџери.

Чини се да родне разлике у професионалној структури активних који обављају занимање још више долазе до изражаја када се посматра однос броја жена и мушкараца одређених занимања (табела 4.5.14 и табела 4.5.15). Разлика је мања када је у питању већи број жена него мушкараца који обављају одређено занимање. Најинтензивнија је разлика у погледу већег броја жена са занимањима стручних сарадника и техничара, у централној Србији без Београда испољена за више од једне трећине, а у граду Београду оне су бројније од мушкараца за више од једне половине.

Услужни радници и трговци такође су занимања са већим бројем жена при чему та разлика није истог интензитета на подручјима (табела 4.5.14). Најмања је у централној Србији без Београда где су жене бројније за око једне петине, док је најизраженија у Војводини (бројније за више од 40%). Разлика изражена кроз већи број жена службеница него мушкараца интензивнија је у граду Београду (за око 45% су бројније жене), него у Војводини (за око 15%), док је у централној Србији без Београда готово уједначен број жена и мушкараца који обављају ова занимања. Такође, у Војводини и граду Београду већи је број жена него мушкараца стручњака (за око једне петине), док је на преосталом подручју централне Србије родна разлика готово занемарљива.

Родна разлика посебно је интензивна у погледу већег броја мушкараца који обављају занатлијска и сродна занимања (табела 4.5.15). У граду Београду и у Војводини они су девет пута бројнији него жене са овим занимањима.

Табела - 4.5.15. Однос мушкараца и жена који обављају занимање према занимању, по подручјима, 2002.			
	Ц.Србија без Београда	Војводина	Град Београд
Законодавци, функционери и руководиоци менаџери	2.7	2.1	2.0
Стручњаци	1.0	0.9	0.8
Стручни сарадници и техничари	0.7	0.7	0.6
Службеници	1.0	0.9	0.7
Услужни радници и трговци	0.8	0.7	0.8
Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	1.3	1.6	1.4
Занатлије и сродни радници	6.8	9.0	9.2
Руковооци машинама и уређајима и монтери	2.2	2.7	4.9
Основна једноставна занимања	1.2	1.3	0.7
Војна лица	63.2	117.8	17.8

Међутим, најинтензивнија маскулинизација занимања тиче се војних лица, где се њихов број креће у хиљадама. Највећи број жена које обављају ово занимање је у граду Београду (375), а најмањи у Војводини (свега 31).

Изразито је већи број мушкараца који обављају занимања руковооци машинама и монтери у граду Београду (готово пет пута су бројнији од жена), а на друга два подручја разлика је знанто слабија (мушкарци су бројнији два до близу три пута). У централној Србији без Београда и у Војводини жене које имају ово занимање готово чак три пута су заступљеније него у београдској женској популацији која обавља занимање.

Маскулинизација занимања законодавци, функционери и менаџери најинтензивнија је у централној Србији без Београда, где је близу три пута већи

број мушкараца него жена. У Војводини и граду Београду мушкарци су два пута бројнији од жена које обављају неко од ових занимања.

4.5.7. Положај у занимању из родног угла

Слика економских карактеристика активног становништва које обавља занимање постаје још конкретнија путем анализе положаја у занимању. Основни модалитети разврставања економски активне популације која обавља занимање у методологији пописа су: запослени, раде ван радног односа, послодавци, индивидуални пољопривредници, лица која самостално обављају занимање, помажући чланови домаћинства и остали. Ова димензија социо-економског положаја омогућава анализу позиција с обзиром на начин обављања занимања које представља главни извор прихода. Из угла расветљавања родне неравноправности пружа увид у још један социо-економски аспект родних позиција и међусобних разлика.

Између жена и мушкараца не постоји значајнија разлика у погледу преовлађујућег модалитета обављања занимања. Значајна већина становника оба пола засновала је радни однос, док је заступљеност осталих модалитета знатно мања (табела 4.5.16). Нижи удели запослених међу лицима која обављају занимање у централној Србији без Београда него на друга два подручја, а пре свега у односу на град Београд, последица су заступљености индивидуалних пољопривредника на овом подручју. Они су шест и по пута мање заступљени међу запосленим мушкарцима у граду Београду, и девет пута мање међу економски активним женама које обављају занимање.

	Ц. Србија без Београда	Војводина	Град Београд
	мушко	мушко	мушко
Запослени	63,5	70,5	79,2
Раде ван радног односа	4,3	6,4	5,2
Послодавци	3,1	3,6	5,0
Индивидуални пољопривредници	24,9	14,7	3,8
Лица која самостално	2,7	3,0	5,5
Помажући чланови	0,2	0,2	0,2
Остали	1,4	1,6	1,0
	женско	женско	женско
Запослени	65,4	78,3	88,1
Раде ван радног односа	1,9	3,1	3,1
Послодавци	1,6	2,3	2,5
Индивидуални пољопривредници	28,9	13,8	3,2
Лица која самостално	1,0	1,4	2,1
Помажући чланови	0,4	0,3	0,2
Остали	0,8	0,8	0,8

Заступљеност лица која раде ван радног односа, послодаваца и лица која самостално обављају делатност већа је у мушкој популацији, при чему и у њиховој заступљености постоји одређени степен просторне диференцираности. У Војводини је нешто већа заступљеност оних који раде ван радног односа, него на друга два подручја, док су послодавци и лица која самостално обављају делатност нешто заступљенији у мушкој популацији града Београда.

Заступљеност жена које су запослене ван радног односа, као послодавци или да самостално обављају делатност је око два до два и по пута мања. Најмања учесталост ових модалитета забележена је међу женама централне Србије без Београда, где мање од 2% жена које обављају занимање ради ван радног односа, а нешто више од 1% су послодавци или самостално обављају делатност.

Положај у занимању и структура у погледу заступљености појединих занимања овде ће бити представљена кроз пример београдске женске и мушке популације. Број и заступљеност лица која обављају занимање а да не припадају запосленима значајно су мањи у односу на запослене, што је још наглашеније у женској популацији. Ипак, ове опције положаја у занимању на специфичан начин говоре о социо-економским карактеристикама активних који обављају занимање. Намера је да се занимања сагледају из угла учесталости могућег начина њиховог обављања, али и да се размотри социо-професионална структура појединих модалитета положаја у занимању. Овај аспект је врло интересантан из угла економских родних разлика, сагледавања родних модела и разлика и расветљавања родне неравноправности уопште.

Посматрајући жене и мушкарце одређених занимања уочавају се поједина специфична занимања у којима су поред запослених приступи и други модалитети положаја у занимању. Уочава се да између полова постоји разлика у погледу положаја у занимању, када се посматра конкретна група занимања.

Ван радног односа у мушкој популацији града Београда најчешће раде физички радници у грађевинарству (нешто више од једне петине). Њихов удео је висок и у Војводини (близу 20%), али на овом подручју се издвајају физички радници у пољопривреди, код којих је знатно чешће него код других присутно обављање занимања ван радног односа (чак 46,4%).

Од занимања где је релативно значајна заступљеност лица са оваквим положајем у обављању занимања још се издвајају: занатлије и сродни радници, рудари, али и продавци, демонстратори и манекени, радници личних услуга и заштите. Ван радног односа раде и шалтерски службеници и то знатно чешће у случају мушке него женске популације која обавља занимање (4,6% према 1,6%).

Такође, ван радног односа занимање обављају стручни сарадници и техничари из различитих грана науке, али и стручњаци, и то пре свега из друштвених наука. На подручју града Београда око 3% мушкараца стручних сарадника техничких и природних наука, као и биолошких и медицинских обавља занимање ван радног односа. Стручни сарадници и техничари друштвених наука у око 4% случајева своје занимање обављају ван радног односа, док је то случај са 5% стручњака из ових наука. Стручњаци природних, техничких, медицинских и биолошких наука у око 1% случајева имају овакав статус. Жене стручњаци из друштвених наука такође чешће од колегиница из других научних области раде ван радног односа (3,1%), али је то нешто ређе у односу на мушке колеге из бранше.

Када се посматра структура лица која раде ван радног односа према занимању уочавају се одређене родне особености. Поред разлике у учесталости, у мушкој популацији се јављају две групе занимања којих нема у женској популацији. Физички радници у грађевинарству, возачи и руковођаци превозним средствима су значајним делом присутни у мушкој популацији која ради ван радног односа (12,2% и 7,4%).

Међу женама које раде ван радног односа значајно већу заступљеност од осталих имају продавци, демонстратори и манекени (29,5%), чији је удео у мушкој популацији која ради ван радног односа, два и по пута мањи (12,3%). Такође, удео радника личних услуга и заштите већи је у женској него мушкој популацији (13,4%, према 8,2%), као и лица која обављају основна-једноставна занимања у трговини и услугама (11,7%, према 4,8%).

	Запослени	Ван радног односа	Послодавци	Самостално
Активно становништво које обавља занимање	1.0	1.9	2.3	3.0
Војна лица	15.9	0.0	0.0	0.0
Законодавци и функционери	2.0	1.5	0.0	0.0
Корпорацијски руководиоци-менаџери	1.8	1.6	2.6	2.6
Руководиоци-менаџери малих предузећа	2.2	0.0	1.8	4.8
Стручњаци физичких, математичких и техничких наука	1.9	2.5	6.0	5.4
Стручњаци биолошких и медицинских наука	0.5	0.6	0.8	1.1
Наставно особље	0.5	0.4	0.9	0.4
Стручњаци друштвених наука и остали	0.6	1.1	1.7	1.6
Стручни сарадници и техничари природних наука и инжењери	1.8	4.4	7.4	7.0
Стручни сарадници и техничари биолошких и медицинских наука	0.1	0.6	1.3	1.4
Стручни сарадници у настави	0.3	0.4	4.1	1.9
Стручни сарадници и техничари друштвених наука и остали	0.5	1.0	1.3	1.4
Административни службеници и сродни	0.6	1.1	0.6	1.0
Шалтерски службеници	0.6	1.8	1.3	1.7

У популацији активних мушакраца који обављају занимање ван радног односа, у око 5% случајева присутни су стручни сарадници и техничари природних наука и инжењери, као и они из области друштвених и сродних наука. У женској популацији два пута је већа заступљеност стручних сарадника из друштвених наука (9,7%), у поређењу са онима из природних (2,0%).

Стучњаци из друштвених наука чешће од стручњака из других наука раде ван радног односа, при чему је то чешће обележје женске него мушке популације која на овај начин обавља своје занимање. У граду Београду жене стручњаци из друштвених наука чине 7,5% популације која ради ван радног односа, а у мушкој популацији 4,4%. Стручњаци из природних, техничких и медицинских наука чине око 1,5% женске популације која ради ван радног односа, а у мушкој популацији њихов удео је око 1%.

Мада су сва три посматрана модалитета обављања занимања више мушке него женске опције, знанто израженије него што је то у погледу запослености, разлика изражена кроз већи број мушкараца него жена још је израженија у случају послодаваца и лица која самостално обављају занимање (табела 4.5.17).

Можемо уочити да је већи број мушкараца него жена који раде ван радног односа, који су послодавци или раде самостално. Родна разлика је најинтензивнија у овом трећем модалитету начина обављања занимања.

Такође, види се да је разлика у већем броју мушкараца него жена менаџера и руководиоца још наглашенија у случају опција послодавци и самостално обављање занимања, у односу на разлику у броју лица која ова занимања обављају као запослени. Још интензивнија родна неуједначеност уочава се кроз већи број мушкараца него жена које занимања стручни сарадници и техничари природних наука и инжењери обављају као послодавци или самостално. Значајна је и неуједначеност између жена и мушкараца стручњака физичких, математичких и техничких наука који занимања обављају као послодавци или самостално.

У случају стручњака билошких и медицинских наука, наставног особља и административних радника нешто је већи број жена него мушкараца који занимање обављају као послодавци. Једино је у случају наставног особља већи број жена него мушкараца који самостално обављају делатност. Већи број жена него мушкараца који раде ван радног односа уочен је у неколико занимања. То су стручни сарадници у настави, стручни сарадници и техничари билошких и медицинских наука, наставно особље и стручњаци билошких и медицинских наука.

Руководиоци-менаџери малих предузећа занимање обављају самостално или као послодавци. У случају мушке популације на подручју града Београда, 55,8% руководиоца-менаџера малих предузећа су послодавци, а 42,9% њих самостално обавља занимање. Међу женама менаџерима малих предузећа нешто је наглашенија заступљеност послодаваца (76,5%), него лица која самостално обављају занимање (22,2%). Као послодавци занимања обављају и стручњаци из различитих научних дисциплина при чему је то чешће обележје мушке него женске популације. Око 4% мушкараца стручњака природних, техничких или друштвених наука занимање обављају као послодавци, док је то случај са 1,2% жена математичких и техничких наука, 2,3% из биолошких и медицинских и 1,7% жена стручњака друштвених и сродних наука.

Међу мушкарцима стручњацима друштвених наука има 17,0% оних који самостално обављају занимање, док је то случај са 7,2% жена ове групе занимања. Овај модалитет присутан је међу занатским занимањима оба пола (13,1% код мушкараца и 8,2% жена). Поред тога, самостално обавља занимање 11,6% продаваца, демонстратора и манекена мушкараца и 4,5% жена овог занимања, као и 10,7% мушкараца прецизних механичара, занатлија и штампара и 3,7% жена ових занимања.

У структури мушке популације послодаваца 38,7%, чине менаџери-руководиоци малих предузећа а остали су: стручњаци и то из области математичких и техничких (3,7%) и друштвених наука (3,9%), стручни сарадници и техничари друштвених наука (4,9%), али и из природних наука и инжењери (4,1%). Ту су и металски, машински и сродни радници (5,2%), а у нешто мањој мери присутне су занатлије и сродни радници (3%). Једну четвртину послодаваца чине лица која немају одређено занимање, што би свакако требало конкретније размотрити.

У структури жена послодаваца лица без занимања чине мање од једне петине, а готово једну половину чине руководиоци-менаџери малих предузећа. Готово да не постоји разлика у заступљености корпорацијских менаџера међу послодавцима женама и мушкарцима (4,0% и 4,6%). У поређењу са мушкарцима

послодавцима, стручњаци биолошких и друштвених наука присутнији су међу женама (3,5% и 5,2%), као и стручни сарадници и техничари из друштвених наука (8,9%).

У структури мушкараца који самостално обављају занимање најзаступљенији су руководиоци малих предузећа (26,9%), док је женској популацији најчешћа засупљеност стручњака из друштвених наука (25,6%). Међу женама које на овај начин обављају своје занимање према заступљености следе продавци, демонстратори и манекени (20,9%), док у структури мушкараца они чине 9,5%. У мушкој популацији значајна је заступљеност возача и руковоаца превозним средствима (6,4%), а код оба пола релативно уједначена заступљеност осталих занатлија и сродних радника.

Дакле, између жена и мушкараца који обављају занимање не постоји разлика у најчешћем и преовлађујућем модалитету. Ипак, разлика је испољена кроз чињеницу да је запосленост чешће обележје женске популације, док су остала три посматрана модалитета (рад ван радног односа, послодавци и самостално обавља занимање) заступљенија у мушкој популацији која обавља занимање. Мушкарци чешће од жена раде ван радног односа, али су чешће и послодавци или самостално обављају занимање. Родну разлику у погледу модалитета обављања занимања потребно је конкретније испитати из угла професионалне структуре женске и мушке популације, њихових образовних квалификација, али и из угла погодности и непогодности које свако од њих доноси. Испитивање узрока родне неуједначености у погледу обављања занимања и сагледавање ефеката на њихов положај представљају важан оквир расветљавања родне неравноправности.

4.5.8. Економска активност из угла образовних карактеристика

Мада је образовна структура економски активних једним делом, условљена образовном структуром становништва 15 и више година, намера је да се сагледају родне разлике у погледу образовних карактеристика економски активних, а посебно лица која не обављају занимање и незапослених. Ова анализа нам омогућава да видимо да ли између жена и мушкараца који обављају занимање постоји разлика у нивоу образовања, како се испољава и на шта нас упућује. Као и то какве су образовне карактеристике незапослених жена и мушкараца и како се оне могу протумачити и објаснити из угла родне неравноправности.

Образовна структура економски активних становника оба пола 2002, је повољнија од образовне структуре популације 15 и више година (табела 4.5.18). Ово указује на значај образовања за присуство на тржишту рада. Такође, повољније образовне карактеристике економски активних жена и мушкараца резултат су позитивних тенденција у промени образовне структуре генерација рођених у другој половини двадестог века. Међу економски активним женама и мушкарцима већи је удео лица са средњим и терцијарним нивоом образовања, што је израженије у женској него у мушкој популацији.

Међу економски активном популацијом оба пола преовлађујућа је заступљеност лица са средњим нивоом образовања, што је свакако условљено њиховом заступљеношћу у образовној структури жена и мушкараца 15 и више година. Родна неуједначеност је израженија у погледу удела средње образованих у укупној популацији него међу економски активнима.

За женску популацију посебно је занимљива разлика изражена кроз већи удео оних које су завршиле вишу школу или факултет међу економски активнима него у укупној популацији жена. Њихова заступљеност је већа него међу економски активним мушкарцима. С једне стране, то је одраз понашања у погледу стицања ових образовних квалификација али, с друге стране, могла би се посматрати и као показатељ важности постизања вишег и високог образовања за присутност женске популације на тржишту рада.

О важности образовања за економску активност жена може се говорити и из угла оних које су без школе или са најнижим образовним квалификацијама. Наиме, мада не постоји родна разлика у погледу удела ових лица међу економски активним женама и мушкарцима, уочава се израженија неуједначеност у женској популацији посматрајући уделе лица са овим образовним нивоима у популацији 15 и више и међу економски активним женама. То је посебно уочљиво у случају лица без школе или са непотпуном основном школом.

Табела – 4.5.18. Образовна структура економски активних мушкараца и жена, централна Србија и Војводина, 2002.					
Мушкарци					
	Централна Србија				
	Без школске спреме и 1-3 раз. о.ш.	4-7 раз о.ш.	Основно образовање	Средње образовање	Терцијарни
Укупно 15 и више	3,8	12,7	22,8	44,5	13,0
Активно	1,5	8,3	21,0	52,0	13,7
Обавља занимање	1,6	9,7	21,3	48,6	15,3
Не обавља занимање	0,9	2,7	19,7	65,1	7,6
Незапослени	0,9	2,7	19,8	65,0	7,6
Војводина					
Укупно 15 и више	3,7	11,2	23,5	50,3	10,2
Активно	1,5	7,4	21,2	57,9	11,0
Обавља занимање	1,5	8,1	21,0	55,9	12,5
Не обавља занимање	1,5	4,7	21,9	65,1	5,6
Незапослени	1,5	4,8	22,2	64,8	5,5
Жене					
	Централна Србија				
	Без школске спреме и 1-3 раз. о.ш.	4-7 раз о.ш.	Основно образовање	Средње образовање	Терцијарни
Укупно 15 и више	12,1	15,4	24,2	35,8	10,3
Активно	3,3	7,9	19,1	49,7	17,1
Обавља занимање	4,0	9,8	19,4	44,8	19,2
Не обавља занимање	0,9	2,0	18,0	65,2	10,5
Незапослени	0,9	1,9	18,0	65,3	10,5
Војводина					
Укупно 15 и више	9,0	17,3	26,1	38,0	8,8
Активно	1,6	6,0	21,1	54,8	15,9
Обавља занимање	1,7	7,0	21,5	50,7	18,4
Не обавља занимање	1,2	2,8	19,7	67,0	8,3
Незапослени	1,2	2,8	19,7	67,0	8,3

Образовна структура активних који обављају занимање одликује се мањим уделом средње образованих него што је то међу економски активним

лицима. Супротно од тога, удели лица која имају више или високо образовање нешто су већи међу онима који обављају занимање. Ово је одлика и мушке и женске економски активне популације.

Међу лицима која обављају занимање старим између 25 и 40 година већи су удели оних који су завршили неку средњу стручну школу, него који имају више или високо образовање. Ова разлика је интензивнија у мушкој популацији. У централној Србији, међу мушкарцима који обављају занимање 25-29 година чак четири пута је већи удео оних који су завршили средњу стручну школу него вишу или факултет (38,2% према 9,1%). Међу мушкарцима који обављају занимање 30-34 и 35-39 година нешто је већи удео више и високо образованих (14,3% и 16,6%), али је то око два пута мање у односу на удео лица са средњом стручном школом (32,3% и 29,6%).

Удео оних који имају терцијарни ниво образовања још је већи међу запосленим мушкарцима старим између 40 и 64 године. Код старих 50-54 године уједначена је заступљеност оних са средњом стручном школом и терцијарно образованих (око 19%), док је међу запосленим мушкарцима који су 2002. имали 55-59 и 60-64 године већи удео оних који су имали више или високо образовање. Разлика је посебно уочљива у случају запослених старости 60-64 године, изражена кроз више од три пута већу заступљеност терцијарно образованих, у односу на лица која су завршила средњу стручну школу (18,3% према 5,7%). Уочени однос би, између осталог, могао да буде одраз услова рада и неповољности популације мушкараца који су завршили неку средњу стручну школу, односно ранијег престанка њихове економске активности.

Економски активне жене које обављају занимање, 2002. старе између 25 и 40 година имају далеко повољнију образовну структуру од мушкараца. Око једне четвртине жена ових старосних група које обављају занимање имало је диплому више школе или факултета, што је значајно више од удела лица са овим нивоом образовања међу мушкарцима истих старосних група који обављају занимање.

После 40 година разлика у уделу терцијарно образованих је мања и готово је уједначена заступљеност међу запосленим женама и мушкарцима, који чине око једне петине. У случају запослених који су били стари између 55 и 64 године родна разлика се манифестује кроз другачије изражен однос. Удео више и високо образованих је мањи међу запосленим женама него мушкарцима. Жене које су стекле терцијарни ниво образовања чине 16,0% запослених жена 55-59, док је међу женама 60-64 године њихов удео два пута мањи (8,6%), што је и два пута мање у поређењу са мушкарцима.

И међу незапосленим женама и мушкарцима већа је заступљеност лица са средњим него са терцијарним нивоом образовања, што је свакако једним делом ефекат образовне структуре жена и мушкараца 15 и више година. Између незапослених жена и мушкараца не постоји разлика у уделу средње образованих међу незапосленима. Уочава се да је међу незапосленим лицима оба пола већи удео оних који имају средњи ниво образовања него у популацији 15 и више година, као и у односу на економски активне који обављају занимање. С једне стране, то је последица учешћа лица са овим образовним квалификацијама на тржишту рада, али с друге стране, говори о неповољностима и ограничењима у погледу запошњавања. Оба ова односа израженија су у женској него у мушкој популацији, што указује на већу важност овог образовног нивоа за присуство на тржишту рада у случају женске популације, али и на неповољнији положај средње образованих жена да се запосле.

Насупрот томе, заступљеност лица са вишом школом или факултетом међу незапосленим женама и мушкарцима је око два пута мања од њиховог удела међу лицима која обављају занимање.

Између незапослених жена и мушкараца, према пописним подацима из 2002, постоји неуједначено удео лица са терцијарним нивоом образовања. То се манифестује кроз већи удео лица која су завршила вишу школу или факултет међу незапосленим женама него мушкарцима. Међу незапосленим женама између 25 и 54 година релативно је уједначена заступљеност оних које су завршиле вишу школу или факултет (између 12 и 14%). Не постоји значајније одсупање у уделу више и високо образованих међу незапосленим мушкарцима, ипак, родна разлика је нешто израженија у староним групама 25-29 30-34 и 35-39 година. Удели више и високо образованих нешто су већи међу незапосленим женама (14,0%, 12,7% и 13,4%) него међу мушкарцима ових старосних кохорти (8,5%, 9,0% и 10,9%). Код незапослених жена и мушкараца ових старосних група већи су удели лица која су завршила средњу стручну школу и родна разлика се испољава кроз веће уделе у популацији незапослених жена. Око 40% незапослених жена у свакој од ових старосних група имало је средњи ниво образовања. Међу незапосленим мушкарцима 25-29 година они са средњим образовањем чинили су 37,3%, 30-34 године 35,1% и 35-39 година 10,9%.

У централној Србији, према пописним подацима 2002, број незапослених мушкараца који су имали средњи ниво образовања био је за око једног и по процента већи од броја жена, али је био већи број незапослених млађе средовечних жена него мушкараца са овим образовним квалификацијама. Већи је број незапослених мушкараца и у случају лица са нижим нивоима образовања. Број незапослених жена од броја незапослених мушкараца био је већи у случају више или високо образованих који су тражили посао. Жене су за близу 40% биле бројније од мушкараца који су тражили посао са дипломама више школе или факултета.

4.5.9 Тип насеља као оквир родне разлике у економској активности

При објашњењу методолошког приступа овог рада речено је да тип насеља и национална припадност представљају релевантне аналитичке оквире демографских и социјалних аспеката родне неравноправности. То је разлог што ће се и економске карактеристике жена и мушкараца и међусобне разлике размотрити и у тим димензијама. Анализа је ограничена расположивим подацима, па ће бити представљена само општа слика економске активности и родних разлика, испољених према типу насеља и у оквиру одређених националности. Тип насеља и национална припадност посматрају се као специфични социо-демографски оквири родних карактеристика економске активности.

Између жена и мушкараца постоји разлика у погледу типа насеља и вредности опште стопа економске активности (табела 4.5.19). Економска активност мушке популације нешто је већа у осталим насељима, док је у женској популацији већа економска активност у градским насељима. Таква је ситуација и у погледу лица која обављају занимање.

Економска активност мушког становништва према типу насеља делимично се може повезати са заступљеношћу пољопривредног становништва у осталим насељима које има високу стопу економске активности, а једним делом и разликама у старосној структури и понашањем млађих генерација

градских насеља у погледу наставка школовања. Већа економска активност женске градске популације, могла би се довести у везу са разликама у старосној структури, али и неповољнијим положајем жена осталих насеља у погледу могућности да буду економски независне.

		Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
		Градска	Остала	Градска	Остала	Градска	Остала
Економски активни	мушко	51,2	54,9	52,4	55,6	49,2	54,4
	женско	41,3	35,3	38,8	33,5	41,4	38,4
Обавља занимање	мушко	39,2	45,5	40,5	43,9	38,9	42,6
	женско	30,1	27,7	29,3	25,0	32,1	27,9
Лица с личним приходом	мушко	19,0	20,2	20,0	17,9	22,9	19,5
	женско	18,8	17,7	23,7	17,6	25,8	16,9
Издржавано	мушко	29,6	24,5	27,4	26,4	27,6	25,9
	женско	39,7	46,8	37,3	48,8	32,6	44,5

У женској популацији још је наглашенија разлика у заступљености издржаваних него економски активних, између ова два типа насеља. У Војводини и у граду Београду удео издржаваних у женској популацији осталих насеља је за нешто више од десет процентних поена већи него у градским насељима. У централној Србији без Београда различитост између насеља је блажа, због већег удела издржаваних међу женама градских насеља него на друга два подручја. Заступљеност издржаваних лица је најмања у оба типа насеља на подручју града Београда.

Између жена градских насеља ова три подручја нешто је израженија неуједначеност удела издржаваних него што је то у женским популацијама осталих насеља. Потребно је проверити да ли се ово може објаснити разликама у оствареној еманципацији женског становништва градских насеља ова три подручја, или се објашњење налази у карактеристикама старосних структура градског женског становништва. Између жена градских насеља ова три подручја не постоји битнија разлика у стопама економске активности, нити у уделу лица који обављају занимање међу економски активним женама.

Родна разлика у стопама економске активности, у уделу лица која обављају занимање, као и у уделу издржаваних знатно су интензивније у осталим него у градским насељима (табела 4.5.19). Економска активност мушког становништва осталих насеља у централној Србији без Београда и у Војводини за једну петину је већа у односу на женско становништво, а у граду Београду неуједначеност је нешто блажа.

Већа економска активност мушкараца него жена бележи се и у градским насељима, али је разлика слабијег интензитета, а такође је нешто блажа у граду Београду него на друга два подручја. Родна разлика у уделу издржаваних у осталим насељима је релативно уједначена на сва три подручја, док је у градским насељима града Београда слабије изражена него у градским насељима преосталог подручја централне Србије и у Војводини.

Тек анализа економске активности према старости, према занимањима, као и детаљније разматрање социо-демографских карактеристика лица с личним приходом и издржаваних пружила би конкретнију слику као основу дубљег разумевања родних економских карактеристика и међусобних разлика према типу насеља.

4.5.10 Економска активност и родне разлике према националности

Следећи аналитички оквир економске активности женске и мушке популације јесте национална припадност. Националност је релевантна димензија испитивања јер се и економске родне карактеристике формирају под утицајем преовлађујућих норми и вредности које су део културног наслеђа, традиције, социо-демографских структура и тенденција, али и друштвено-економских и културолошких околности карактеристичних за одређену нацију. Када се посматрају различите националности у оквиру једног друштвеног окружења, као што је Србија, онда се етничке разлике у економској активности жена и мушкараца могу сматрати продуктом културних норми, али и социо-демографске ситуације у конкретној етничкој групи.

Овде ће се указати на опште карактеристике у оквиру већих етничких група на простору централне Србије и Војводине. Намера је да се види да ли између припадника појединих националности постоји различитост у погледу економске активности жена и мушкараца, како је испољена код једног, како код другог пола, и како се манифестује родна разлика.

Међу припадницима свих националности у централној Србији и у Војводини мушко становништво има већу стопу економске активности него женско (табела 4.5.20). Националности се разликују према изражености родне разлике. У централној Србији се издвајају припадници албанске и ромске националности међу којима је за више од једне четвртине већи удео економски активних у мушкој него женској популацији. Једна петина Ромкиња и Албанки је економски активна, што је за близу једне петине мање у поређењу са женама српске националности (39,8%).

Међу економски активним женама и мушкарцима албанске националности уједначена је заступљеност лица која обављају занимање, док међу припадницима ромске националности постоји изразита родна разлика и у том погледу. Занимање обавља 60,8% економски активних мушкараца ромске националности, док је то случај са 35,4% економски активних Ромкиња.

И мушко становништво ромске и албанске националности има нешто нижу стопу економске активности, у односу на припаднике српске националности. И док се разлози за неуједначену економску активност између жена ове три националности, поред демографског оквира, могу тражити у различитом положају жена и неједнаком степену постигнуте еманципације, дотле се објашњење међунационалних разлика у економској активности мушке популације може потражити у старосним структурама појединих националности.

У Војводини је, осим међу припадницима ромске националности, родна разлика у економској активности интензивна и код припадника румунске, словачке, мађарске националности, као и код Буњеваца и код Хрвата. Стопа економске активности жена ромске националности је за близу једне петине мања у односу на припаднице српске националности.

Нижа економска активност него код Српкиња постоји и код Мађарица, Буњевки, Хрватица, Румунки, Словакиња, али је слабијег интензитета него у претходном случају. Југословнеке, као и у централној Србији, имају већу стопу економске активности, што би се могло довести у везу са еманципацијом жена које су се овако национално изјасниле, али и са разликама у старосној структури.

Стопа економске активности мушкараца ромске националности је мања него међу припадницима српске националности. С друге стране, удели економски активних међу Словацима и Румунима нешто су већи него у српској мушкој популацији (табела 4.5.20). Између Срба и припадника осталих националности у Војводини, не постоји значајнија разлика у стопама економске активности.

Табела - 4.5.20. Стопа економске активности мушког и женско становништва према националности, централна Србија и Војводина, 2002.				
	Централна Србија			
	Мушко		Женско	
	Активно	% обавља међу активнима	Активно	% обавља међу активнима
Срби-Српкиње	52,9	80,7	39,8	76,8
Црногорци-Црногорке	52,0	83,3	42,0	79,1
Југословени-Југословенке	49,7	78,7	41,4	77,3
Албанци-Албанке	47,1	56,3	21,4	57,7
Бошњаци/Муслимани-Бошњакиње/Муслиманке	48,7	65,9	32,6	60,7
Роми-Ромкиње	45,4	60,8	20,7	35,4
Неиз./ неопредељени-неиз./ неопредељене	50,2	76,9	40,5	74,7
	Војводина			
	Мушко		Женско	
	Активно	% обавља међу активнима	Активно	% обавља међу активнима
Срби-Српкиње	53,7	77,5	37,5	74,4
Црногорци-Црногорке	52,2	76,6	38,3	74,5
Југословени-Југословенке	54,2	75,2	42,9	73,1
Буњевци-Буњевке	55,6	81,6	34,1	82,4
Мађари-Мађарице	55,2	81,8	33,4	80,0
Роми-Ромкиње	44,6	56,7	18,8	41,6
Румуни-Румунке	57,9	83,2	34,4	79,4
Словаци-Словакиње	58,8	82,6	34,9	80,2
Хрвати-Хрватице	54,7	80,0	34,2	76,2
Неиз./ неопредељени-неиз./ неопредељене	49,4	74,6	39,0	72,3

Међу припадницима посматраних националности постоје одређене различитости у погледу удела и структуре лица с личним приходом. У централној Србији родна разлика постоји међу припадницима албанске, ромске и бошњачке националности, који се издвајају због нижих удела лица с личним приходом, код оба пола.

Далеко најнижи удео забележен је у женској албанској популацији где свега 3,1% припада овом модалитету економске активности, док је то случај са једном петином женске популације српске националности. Око 10% Ромкиња и Бошњакиња налази се у групи лица с личним приходом. У којој мери је диференцираност у односу на припаднице српске, али и осталих националности, последица разлика у старосној структури, а у којој мери резултат неких других фактора који потичу из социјалног окружења и који се тичу положаја жене није могуће закључити без конкретнијег истраживања.

Ромска популација оба пола разликује се од осталих националности због преовлађујуће заступљености (више од 50%) лица која имају неки други лични

приход, а да то нису пензије нити приход од имовине.¹¹ Највећа заступљеност лица која имају приход од имовине¹² забележена је међу мушкарцима албанске националности (чине 2,8% лица с личним приходом), мада је у апсолутном износу то значајно мање него међу мушкарцима српске националности. Међу припадницима српске националности готово два пута је већи број мушкараца него жена који имају приход од имовине (табела 4.5.21). У централној Србији је међу припадницима свих националности већи број мушкараца него жена који имају приход од имовине, при чему постоји неуједначеност ове родне разлике. Она је посебно интензивна међу припадницима/цама албанске националности. У Војводини је код већине националности већи број жена него мушкарца којим имају приход од имовине, осим међу припадницима црногорске и ромске националности, а међу изјашњенима као Југодловени број је уједначен

Табела - 4.5.21. Однос мушкараца и жена, лица с личним приходом, појединих националности, централна Србија и Војводина, 2002.				
	Централна Србија			
	Лица с личним приходом			
	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход
Срби	1,0	1,0	1,7	0,9
Црногорци	1,3	1,3	3,4	1,1
Југословени	0,8	0,8	1,5	0,9
Албанци	1,0	2,7	11,7	2,0
Бошњаци/Муслимани	1,0	1,4	4,1	1,0
Роми	1,0	1,2	2,6	1,2
Неиз./неопредељени	0,9	0,8	1,2	0,7
	Војводина			
	Лица с личним приходом			
	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход
Срби	1,0	0,9	0,8	0,9
Црногорци	1,2	1,0	1,8	1,2
Југословени	0,9	0,7	1,1	0,9
Буњевци	0,9	0,6	0,5	0,7
Мађари	0,9	0,7	0,5	1,0
Роми	1,0	1,1	1,8	1,1
Румуни	0,9	0,9	0,8	1,0
Словаци	0,9	0,8	0,6	0,9
Хрвати	0,8	0,6	0,5	0,6
Неиз./неопредељени	0,9	0,7	1,0	0,9

У Војводини не постоји битнија родна разлика у заступљености лица с личним приходом међу припадница српске националности, али постоји код Буњеваца, и у нешто блажој мери међу припадницима мађарске, црногорске и хрватске националности. У свим националностима удео лица с личним приходом већи је у женској популацији. Међу Мађарицама забележен је већи удео жена које припадају овом модалитету (27,6%), него међу Српкињама (19,7%), што се, између осталог може довести у везу са разликом у

¹¹ У овоу групу прихода спадају инвалиднине, социјална помоћ, алиментације, стипендије и слично

¹² У методологији пописа приход од имовине односи се на приход добијен давањем у закуп стана, куће, земље, радње и слично.

заступљености жена 60 и више година (26,5% међу Српкињама и 30,8% међу Мађарицама). Међутим, пажњу привлачи да 4,8% Мађарица из овог модалитета економске активности има приход од имовине, док је то случај са 2,4% Српкиња. Међу српкињама има 5% оних које имају неки други приход (инвалиднина, социјална помоћ, алиментација, стипендија).

Поред Рома и Ромкиња, са нижим уделом лица с личним приходом издвајају се жене и мушкарци румунске националности, при чему постоји разлика у структури овог модалитета. У структури женске и мушке популације румунске националности већа је заступљеност оних који имају приход од имовине и оних који имају неки други приход. У односу на жене других националности, међу Румункама је убедљиво највећа заступљеност оних које имају приход од имовине (15,4%), мада се у апсолутном смислу ради се о знатно мањем броју жена него у случају Мађарица и Српкиња, које су иначе бројније и као националне групе и као лица с личним приходом.

Заступљеност издржаваних лица међу женама и мушкарцима различитих националности значајним делом је одраз разлика у старосној структури, односно пре свега неуједначеног удела младих генерација које природно припадају овом модалитету економске активности. Овде ће се пажња усмерити пре свега на заступљеност домаћица и на међу националне разлике у том погледу.

Табела - 4.5.22. Удео домаћица у женској популацији и међу издржаваним женама, код појединих националности, централна Србија и Војводина, 2002.		
	Централна Србија	
	% домаћица у укупном	% домаћица међу издржаваним
Укупно	15,3	37,4
Српкиње	14,5	36,5
Црногорке	10,8	34,1
Југословенке	10,3	35,5
Албанке	36,0	48,0
Бошњакиње	23,8	41,7
Ромкиње	30,4	44,7
Неизјашњене	10,7	27,4
Војводина		
Укупно	17,2	40,8
Српкиње	16,6	39,0
Црногорке	7,7	20,2
Југословенке	11,8	30,4
Буњевке	13,9	47,3
Мађарице	19,5	50,1
Ромкиње	29,8	43,6
Румунке	25,9	51,8
Словакиње	23,5	51,8
Хрватице	19,8	55,3
Неизјашњене	11,0	24,0

У централној Србији домаћице су најзаступљеније међу Албанкама и Ромкињама (табела 4.5.22). Више од једне трећине жена албанске националности припада овој опцији издржаваних лица, што је готово половина укупног броја издржаваних. Удео домаћица међу припадницама српске

националности је већи него међу Црногоркама и Југословенкама. Код све три националности домаћице чине нешто више од једне трећине издржаваних лица.

У Војводини је у односу на централну Србију, међу Српкињама још нешто већи удео домаћица, док је међу Црногоркама њихова заступљеност мања. Међу Хрватицама, Румункама, Словакињама и Мађарицама домаћице су најзаступљенија опција издржаваних лица. Међу припадницама ових националности деца, ученици и студенти чине мање од половине женског издржаваног становништва.

На нивоу укупне популације, највећа заступљеност домаћица бележи се међу Ромкињама, и ако је у структури издржаваних лица њихова заступљеност мања него у претходно поменутих случајевима. Ово се може објаснити већим уделима деце и младих у ромској популацији, односно њиховом већом заступљеношћу међу издржаваним лицима (51,1% издржаваних ромкиња чине деца, ученици и студенти).

Ова анализа показала је оправданост увођења националности као оквира родних карактеристика економске активности и разлика у том погледу. Уочене специфичности могу се повезати са разликама у старосној структури, али се објашњење не може на томе зауставити. Може се претпоставити да су оне последица положаја женске популације у погледу могућности образовања, односно изласка из приватне сфере и доминантне посвећености деци, породици и бризи о домаћинству, а могу се протумачити и као резултат еманципацијског процеса женске популације.

Такође, у случају етничких разлика економске активности мушког становништва, осим демографских, потребно је испитати и понашање у погледу наставка школовања. Потребно је проверити како се испољава та разлика у конкретним националностима, да ли постоји промена у млађим генерацијама и да ли су нижа економска активност жена и већа економска зависност пре свега одраз заступљености старијих генерација жена.

5. Родне карактеристике и родне разлике у Србији, у фокусу социо-демографске анализе

Родне социо-демографске карактеристике и разлике између мушкараца и жена анализирани су у циљу расветљавања аспеката родне неравноправности, али не могу се тумачити само из овог угла. У већини посматраних аспеката оне говоре и о разликама у понашању жена и мушкараца. Анализа дата на претходним страницама биће продискутована са становишта манифестације и промена показатеља родне неравноправности, у одређеном старосном и просторном оквиру, у социо-економском и у социо-културном контексту. Такође, социо-демографске карактеристике и разлике између мушкараца и жена биће протумачене и из угла родних модела понашања. Сагледаће се особености релевантног понашања и указаће се на могуће факторе и на могуће ефекте, како са становишта родног односа, тако и из угла демографског и друштвеног развоја.

Родна неравноправност и родни модели понашања су тесно повезани и међусобно условљени. Друштвени фактори, норме и вредности уобичавају карактеристике родног односа, и имплицирају одређене моделе понашања жена и мушкараца, који заправо доприносе било репродуковању било модификовању родних режима. Покушај да се родне социо-демографске разлике продискутују из ова два угла мотивисан је жељом да се пружи што дубље и што исцрпније објашњење. У појединим случајевима оне се посматрају као показатељи родне неравноправности, а у неким другим, адекватније је проанализирати их као последице модела понашања.

5.1. Начин и интензитет родне неравноправности

5.1.1. Карактеристике полног састава и старосне структуре

Већи број жена него мушкараца, на агрегатном нивоу, није особеност само становништва Србије. Овако изражен полни дисбаланс својствен је већини европских држава.¹ Ова квантитативна разлика појачава важност женске перспективе, али упућује и на потребу расветљавања социјалних фактора који детерминишу овако изражен полни дисбаланс. Неуједначеност феминизације према подручјима и типу насеља, указује на важност социјалног оквира и низа релевантних чинилаца демографског понашања жена и мушкараца. Такође, феминизација градских насеља и маскулинизација средовечног становништва осталих насеља, отварају нова питања везана за положај једног и другог пола, родног односа, али и питања која су важна и са аспекта демографског развоја.

Питање које намеће демографско старење односи се на положај становништва оба пола, али ипак је потребно нагласити феминизацију популације старих (65 и више година). Тиме се с једне стране скреће пажња на то да „женско“ питање значајним делом обухвата и друштвени положај старих жена. Оне могу бити у неповољној ситуацији не само због ограничења и брига које доноси ово животно доба, већ и због брачног статуса (најзаступљеније су удовице), образовања (имају ниже нивое образовања, често и без школе) и због економских карактеристика (јер су у радно способном добу биле у значјној мери

¹ <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2006/Table03.xls>, преузето 5.10.2011.

економски зависне, или су биле активне пољопривреднице). У том смислу потребно је скренути пажњу да је демографско старење најинтензивније у делу централне Србије без Београда, економски мање развијеном подручју које се у већој мери суочава са бројним социјалним проблемима. Једна четвртина женског становништва руралних насеља овог подручја припада популацији 65 и више година, а у градским насељима је већи удео старих жена на подручју града Београда и у Војводини (чине близу једне петине женске градске популације).

Феминизација средовечне и популације 65 и више година може се сматрати посредним показатељем неповољног положаја мушког становништва, видљивог кроз морталитет средовечних мушкараца и краће очекивано трајање живота у односу на женску популацију. Истраживања указују на друштвену условљеност, односно на утицај социо-економских и социо-културних фактора на понашање мушке популације и изложеност ризицима обољевања и смртности. Ово је изузетно важна чињеница, иако није непосредно анализирана у овом раду. Поред тога што упућује на положај мушке популације, она се може узети и као врло важан аргумент за важност постојања родне равноправности на свим нивоима. Могло би се поставити питање није ли ово превисока цена „владавине мушкараца“ и управо у томе пронаћи подстицајна тачка за активније укључивање мушке популације ради успостављања суштинске родне равноправности.

5.1.2. Карактеристике брачне структуре

Брачност становништва је незаобилазна карактеристика социо-демографске анализе чије разматрање има не само демографску важност. Брачно стање и брачно понашање представљају једну од важних димензија животне ситуације једног и другог пола, њиховог друштвеног положаја и родне неравноправности.

Карактеристике брачног стања могу се на различит начин одразити на позиције жена и мушкараца како у приватној, тако и у јавној сфери. У култури где је родни однос уређен на принципима патријархалних вредности и норми, брак може имати негативне импликације на изградњу професионалне каријере жене, на њено напредовање у послу, могућности достизања лидерских позиција и обављања руководећих и меанџерских послова. С друге стране, у таквом социо-културном оквиру брачна заједница може имати подстицајну улогу у професионалном животу мушкараца, али њен престанак може условити низ негативних аспеката на квалитет живота мушке популације. Брак и функционални брачни однос могу се сматрати факторима квалитета живота и мушкараца и жена, али промене које су настале у сфери брака и партнерства, могу на неки начин релативизовати заштитничку функцију брака. Такође, не може се занемарити ни заштитничка функција брака за женску популацију, пре свега из угла материјалне сигурности и њене економске позиције.

Живот у браку и живот ван брака не мора носити исте ефекте за мушкарце и за жене, што може зависити од година (фаза животног циклуса у којој се налазе), социо-економског положаја, начина живота, квалитета брачне заједнице, уређености односа између супружника, и од низа других социјалних и психолошких фактора. Из угла родне равноправности брак може бити „ограничавајући“ или „подстичући“ фактор, али то је потребно испитати у конкретним искуственим условима, дубљим емпиријским истраживањима. У Србији постоји одређена промена, али најмање су захваћени обезбеђивање

животног стандарда и родитељски ауторитет као „мушки“, и жртвовање за децу као најчешће „женски“ део одговорности (Благојевић, 2006). Такав родни однос имплицира различит допринос породичном буџету, интензивну родну разлику у домену свакодневног живота, независно од женине економске активности и нивоа образовања. Поред тога одражава се неповољно на положај жене на тржишту рада. Разлози овако успостављених родних позиција и односа између супружника не налазе се само у традиционалном вредносном систему, већ и у недостатку адекватне институционалне подршке породици, када се парови одлучују на избор који је у сагласности са окружењем и који има најмању „цену“.

Према једном другом истраживању, између жена и мушкараца не постоје значајније разлике у сагласности са ставовима који указују на то да је већа окренутост жена породици сасвим уобичајена појава (Игњатовић, 2010). Уочљивија је разлика у распрострањености неслагања. Жене се чешће од мушкараца нису сложиле да су генерално срећније ако су удате, да ће дете вероватно патити ако је мајка запослена, да је најоптималније да само мушкарац зарађује за породицу, да професионално успешна жена нужно занемарује своју породицу. Ови ставови су врло важни као оквир спремности да се прихвати родна равноправност као друштвени циљ, и као путоказ на путу стварања услова за друштвену једнакост жена и мушкараца.

Анализа карактеристика брачне структуре мушке и женске популације и родних разлика, дата у овом раду, пружа увид у стање које постоји на нивоу популације у целини или у неком њеном делу. Општа слика брачности једног и другог пола говори нам о томе какве су те разлике, на који начин се испољавају и којим интензитетом. Добили смо увид у позиције мушкараца и жена са становишта брачности, не само када је у питању сфера приватности, већ и информацију о томе са којих позиција иступају у сферу рада, изградње професионалне каријере и напредовања, у сферу одлучивања и политике. У Србији већина жена и мушкараца старих 15 и више година живи у браку, и не постоји суштинска разлика у погледу модела брачности. На другом месту су неудате и неожењени, затим удовице и удовци и као најмање заступљени разведене жене и разведени мушкарци. У женској популацији је уједначенија заступљеност неударних и удовица, док су у мушкој значајно заступљенији неожењени него удовци.

Родна разлика је регистрована кроз неуједначене уделе лица одређеног модалитета брачности, кроз распрострањеност целибата према старости и неуједначен ниво разведености. Посебно интензивна разлика у брачности пристуна је између жена и мушкараца 60 и више година. Овакав родни однос у погледу карактеристика брачне структуре постоји у оба момента посматрања (1991. и 2002. године), уз одређене промене које нису нарушиле његове основне карактеристике. Тенденције у брачној структури до 1991. настављене су и у последњој деценији двадесетог века, када су промене нешто интензивније. Основне карактеристике јесу пад удела удатих и ожењених и пораст заступљености остала три модалитета брачности, међу којима је најизраженија промена удела разведених. Тек расветљавањем конкретних животних околности могло би се говорити о ефектима промене брачне структуре на позиције, али и о карактеристикама родних позиција и односа као могућем фактору брачног понашања. Треба имати у виду да при разматрању позиција и положаја жена и мушкараца, важан оквир представљају старосна и просторна димензија.

Родна разлика испољена је кроз већу заступљеност лица у браку и лица која нису склапала брак у мушкој популацији, док су, удовиштво и стање разведености чешће обележја женске популације. Неуједначеност брачног стања жена и мушкараца у Србији најинтензивнија је у погледу удела удовица и удоваца. Удовиштво је више обележје брачности женског становништва, највећим делом међу женама 60 и више година, али је феминизација овог брачног модалитета интензивнија у популацији средовечних жена. Родно неуједначена заступљеност разведених најизраженија је у граду Београду, где је иначе, код оба пола већи удео лица овог брачног статуса, него на друга два подручја. Ниво разведености старије средовечних жена је готово два пута, а старих 60 и више година је више од три пута већи у односу на мушку популацију.

Са становишта расветљавања позиција жена и мушкараца и феномена родне неравноправности посебно је занимљива родна разлика у брачности према старосним групама. Неуједначеност лица у браку и просторна разлика у том погледу израженији су између млађе средовечних жена и мушкараца, него код старије средовечних. Нешто више од једне трећине жена 20-24 и готово две трећине жена 25-29 година на подручју централне Србије без Београда су у браку, што је два пута, односно за близу једне петине више него у граду Београду.

Жене 20-39 година, чешће су у браку него што је то случај са мушкарцима, а та разлика најизраженија је у централној Србији без Београда, подручју где су иначе и највећи удели лица у браку, код оба пола. Према пописним подацима 2002, готово две трећине жена 20-39 година је било удато, док је нешто мање од половине мушке популације било ожењено. У поређењу са уделом удатих и ожењених у Београду разлика је израженија је у женској популацији. На овом подручју, удате су чиниле половину старих између 20 и 39 година, а ожењени око 40% мушке популације ове старости.

Млађе средовечни мушкарци и жене сусрећу се са низом животних догађаја који могу бити важни не само из угла тренутних позиција, већ за квалитет живота и друштвени положај у ближој или даљој будућности. То је животно доба када се завршава школовање, тражи посао, почиње се са изградњом професионалне каријере, али и када се формира сопствена породица и започиње један нови начин живота. У том смислу је потребно и посматрати родну разлику у заступљености лица у браку. Да ли је живот у брачној заједници у овом животном добу препрека или није, да ли је фактор који унапређује живот жене или мушкарца не може се априори тврдити без испитивања конкретних животних ситуација.

У истраживању жена народних посланица у српском парламенту, формираном после избора 2007. године, најизрежнија разлика у погледу старосне структуре испољена је кроз мању заступљеност млађе средовечних жена него мушкараца (Вуковић, 2009). Објашњавајући разлоге, ауторка наводи два, од којих сваки на свој начин говори о утицају елемената патријархалне културе на однос према женској пристуности у јавној сфери и на позицијама одлучивања. Један је схватање по којем је „женама потребно више искуства да би добро обављале одговорне послове“, а други је „каријерни образац по којем се понашају жене“, односно да се у овом периоду живота „чешће посвећују породици и деци“ (Вуковић, 2009:36). У погледу брачне структуре мушкараца и жена народних посланика/ца такође постоји разлика, занимљива са становишта утицаја брачности на родне позиције и учествовање у јавној сфери. Мушкарци

су чешће од жена у браку, а жене су чешће од мушких колега биле неударе, разведене, удовице или су живе у ванбрачној заједници. Мада, брачна структура парламентарца/ки може да се тумачи као одраз брачности на агрегатном нивоу, и мада ауторка истиче склоност бирача да чешће бирају особе које су у браку, родне карактеристике би се могле посматрати и као показатељи понашања жена и мушкараца у погледу учествовања у политичком животу, с обзиром на брачни статус. Испитивање везе и утицаја брака, односно других модалитета брачног стања или форми партнерстава између жене и мушкарца, чини се потребним како би се конкретније и аргументованије могло говорити о понашању жена и мушкараца истог брачног статуса и о могућим ефектима на њихово учешће и позиције у политици.

Анализа у овом раду показала је да између мушкараца и жена постоји разлика у погледу учесталости појединих модалитета брачности у одређеном животном добу. Она представља оквир и један од аспеката, релевантних за осветљавање родног односа, а да ли, на који начин и у којој мери, браčnost и карактеристике брачног односа и партнерства утичу на позиције жена и мушкараца у јавној сфери јесте питање које је потребно посебно истражити. Чињенице говоре да је брачно стање средовечних жена чешће „удате“, него што је у мушкој популацији „ожењени“. Такође, разлика у заступљености удатих и ожењених ублажава се са старошћу, али добија и другачији однос. После 40 година старости чешћа је заступљеност лица у браку у мушкој него у женској популацији. Уместо феминизације лица у браку, која је најинтензивнија до 25 година, готово је једнак број жена и мушкараца 40-59 година који су у браку. За разлику од друга два, на подручју централне Србије без Београда, нешто су бројније удате жене него ожењени мушкарци, али је живот у брачној заједници ипак нешто чешће обележје мушке него женске старије средовечне популације.

После 60 година старости брачна заједница је приступија у мушкој него женској популацији и у апсолутном и у релативном погледу. За око 3% је мањи број удатих жена него ожењених мушкараца 60 и више година, а родна разлика је интензивнија када се посматра брачна структура. На подручју централне Србије без Београда је нешто више од половине, а на друга два подручја око 40% жена старих 60 и више година је у браку, док је то случај са близу 80% мушкараца ове старости на сваком од три посматрана подручја. Међу женама ове животне доби значајна је заступљеност удовица, при чему је у Војводини то најчешћи модалитет њихове брачности (49,6% жена су удовице). Феминизација удовишта је изражена кроз три (на подручју централне Србије без Београда) до више од четири пута (у Војводини) већи број жена него мушкараца који су удовци.

Брачно стање старијих становника оба пола може представљати важну димензију квалитета живота у старости (Шобот, 2011), а за конкретније закључивање у том погледу потребно је емпиријско испитивање различитих животних ситуација. Да би се могло говорити о животу старијих особа које су у браку и оних које живе као удовци/удовице потребно је проанализирати њихове позиције с обзиром на социо-економске карактеристике и положај, али и с обзиром на низ других аспеката као што су партнерство, социјалне мреже, облици и учесталост помоћи, друштвени живот и слично. Удовиштво је карактеристика која у значајној мери може утицати на начин и квалитет живота, не нужно са негативним импликацијама, али су и оне често могуће. То је један од догађаја у личном животу који носи корените животне промене, које се поред емотивног рефлектују и на социјални аспект, при чему важну улогу могу имати

остали чланови породице, пре свега деца и унуци (Цицак, 2010). Са становишта расветљавања положаја и квалитета живота удоваца и удовица потребно је скренути пажњу да су ове особе заступљеније међу припадницима појединих националних мањина код којих је и већи удео старих лица. Удовице, али и удовци заступљенији су међу Влахињама/Власима, Мађарицама/Мађарима, Хрватицама/Хрватима, Румункама/Румунима и Словакињама/Словацима, него међу припадницама и припадницима српске националности.

Осим удовиштва, стари 60 и више година нису у браку и због тога што припадају модалитету разведених лица, мада је њихов удео значајно мањи. Заступљеност разведених у популацији старих је мања него код старије средовечних (једним делом и због морталитета, и не може се сматрати само одразом различитог понашања ових генерација у погледу развода), али не и интензитет родне разлике. Ово је готово близу два пута чешће обележје брачности жена него мушкараца 60 и више година, а највећи удели разведених особа су на подручју града Београда. Поред тога, удели разведених у популацији средовечних указују на могућност већег утицаја овог модалитета брачности на квалитет живота у старости и евентуалне родне разлике у том погледу. Одређени утицај на то свакако може имати низ фактора релевантних за живот након развода. У једном од истраживања указано је да подршка супружника или партнера има већу важност за ментално здравље у старости, него подршка деце, па се у том смислу истиче неповољност положаја разведених који се углавном раније сусрећу са овим проблемом, него удовци/удовице (Buber i Engelhardt, 2006). Такође, уочено је да су особе које не живе са партнером склоније депресији у старости, исто као и особе које немају децу или они који немају честе контакте са децом.

Примаран извор подршке у овом животном добу представља партнерство (Dykstra, 2006), па се отуда брачни статус може сматрати важним фактором сигурности и квалитета живота у старости. Истраживања говоре да жене пружају већу подршку члановима породице, али да имају и већа очекивања него мушкарци, да су као партнери жена и мушкарац изједначени у пружању подршке, али и да постоји родна специјализација у врсти послова које обављају. Мушкарци воде рачуна о текућим пословима као што су плаћање рачуна и вођење финансија, док су жене окренуте пословима унутар домаћинства и пружања личне бриге. Стања усамљености и потребе за подршком од стране других особа посебно су важни за живот најстаријих старих особа. Са старењем се појачава и пад животног оптимизма, што је израженије код жена, а разлоге таквог стања ствари потребно је додатно испитати (Schafer and Shippee, 2010).

Брачно стање може имати специфичан утицај на родне позиције и друштвени положај у градским и у осталим насељима. У истраживању ставова о родним улогама, као и родних модела понашања градске и сеоске популације (у којој је посебно анализирано пољопривредно становништво), подстакнутог намером да се види да ли су савремени друштвени процеси утицали на смањивање разлике између ових подручја на нивоу система вредности и понашања, уочава се да су поред одређених промена и ублажавања конзервативности руралног подручја, остале поједине специфичности (Šernić-Isentić, 2007). Ставови према браку и родним улогама могу бити индикативни са становишта могућег положаја једног или другог пола. Најтрадиционалнији став према родним улогама имали су мушкарци пољопривредници, а најмодернији жене градских насеља. Најконзервативнији став према браку имале су жене пољопривреднице, а најлибералнији градска женска популација. Поред тога,

запажа се да жене и мушкараци руралних насеља имају сличне традиционалне ставове према родним улогама, док су ставови жена градских насеља суштински више модерни у односу на ставове мушких становника. Када су укључене неке друге независне варијабле, уочено је да је пол важан фактор ставова према родним улогама, и да се међусобне разлике у ставовима у много мањој мери могу објаснити местом пребивалишта и изворима прихода, него неким другим факторима. Тако су разлике у ставовима о родним улогама између жена различитих подручја, пре свега резултат варијација њихових ставова према браку као и разлика у образовању.

Ово истраживање потврђује различите моделе понашања мушкараца и жена у погледу обављања свакодневних кућних послова, као заједничку карактеристику три посматране популације (урбана, рурална и пољопривредна домаћинства), али указује и на одређене специфичности. Брига о подизању деце је преваходно женска активност, али жене пољопривреднице знатно ређе од друге две групе жена су изјављивале да овај део послова деле са партнером, као што су и мушки испитаници пољопривредници ређе од других изјављивали да учествују у овим активностима. Поред тога, уочено је да између жена руралних и градских подручја не постоји значајнија разлика у погледу тога да ли саме обављају поједине послове или их деле са партнером. Ипак, ауторка закључује да се, иако у пољопривредним домаћинствима постоји традиционалнија подела кућних послова између жена и мушкараца, и овде запажају помаци ка редукцији родне неједнакости. При томе, она истиче да је задовољство укљученошћу партнера у бризи око деце најмање пристуно код урбане женске популације, нешто више код руралних и највише код жена пољопривредница. Жене пољопривреднице се налазе у подређенијем положају у односу на друге две групе жена, и њихов став је посредован прихватањем сопствене позиције унутар пољопривредног домаћинства. Ипак, и међу њима се, на нивоу ставова уочава пут ка промени родних идентитета, а пре свега међу боље образованим женама. Њихови ставови о родно равноправним улогама се виде као подстицај ширењу жеље ка родној равноправности и ублажавању родног јаза у пољопривредним домаћинствима, а промене на нивоу културних вредности и ставова уско су повезане са социо-економским развојем.

Анализа брачности мушког и женског становништва Србије показала је да је брак најчешћи модалитет и у градским и у осталим насељима. Међутим, разлика у заступљености лица у браку између ова два типа насеља израженија је у женској него у мушкој популацији. Жене у осталим насељима чешће живе у браку, него жене у граду, али оне су и чешће удовице. Брак је нешто чешће присутан међу женама осталих насеља на подручју централне Србије без Београда. Удовице чине готово једну петину, као и међу женама осталих насеља у Војводини. Ожењени, али и удовци нешто су заступљенији и у мушкој популацији осталих насеља подручја централне Србије без Београда, али је неуједначеност између подручја блажа него у женској популацији.

Ако се претпостави да је у осталим насељима распрострањенији и интензивнији патријархални културни модел, него у градским, карактеристике брачности посебно би могле да буду интересантне за положај жена осталих насеља без обзира да ли су у браку или не. О томе се не може дискутовати без емпиријског истраживања и компаративне анализе положаја жена у селу и у граду с обзиром на њиховов брачно стање и породичну ситуацију. Међутим, потребно је и претпоставку о већој патријархалности сеоске него градске средине емпиријски проверити. Истраживање патријархалности на Западном

Балакану показало је да су породица и домаћинство и на почетку 21. века и даље простори у којима је „конзервиран патријархат у приватној сфери домаћинства“, и да у њима и даље „доминантно опстају родне неправедности“ (Пешић, 2009:184). Отуда је и питање у којој мери и у којим аспектима постоји разлика између градских и сеоских брачних заједница и породица у погледу родних улога и родног односа.

Истраживање идентитета младих жена на селу крајем 1980-их указује да је социјалистички развој донекле побољшао њихов друштвени положај, пре свега ширењем школовања и могућностима образовања, али и на распрострањеност традиционалног и патријархалног у ставовима и у начину живота, услед неравномерног друштвеног развоја села и града (Кораћ, 1991). Истраживање ставова сеоских жена неколико округа централне Србије, указује на одређени вид друштвене изолације сеоске породице и на неповољне социо-економске прилике на селу почетком двадесет првог века (Рајковић, 2009). Такве прилике не представљају повољну социјалну климу за живот на селу, па отуда ни за друштвени положај жена и успостављање односа родне равноправности. С друге стране, и у градским срединама се налазе домаћинства која чине тзв. вертикално проширене породице, различитог састава (мештовито вертикално проишрене или када се у саставу домаћинства налази једнородитељака породица самохраних мајки) (Милетић-Степановић, 2009), које у значајној мери могу да отежају положај женских чланова у породици, али и њихово учешће у јавној сфери.

Анализа брачности мушке и женске популације Србије представља само оквир аспекта који има суштинску важност за њихове позиције у приватној и у јавној сфери и за друштвени положај у целини. Не може дати један и јединствен одговор, већ је потребно низ мањих емпиријских истраживања од којих би се свако бавило расветљавањем конкретних веза и утицаја.

5.1.3. Карактеристике образовне структуре

Када се образовне карактеристике мушке и женске популације, и међусобне разлике, посматрају са становишта родних позиција и родног односа битна су два различита момента. Један је да ли се оне могу посматрати као показатељи неправедности и неједнаких шанси да се школују, а други да ли могу бити аргумент за друштвене разлике између полова које постоје у погледу заступљености и учествовања у јавној сфери, њиховог присуства на позицијама одлучивања и управљања, као и у висинама зарада.

Анализа дата у овом раду показала је да постоје специфичности образовања мушког и женског становништва које се једним делом могу тумачити као одраз родне неправедности у погледу могућности школовања. То се пре свега односи на образовне разлике између мушкараца и жена рођених у првој половини двадесетог века који су се школовали пре или непосредно после Другог светског рата. Постоји значајна просторна диверзификација у том погледу, и у најнеповољнијем положају биле су жене на подручју централне Србије без Београда. Чак нешто више од половине њих које су 2002. године биле старе 65 и више година и свака седма старости 60-64 године била је без школе или са 1-3 разреда основног образовања. Жене са овим образовним карактеристикама су око два пута мање заступљене у женској популацији 65 и више година на подручју Војводине и три пута мање на подручју Града Београда.

Увођење обавезног основног школовања резултирало је значајном променом у погледу обухвата становника оба пола који су стекли бар елементарни ниво образовања. Међутим, 2002. године на сва три подручја, око један проценат млађе средовечних лица или је био без школе или је имао само 1-3 разреда основне школе. Око 6-7% старих 15-19 година и у женској и у мушкој популацији припадало је овој групи. И поред могућности, да најновији попис (2011) покаже побољшање њихових образовних карактеристика, мало је вероватно да се може очекивати значајно квалитативнији помак. Низак ниво образовања, у шта би се у савременим условима друштвеног и технолошког развоја могло сврстати и стицање само основног образовања, не може се сматрати повољном карактеристиком ни за један пол. Ту се пре свега мисли на положај на тржишту рада и могућности у погледу економских позиција или напредовања у послу.

У том погледу може се говорити и о неповољном положају мушкараца и жена у централној Србији без Београда и у Војводини, рођених у периоду 1963-1982. године (2002. то је млађе средовечно становништво 20-39 година). Лица са основним образовањем, према старосним групама, чине око једне четвртине, или око једне петине мушке и женске популације, што је у појединим случајевима и до три пута већи удео него на подручју града Београда. Између мушке и женске популације не постоји битнија разлика у заступљености, али постоји мања разлика у броју лица са неповољним образовним карактеристикама. У млађе средовечној популацији нешто је већи број жена него мушкараца који су без школе или имају 1-3 разреда основне школе. До 30, односно у Војводини до 35 година старости, већи је број мушкараца него жена са основним образовањем.

Експанзија средњег образовања међу генерацијама рођеним после Другог светског рата резултирала је чињеницом да је то најчешћи модалитет образовања и у мушкој и у женској популацији. Међу њима постоји мање одступање у уделу лица са средњим нивоом образовања, углавном испуњено кроз нешто веће уделе у мушкој популацији, али се то може протумачити на различите начине у појединим генерацијама. Када су у питању рођени пред крај и непосредно после Другог светског рата ова разлика се може сматрати одразом још увек неповољнијих позиција жена да се школују, јер је у тим генерацијама већи удео лица са неповољнијим образовним карактеристикама у женској популацији. Међутим, већи удео средње образованих међу мушкарцима него женама рођеним 1963. и касније, није резултат неповољних позиција да се школују већ је, последица интензивније окренутости жена стицању високог образовања.

Између жена и мушкараца постоји одређена разлика у структури средње образованих, на коју је потребно указати као на могући фактор положаја на тржишту рада, али и као на један сегмент друштвеног положаја у целини. Први аспект те разлике односи се на врсте средњих школа (занатске, трогодишње, четворогодишње, гимназије), а други се тиче професионалне оријентације и стеченог занимања.

Различита структура средње образованих жена и мушкараца према пописним подацима из 1991. године, испољена је кроз заступљеност лица која имају КВ или ВКВ степен школске спреме. Међу мушкарцима рођеним до 1956. године то је био најчешћи модалитет средњег образовања. И док је готово половина мушкараца 35-39 година (рођени 1952-1956) који су стекли средње образовање имало КВ или ВКВ занимање, то је случај са око 30% жена ове

старости, код којих је најчешћи модалитет средња стручна школа. Према попису становништва 2002. године, стицање четворогодишњег средњег образовања је најчешћа опција код оба пола. Међутим, одређена разлика постоји. Око 30% мушкараца рођених 1963. и касније (35 година и млађи), који су стекли средњи ниво образовања, завршило је 2-3 разреда средње школе, што је око два пута чешће него у женској популацији где преовладава четворогодишње средње образовање.

Гимназијско образовање, као највиши постигнути степен школске спремности има одређене специфичности за положај на тржишту рада и економску активност. Овом образовном опцијом не стичу се стручне квалификације за обављање неког од занимања и оно најчешће представља корак ка високом образовању, па се из тог разлога не може сматрати повољном образовном карактеристиком, без обзира да ли је последица одустајања од школовања, или се ради о прекиду студирања. Према пописним подацима 2002, удео ових лица у женској популацији 30-34 године која има средњи ниво образовања је близу два пута већи него у мушкој, а међу старима 40-44 године, где је њихова заступљеност два пута већа, и родна разлика је интензивнија. Могло би се рећи да маскулинизација трогодишњег средњег образовања и феминизација гимназијског образовања представљају неповољне образовне карактеристике мушког, односно женског пола.

Када се указује на неповољности образовне структуре, са становишта позиција и положаја становника потребно је скернути пажњу на карактеристике млађе средовечног мушког и женског становништва централне Србије без Београда. Оне се тичу чињеница које говоре о већем уделу лица без школе, непотпуна основна и основна, а мањем уделу лица са средњим и високим образовањем, пре свега у поређењу са становништвом града Београда, али у одређеној мери и у односу на становништво Војводине. Ове карактеристике би се могле сматрати последицом регионалних разлика у погледу развијености ових подручја, као и у погледу економских, друштвених и културних карактеристика становништва. Такође, оне представљају неповољан оквир социо-економског положаја становништва, као и друштвеног развоја у целини.

Социо-професионална структура економски активних мушкараца и жена има двострану важност при тумачњу родних разлика. С једне стране, професионална оријентација и избор занимања се посматрају као одраз ставова о специфично „женским“ и специфично „мушким“ занимањима, који се путем социјализације преносе на девојчице и дечаке када се нађу пред дилемом избора средње школе или факултета. Распростарењени ставови продукују родну профилисаност појединих група занимања, при чему долази до концентрације жена у оквиру професија или делатности које имају мању друштвену моћ и утицај (Благојевић, 1991). Тако се заправо долази до другог аспекта, који се тиче друштвеног положаја жена и мушкараца с обзиром на занимање за које су се школовали и које би требало да буде, можда не једини, али свакако један од извора прихода. Указује се на то да је феминизација занимања стечених средњом школском спремом, заправо полуга родне сегрегације и репродуковања друштвене неравноправности полова у социјализму, иако су жене и мушкарци имали једнака права на образовање и на рад (Милић, 1995).

Феминизација појединих занимања као показатељ неповољног друштвеног положаја жена, је карактеристика савременог друштва у којем су жене равноправне са мушкарцима у погледу могућности да се школују и да раде, али где се развијају мање видљиви механизми родне неравноправности.

Француски социолог Бурдије говори о овом феномену као као суптилном одржавању хијерахијски структурисаног односа полова, манифестованог кроз „владавину мушкараца“ и „парадоксалну потчињеност“ жена (Bourdieu, 2001). Он указује да се феминизују она занимања која имплицирају мање плаћене послове, која имају малу могућност друштвеног утицаја и друштвеног угледа, која носе малу или готово никаву моћ, или се дешава да она занимања која су постала изразито „женска“ губе на важности и не доносе могућност напредовања у друштвеној стратификацији. Чак и онда када се жени укаже прилика да стручне и професионалне способности реализује у пословима који су „резервисани“ за мушкарце, на суптилне начине скреће јој се пажња на њену „женску“ страну.

Анализа на претходним страницама је показала да постоји одређени степен родне оријентације ка појединим средње стручним школама и образовним профилима. Њена наглашеност и интензитет „феминизације“ и „маскулинизације“ разликују се између школа и струка, али са сигурношћу се може рећи да постоје занимања која су више привлачила жене, као и она која су више привлачила мушкарце. Према пописним подацима из 1981. године, као изразито „женске“ издвојиле су се медицинске, библиотекарске, фармацеутске и текстилне средње стручне школе, при чему се међусобно разликују према броју жена које имају диплому неке од ове три школе. Посматрајући школе где је феминизација најинтензивнија, медицинске се издвајају највећим бројем жена. Међутим, више од два пута је већи број жена које су завршиле економску школу, мада је овде родна оријентација слабијег интензитета. На трећем месту према броју жена које су стекле диплому налазе се учитељске и васпитачке школе, код којих је феминизација нешто израженија него у случају економских школа.

Заинтересованост мушкараца за економске школе није била слабија од окренутости средњим металско-машинским-стројарским школама, али је у случају ових других маскулинизација интензивнија. Најизразитија наглашеност већег броја мушкараца него жена је у случају занимања која су се стицала у саобраћајним школама, а затим у погледу електро-техничких и грађевинских школа. Бројнији су мушкарци него жене које су завршиле графичке школе, као и административне, при чему је маскулинизација најблажа.

Увођење средње усмереног образовања резултирало је интензивирањем феминизације у погледу текстилне и економско-комерцијалне струке. Медицинска и учитељска су остале „традиционално“ изразито женске, а појавиле су се неке нове струке са наглашено већим бројем жена него мушкараца. Интензивна је феминизација услужних струка, преводилачке, правно биротехничке, нешто слабија, али не занемарљива је у случају културолошке струке у оквиру које је два и по пута већи број жена него мушкараца. Више „женске“ биле су и прехрамбена и уметничка, а најмања разлика у „корист“ жена је у случају природно-математичке струке. На другој страни, потврђена је интензивна маскулинизација машинско-металских и електро-техничких струка. Изразито мушке су и саобраћајна, ветеринарска и бродарска, али се ту може говорити о ублажавању родне разлике.

Родно оријентисан избор професије преноси се и на високи ниво образовања, а као главна линија раздвајања јесте окренутост жена друштвеним факултетима и већа оријентација мушкараца ка техничким, него што је то у женској популацији. Према пописним подацима из 1991, чак седам пута је био већи број мушкараца него жена које су завршиле машински факултет, а

интензивна је и маскулинизација у случају саобраћајног, електро-техничког и грађевинског факултета. Такође, значајна је и разлика у већем броју мушкараца него жена са дипломама факултета организационог наука и факултета за физичку културу. На другој страни, најинтензивнија феминизација је у случају фармацеутског факултета, мада је убедљиво највећи број жена које су стекле диплому на неком од одсека филозофског факултета. Жене су затим биле оријентисане ка економском и правном, али то нису „женски“ факултети јер је већи број мушкараца који су стекли дипломе ове две високо школске установе. Слабијег интензитета него у случају филозофског и дефектолошког, али ипак већи број жена него мушкараца забележен је у случају дипломираних на неком од природно-математичких факултета, медицинском и стоматолошком. Музичка академија је једини уметнички факултет на којем је већи број жена него мушкараца.

Професионална структура мушкараца и жена може бити један од фактора њихове позиције на тржишту рада, као и родне разлике у зарадама.² Родно оријентисани избор занимања и професионална оријентација на принципу стереотипа о „женским“ и „мушким“ пословима могу утицати на продубљивање не само економских родних разлика, већ на интензивирање феномена родне неравноправности и у приватној и у јавној сфери. При анализи образовних карактеристика у овом раду разматран је однос између мушкараца и жена истог образовног нивоа у погледу економске активности.

Родне разлике у економској активности средње и високо образованих мушкараца и жена само делимично се могу протумачити као показатељи неравноправног положаја жена. Нешто већа економска активност мушкараца него жена које су стекле средње образовање једним делом може бити последица различитог понашања у погледу наставка школовања и опредељења за излазак на тржиште рада. Међутим, питање је да ли је мања економска активност жена него мушкараца до 30 година само резултат те разлике, и колико је она последица различитог положаја на тржишту рада с обзиром на разлику у заступљености лица која обављају занимање међу економски активнима. Поред тога, већа економска активност и чешће обављање занимања мушкараца старих између 40 и 50 година указује на неповољнију позицију жена да постану економски активне, али и оних које су изашле на тржиште рада да се запосле. Такође, у неповољнијем положају су и оне жене које су завршиле 2-3 разреда средње школе јер имају нижу стопу економске активности од мушкараца са истим степеном школске спреме. После 30 година старости економска активност мушкараца који су стекли гимназијско образовање је нешто већа, али је ипак већи број жена него мушкараца који су економски активни.

У случају економске активности високо образованих, у први трен чини се да су жене у повољнијој позицији од мушкараца. Наиме, високо образована (више школе и факултет) женска популација има нешто већу стопу, али то је пре свега резултат економске активности жена 20-24 године које су стекле овај ниво образовања. Међутим, док између жена и мушкараца са дипломама виших школа и факултета старих до 55 година не постоји значајнија неуједначеност економске активности, постоји блажа разлика у учесталости обављања занимања економски активних високо образованих (више и високо) која је на

² Родни јаз у зарадама је један од најчешће помињаних родних диспаратитета на који су усмерена политике родне равноправности. То није само проблем нашег друштва, већ је појава присутна и у богатим државама, где је разлика у зарадама између жена и мушкараца још интензивнија.

„страни“ мушке популације. Поред тога, два пута мања стопа економске активности, као и мања заступљеност лица која обављају занимање међу високо образованим економски активним женама него мушкарцима 55-59 година, скрећу пажњу на друштвени положај жена. Та разлика се може тумачити као неповољност по њихов економски положај и као показатељ неравноправности ових генерација жена (рођене 1943-1947) у односу на мушкарце, да буду економски самосталне.

Разлика у економској активности мушкарца и жена 55-59 година није само карактеристика високо образованих јер постоји и у случају средње школске спреме, али јесте питање које завреднује посебно расветљавање са становишта економског и укупног друштвеног положаја жена и родне равноправности. Она једним делом, може бити повезана са родним разликама у погледу престанка економске активности, што представља још једну врло важну тему, на коју је тешко дати адекватан одговор јер захтева разматрање низа других фактора који се тичу не само положаја и улоге жене у друштву, већ економског, демографског и друштвеног развоја.

Са незапосленосћу и последицама тако одређеног економског положаја суочавају се не само високо образовани оба пола. Ово питање с једне стране јесте одраз друштвеног развоја и бројних фактора који постоје у датим околностима, а са друге стране, представља неповољну ситуацију са становишта квалитета живота и друштвеног положаја. Такође, она може имати и негативне психолошке импликације, а може се посматрати и са становишта односа уложених ресурса у постизање високог образовања, с једне стране, и ситуације коју може да произведе економска зависност, с друге стране. Пописни подаци из 2002, говоре да су високо образоване жене нешто чешће незапослене него мушкарци, ипак се не може рећи да је то доминантни социјални проблем женске популације. Она је пре свега последица чешће незапослености жена него мушкараца 20-24 године који су стекли терцијарни ниво образовања, мада је и нешто неповољнији положај високо образованих жена него мушкараца у већини генерација радно способног узраста.

Пописни подаци говоре о томе да су са становишта запослености биле угроженије позиције високо образованих мушкараца него жена 55-59 година. Отуда питање да ли се може рећи да је економска криза током 1990-их погодила више високо образоване мушкараце него жене. Једним делом би се могло довести у везу са њиховом професионалном оријентацијом, односно чињеницом да су они били усмерени ка оним занимањима и делатностима које су биле највише погођене дубоком економском кризом и изразито неповољним околностима друштвеног развоја. То су генерације у којима је већа заступљеност високо образованих међу мушкарцима него међу женама, па би и то могао да буде један од разлога чешће погођености негативним ефектима друштвених прилика у последњој деценији двадесетог века. Такође, с обзиром на распрострањеност „сиве“ економије и обављање послова у овој сфери, може се поставити питање њихове незапослености. И док би се овај начин обављања послова могао сматрати позитивним са становишта могућности обезбеђивања егзистенције члановима породице, питање је колико је то било у складу са њиховим образовним квалификацијама и постигнућима.

Родна разлика у економској активности средње и високо образованих већа је 2002, него у ранијим пописним годинама, али потребан је опрез у тумачењу ове чињенице. Она би се једним делом могла довести у везу са понашањем жена и мушкараца у погледу стицања високог образовања, али и са поштравањем

проблема незапослености. Родне разлике код млађег средовечног становништва нису изражене на начин и у мери да би се могло говорити о постојању системских фактора који дискриминишу жене у погледу економске активности. Неповољности економске активности високо образованих жена у односу на мушкарце, изражене кроз чешћу незапосленост, могле би се протумачити као одраз неповољних економских и друштвених прилика за запошљавање високо образованог кадра. Важна ставка у томе свакоко јесте и професионална структура високо образованих, што је аргумент за потребу рационалнијег приступа при избору факултета и при професионалној оријентацији. Такође, ваљало би нагласити да је управо овде најинтезинија разлика у заступљености незапослених лица према нивоу образовања. Иако се не може говорити о постојању системских инхибиторних фактора специфично родно усмерених, не сме се умањити важност чињеница о нешто већој незапослености жена него мушкараца, као важне димензије њиховог положаја у породици и у друштву.

У раду су анализирани образовне карактеристике мушког и женског становништва градских и осталих насеља, као једној од димензија њиховог друштвеног положаја у ова два различита простора. Посматрано из овог угла, треба рећи да и саме соци-демографске, културне и економске специфичности градова и осталих насеља могу произвести различите ефекте на социјални положај и позицију у приватној и у јавној сфери особа које имају исти ниво образовања. Отуда се без конкретнијег испитивања не може поуздано говорити о томе какав је положај жена и мушкараца нижих или виших образовних карактеристика на тржишту рада, у јавној сфери или у породици.

Према пописним подацима 2002, у градским насељима најчешће је да жене и мушкарци имају средњи ниво образовања. У случају образовних карактеристика становништва осталих насеља ситуација је нешто другачија. Нешто више од једне четвртине женског становништва осталих насеља на подручју централне Србије без Београда има основно и исто толико средње образовање, док је у осталим насељима на друга два подручја средња школска спрема најчешћи образовни модалитет оба пола. Образовне карактеристике женског становништва осталих насеља овог подручја Србије су најнеповољније и због највеће заступљености особа без школе или са 1-3 разреда основне школе, како у односу на мушко становништво овог типа насеља, тако и у односу на женску популацију градских насеља. Градско становништво оба пола има повољније образовне карактеристике, с обзиром на веће уделе више и високо образованих. У овом случају се издвајају градска насеља града Београда, где је удео лица са дипломама више школе и факултета један и по пута већи у мушкој и два пута у женској популацији, него у градским насељима преосталог подручја централне Србије.

Родна разлика у заступљености средње образованих мушкараца и жена израженија је у осталим насељима и најинтензивнија је на подручју града Београда. У случају градских насеља чешћа заступљеност особа са средњим нивоом образовања у мушкој него женској популацији је блажа и најмања је на истом овом подручју. Неуједначена заступљеност високо образованих пре свега је одлика градских насеља, где су и удели лица са овим образовним карактеристикама већи, па је и у овом случају она израженија у насељима града Београда, него на друга два подручја.

Образовна структура становништва градских и осталих насеља најинтензивније се разликује према неуједначеном уделу особа које имају терцијарни ниво образовања, а није занемарљива ни у случају заступљености

лица са најнижим образовним карактеристикама. Оно што је важно, са становишта родних позиција, јесте да је неуједначеност образовних карактеристика између ова два типа насеља уочљивија у случају женске популације.

Следећа димензија сагледавања родних образовних карактеристика и међусобних разлика била је национална припадност. Женско становништво свих националности има неповољнију образовну структуру у односу на мушко, а становници оба пола ромске националности имају најнеповољније образовне карактеристике у односу на друге. Постоје неке разлике и између жена и између мушкараца појединих националности, које су занимљиве из угла друштвеног положаја жена и родне неравноправности, мада је при поређењу потребан опрез због разлика у старосној структури. Ипак, заступљеност лица без школе и са 1-3 разреда основне школе међу Албанцима и Албанкама 15 и више година не може се објаснити само демографским фактором. Мушко становништво албанске националности, поред Рома, издваја се ниским уделима средње образованих, али међу национална диференцираност је још израженија у женској популацији.

Према учесталости високообразованих особа, најповољнију образовну структуру, 2002, имали су Црногорци и мушко становништво изјашњено као Југословени. У женској популацији је уједначена заступљеност високо образованих међу Црногоркама и Југословенкама, а најнеповољнија ситуација је међу припадницима/цама ромске, албанске и бошњачке националности. У Војводини се припадници/це мађарске националности одликују нижим уделима лица која имају дипломе виших школа или факулета, него међу Србима и Српкињама. Питање је да ли би ова разлика могла да се прихвати као последица већег удела старих особа (65 и више) које су имале мање шансе за школовање на високо школским установама, и каква је ситуација са високо школским образовањем међу средовечним мушкарцима и женама мађарске националности.

Образовне карактеристике могу бити важан фактор понашања релевантног за демографски развој. У том погледу, између осталог, може се говорити о образовању као варијабли одлучивања о рађању и репродуктивног понашања. Међутим, у условима распрострањености ниских репродуктивних норми, које су карактеристика завршне фазе демографске транзиције, смањен је утицај образовања као детерминантне нивоа фертилитета (Рашевић, 2006). Ипак, образовне карактеристике жена нису занемарене у истраживањима репродуктивног понашања и свакодневног живота жена (Благојевић, 1991; Благојевић, 1995). Образовање би могло да буде и важан фактор родне разлике у нивоу морталитета, па је и о томе потребно повести рачуна, како из истраживачког, тако и из угла предузимања мера у прилог убалажавања родног јаза и продужења очекиваног трајања живота. Поред тога, образовање може бити релевантно и за уобличавање родних улога и успостављање одређених модела понашања. Заправо, образовне карактеристике могу бити индикативне са становишта могућности успостављања родне равноправности на свим нивоима. Ниво образовања мушке популације може бити један од важнијих чинилаца схватања родне равноправности, при чему су уочене одређене специфичности (Игњатовић, 2010). Високо образовани мушкарци чешће од осталих указују на потребу рушења родних стереотипа и нешто чешће од других родну равноправност разматрају као равноправност на руководећим позицијама. Отуда, се образовне карактеристике мушке популације могу

сматрати важним фактором стварања услова за родну равноправности на свим новима.

5.1.4. Карактеристике економске активности

Уочене карактеристике економске активности с једне стране су одраз неравноправних могућности, неједнаког присуства и стања на тржишту рада, а са друге стране, важне су као оквир друштвеног положаја, родне неравноправности и промена у том погледу. Посебно су интересантне економске карактеристике средовечних жена и мушкараца, и питање позиције женске популације.

Тенденције економске активности становништва Србије током друге половине двадесетог века одвијале су се под утицајем друштвених и демографских промена и кретања. Пад опште стопе економске активности, једним делом је последица интензивног смањивања пољопривредног становништва, али је и последица демографског старења, односно пораста удела лица која излазе из радног контингента. Паралелно се одвијао пораст удела лица с личним приходом, модалитета који пре свега чине пензионери, лица чија је економска активност завршена.

У мушкој популацији удео економски активних 2002. је на сва три подручја мањи него 1981. и 1991, али то није случај и са женском популацијом. Између посматраних подручја постоје одступања у промени економске активности женског становништва. Једино је у централној Србији без Београда мањи удео економски активних, него у претходне две пописне године, када је било нешто више од половине активних жена старости 15 и више година. Ова тенденција би се могла довести у везу са професионалном структуром, односно с уделом жена пољопривредница које су биле економски активне и утицале на то да су 1981. и 1991. године жене са овог подручја имале већу стопу економске активности него жене у Војводини и у граду Београду.

Опадање важности пољопривредне делатности за економску активност женског становништва и укључивање на тржиште рада жена са другим стручним и образовним квалификацијама, резултирало је чињеницом да 2002. године жене на подручју града Београда, имају нешто већу стопу економске активности, него на друга два подручја. Ипак, пре се може говорити о разлици у структури економски активних, испоњеној кроз дистрибуцију запослених према делатностима и занимањима, и то пре свега у случају женског становништва подручја града Београда и преосталог подручја централне Србије.

Женско становништво Војводине има најнижу стопу економске активности, а у погледу професионалне структуре налази се између ова два подручја. Готово свака седма економски активна жена обавља занимање у пољопривреди, рибарству или шумарству, што је два пута ређе него на подручју централне Србије без Београда, али четири пута чешће него у Београду. Такође, у Војводини је међу запосленим женама два пута мањи удео жена стручњака него у Београду, и тек нешто више него у централној Србији без Београда.

Просторна различитост се испољава на други начин у случају економске активности мушког становништва. На подручја града Београда стопа економске активности је нешто нижа него на друга два подручја. Ипак, разлика у социо-професионалној структури се испољава на сличан начин као у женској популацији.

Промене у економској активности женског становништва између 30 и 54 године указују на побољшање позиција средовечних жена, на сва три подручја. Међутим, пораст економске активности жена на подручју централне Србије без Београда је нешто слабијег интензитета. Жене 45 и више година 1981, имале су већу стопу економске активности него на друга два подручја, а разлог се може пронаћи у уделу економски активних пољопривредница. Такође, истим фактором се може објаснити и већа економска активност жена 55 и више година на подручју централне Србије без Београда, пре свега у односу на жене града Београда.

Промене економске активности мушке популације пре свега су видљиве у случају старосних група 50-54 и 55-59 година, у Војводини и посебно у Београду. То би се могло довести у везу са променама социо-професионалне структуре мушког становништва, подстакнутом структурним променама у привреди које су утицале на јачање секундарних делатности и повећаним потребама за занимањима ван пољопривреде.

Родна разлика у економској активности је блажа 2002, али је и на почетку прве деценије двадесет првог века нижа стопа економске активности жена него мушкараца. Разлози се не налазе само у већој заступљености старих лица у женској популацији, нити само у родно неуједначеној приступности на тржишту рада генерација рођених непосредно после Другог светског рата. Нижу стопу економске активности имају жене у свим старосним групама, с тим што разлози могу бити различити када су у питању млади и старије средовечни. Наиме, родна разлика у економској активности једним делом се може повезати са чешћим опредељењем девојака за наставак образовања после стицања средње школске спреме. Међутим, мања приступност жена него мушкараца на тржишту рада постоји и после 30 година старости, када стицање високог образовања не може да буде фактор непојављивања, већ би требало да представља подстицај за присуство, као и фактор повољнијој ситуацији у погледу запошљавања.

Интензивна родна разлика у економској активности уочава се после 50-те године, а објашњење би морало да уважи утицај више фактора. Већа економска активност мушкараца него жена једним делом би се могла објаснити разликама у образовању, односно позицијама ових генерација жена у погледу могућности професионалног оспособљавања и могућности да буду присутне на тржишту рада. Међутим, анализа је показала да су ове генерације жена имале већу стопу економске активности у млађем животном добу. Отуда је при разматрању потребно укључити и друштвене и економске прилике које су утицале на економску активност становништва. Поред тога, као могући разлог родне разлике у економској активности жена и мушкараца у овом животном добу треба навести и различитост позиција у погледу стицања права за одлазак у пензију, односно ранији престанак економске активности женског становништва. Ова тема је изузетно важна са становишта родне равноправности и друштвеног положаја жена, али и са становишта демографског и друштвеног развоја.

Померање старосне границе за одлазак у пензију и уједначавање жена и мушкараца у том погледу подстиче полемику, па и супростављене ставове. Демографски посматрано, имајући у виду пораст очекиваног трајања живота, као и чињеницу да жене живе дуже од мушкараца, ова одлука се чини оправданом. Чини се да не постоји сагласност ни у томе да тај потез значи корак ка родној равноправности. Напротив, део јавности га схвата као ускраћивање права женама на ранији одлазак у пензију, што представља бенефицију коју су

стекле својом репродуктивном улогом. Супротно од тога, ранији одлазак у пензију, може ослабити економску позицију жена. Такође, у ситуацијама када не постоје биолошка или нека друга објективна ограничења, краћи радни век женске популације могао би се протумачити као неједнакост шанси у погледу бављања изабраном професијом. Поред тога, давање бенефиција женама представља пре свега промоцију материнства и инсистирање на жениној посвећености породици, што није у складу са политиком једнаких шанси за жене и мушкарце.

Промена економске активности мушког и женског становништва 2002, у односу на 1991, посебну пажњу привлачи због ефеката изузетно неповољних друштвених прилика током 1990-тих. Економска активност становника оба пола који су 2002. били стари 50-54 и 55-59 година је нижа од економске активности оних који су деценију раније имали 40-44 и 45-49 година. Дубока економска криза за последицу је имала масовна отпуштања, суочавања са губитком посла, и поремећаје у сфери тржишта рада. Становници оба пола били су погођени, али је уочен интензивнији пад економске активности женске средовечне популације. Жене су се повукле у сферу приватности, окренуле породици и бризи о свакодневном преживљавању, а женски ресурси и стратегије биле су темељни ослонац породица у Србији, у времену „хаоса у јавној сфери“ (Благојевић, 1995).

Неповољности позиција економски активних жена настављају се и после 2000. године, када се жене препознају као угрожена или „рањива“ друштвена група на тржишту радне снаге у Србији (Крстић, ур. 2010: 51-67). На основу података из Анкете о радној снази, регистрована је већа незапосленост жена него мушкараца 15-64 године у погледу свих нивоа образовања, а једино код старих 50-64 године није уочена разлика у стопи незапослености. О рањивости женске популације говори се из разлога веће погођености дугорочном и веома дугорочном незапослености, али је истакнуто да не постоји битнија родна разлика у погледу утицаја економске кризе на незапосленост.

Поред разлике у стопи економске активности између мушкараца и жена постоји и разлика у структури економски активних. Она се уочава кроз заступљености запослених, кроз запосленост према секторима делатности, социо-професионалну структуру запослених и кроз начин запослености. Дакле, поред неуједначености у погледу присуства на тржишту рада, о родној неравноправности би се могло говорити и из угла специфичности х мушкараца и жена који су били економски активни (запослени и незапослени који траже посао).

Међу њима постоји разлика у погледу обављања занимања, односно да ли су запослени или траже запослење. Према пописним подацима 2002, на нивоу популације 15 и више година забележен је већи број мушкараца него жена који нису обављали занимање, али у средовечној популацији родна разлика је изражена кроз другачији однос. Она није интензивна, али указује на неповољнију позицију жена у односу на мушкарце, што је нешто распрострањеније у Београду него на друга два подручја. Родна разлика је нешто израженија између 25 и 39 година, него код старих између 40 и 55 година.

Пописни подаци из 1991. указују на то да највећи део лица која не обављају занимање траже прво запослење, у случају оба пола. У женској популацији је нешто већи удео ових лица, али између осталог, то је последица чињенице да ову групу чине и лица која су привремено прекинула рад због

одслужења војног рока, што је чешћа карактеристика мушког становништва (као и лица која су на одслужењу казне). Неповољан економски положај потврђује податак да 90% ових особа није имало никакав извор прихода. Изузетно је мали број оних који остварују приход од имовине, али већи је број мушкараца него жена.

Међу становницима оба пола који су тражили прво запослење апсолутну већину чинила су лица са средњим нивоом образовања. Лица која су била у потрази за првим запослењем најчешће су била стара између 20 и 24 године, а у случају високо образованих 25-29 година. Већи број млађе средовечних жена него мушкараца који још нису били запослени постојао је и међу средње и међу високо образованима. Та разлика се у случају средње образованих ублажава после 30 година, а у случају високо образованих после 40 година старости.

Мада је удео високо образованих био знатно мањи, родна разлика је израженија него у случају лица са средњим нивоом образовања. Готово два пута је већа заступљеност лица са овим нивоом образовања међу женама него мушкарцима који траже прво запослење. То би се свакако могло довести у везу са родном разликом у уделу високо образованих, али и са структуром високо образоване женске популације. Изражена окренутост друштвеним факултетима, резултирала је чињеницом да су жене са дипломама ових факултета и најзаступљеније. Међу високо образованим мушкарцима који су тражили прво запослење уједначенија је заступљеност група факултета. Родна разлика у броју најинтензивнија је у случају оних који су били у потрази за првим послом са дипломом неког друштвеног факултета (два и по пута већи број жена). Већи је и број жена него мушкараца са дипломама природно-математичких (близу два пута), а у случају високо образованих на неком од техничких факултета био је нешто већи број мушкараца.

Положај становништва које не обавља занимање може се посматрати и из угла брачног стања. У том погледу, у условима преовладавања патријархалне уређености родних улога и односа, брак може имати заштитничку функцију за жене, пре свега у ситуацији незапослености. У централној Србији и у Војводини, према пописним подацима 1991, близу половине женске популације која је тражила прво запослење је било у браку, што је за око једне трећине више него у мушкој популацији. С друге стране, потребно је расветлити положај разведених жена и удовица које не обављају занимање, а разлог томе је најчешће прекид рада. Удео разведених жена међу економски активним које не обављају занимање је мањи него у случају запослених, али специфичност њиховог положаја заслужује посебну пажњу са становишта подршке и унапређења начина и квалитета живота.

Животне ситуације разведених жена и поред могућих различитости које су имплициране социо-економским карактеристикама, социјалним пореклом и низом других чиниоца, утичу на промену начина живота и на појаву суочавања са неким новим изазовима. Материјални положај породице је један од њих, али свакако изузетно важан за све остало. Жене које живе саме са децом, чак иако су економски активне, и у најбогатијим државама света припадају групи социјално угрожених породица, па је у том погледу неопходна подршка релевантних институција, која се не ограничава само на социјална давања (Schaffner Goldbreg, 2009). Не само економска активност, већ и занимање жена и запосленост у појединим делатностима су важни при испитивању позиција и друштвеног положаја разведених жена. Према пописним подацима из 1991. у Србији, готово свака десета жена запослена на одржавању, у услугама и у

угоститељству била је разведена, што је био случај са готово сваком осмом женом уметницом.

Осим тога што су млађе средовечне жене (20-39 година), према пописним подацима 2002, биле чешће незапослене од својих вршњака, неповољна карактеристика економске ситуације манифестује се и кроз распрострањеност неизласка на тржиште рада. После 30 година старости значајно је већи број издржаваних жена него мушкараца. Разлика је нешто блажа у Београду када су у питању стари између 30 и 40 година (од три до пет пута је већи број издржаваних жена него мушкараца у старосним групама 30-34 и 35-39), али интензивнија је у случају старих 60 и више година (рођени до 1942). Овај модалитет економске активности је убедљиво женска опција. Код старих између 40 и 60 година више од десет пута већи је број издржаваних жена него мушкараца. Разлика између жена различитих генерација постоји и испољена је кроз мање уделе међу женама рођеним после 1950-те. Међугенерациска разлика највидљивија је на подручју централне Србије без Београда, због распрострањености издржаваних међу женама рођеним током и пре Другог светског рата. Оваквом економском позицијом више су погођене жене старе између 30 и 45 година у централној Србији без Београда, него у Београду. Економска зависност као последица неизласка на тржиште рада пре свега се може сматрати последицом деловања социо-економских и социо-културних фактора, него што би се могла протумачи као изабарани стил живота.

Средовечне издржаване жене представљају посебну истраживачку тему. За разлику од запослених жена, па и економски активних које су у потрази за послом, оне се суочавају са нешто другачијом ситуацијом. Потребно је испитати њихове могућности и облике укључивања у јавну сферу. Такође, потребно је проверити да ли су њихове позиције у приватној сфери неповољније у односу на економски активне жене. У анализи је скренута пажња не само на то да је модалитет „издржавани“ чешће женска него мушка опција, већ је подвучена различитост структуре и специфичност женске издржаване популације. Појам „домаћице“, који се заправо односи на средовечне и старије жене које припадају категорији издржаваних лица, подстиче на полемику у различитим правцима. Отуда се може поставити питање разлога зашто се ова група жена која није приступна на тржишту рада и која је углавном завршила и процес образовања, заправо одређује на овај начин. Овај појам, с једне стране наглашава активности жена унутар домаћинства, које не припадају плаћеним пословима. Економско не вредновање женског рада унутар домаћинства, из феминистичког угла, сматра се дискриминаторном тачком како унутар породице, тако и у погледу укупног друштвеног положаја жена. Неповољни ефекти друштвеног положаја издржаваних жена могу се појачати у старости. Њихово законско право на пензију у случају смрти супруга донекле ублажава економску угроженост у тим ситуацијама, али постоје и други аспекти, такође битни за њихов положај и квалитет живота у старости.

О неповољним позицијама женске издржаване популације 15 и више година може се говорити и због високе заступљености лица без школе или са 1-3 разреда основне школе. Родна разлика у овом погледу, с једне стране објашњава разлоге економске зависности ове групе жена, али с друге стране потврђује угроженост њиховог социо-економског положаја. Мада су занемарљиви удели високо образованих међу издржаваним лицима, ипак, жене су око два пута бројније од мушкараца, при чему је та разлика нешто блажа на подручју централне Србије без Београда. Нешто већи број високо образованих

жена које припадају категорији издржаваних у граду Београду, могао би се објаснити већим бројем жена са овом образовном карактеристиком. А оно што је посебно интересантно јесу разлози економске несамосталности ових жена, и на једном и на другом подручју. Економска и свака друга позиција ових жена одређена је чињеницом да оне не само да нису запослене, већ нису ни приступне на тржишту рада и активни не траже посао.

Економска зависност издржаваних жена види се и кроз чињеницу да, према пописним подацима 1991, доминантна већина домаћица није имала сопствени извор прихода. Поред различите структуре издржаване женске и издржаване мушке популације, уочава се и разлика у економској активности издржаваоца и у његовој социо-професионалној структури. Код око једне петине издржаваних жена материјални положај и економска сигурност зависили су од висине пензије њиховог издржаваоца. Када су били у питању запослени издржаваоци то су најчешће били запослени у индустрији, рударству и грађевинарству, знатно ређе су били управни и административни радници, а најмање су били заступљени руководиоци.

Између жена и мушкараца не постоји разлика у погледу заступљености лица с личним приходом, иако су старије генерације жена имале нижу стопу економске активности. Жене удовице остваривале су право на породичну пензију у случају да су оне припадале категорији издржаваних лица за живота супруга. Међутим, може се посматрати и овако. У популацији старих 65 и више већи је број жена него мушкараца. Међутим, разлика у броју лица с личним приходом у Војводини и у граду Београду је нешто блажа него у случају укупног ставновништва ове старости, док је на подручју централне Србије без Београда мањи број жена него мушкараца 65 и више година који су припадали лицима с личним приходом.

Ова родна разлика пре свега је последица значајно већег броја издржаваних жена него мушкараца у овом животном добу. Разлика је интензивна на сва три подручја, али је у граду Београду близу два пута већа него на преосталом подручју централне Србије и у Војводини. Може се претпоставити да су социјални положај и квалитет живота издржаваних жена 65 и више година врло неповољни, односно да оне припадају социјално угроженим групама становништва. Њихова социо-економска ситуација условљена је висином прихода издржаваоца, а истраживања указују на изузетно неповољну социјалну ситуацију старих лица. Старе особе су чиниле једну четвртину сиромашних лица у Србији 2002, биле су изложеније ризику од сиромаштва, а жене, лица без школе и становништво у руралним насељима су били сиромашнији од других (Сатарић, Рашевић, Милорадовић, 2009).

Пензионери су доминантно најзаступљенија категорија међу мушкарцима и међу женама који припадају групи лица с личним приходом. Лица која остварују приход од имовине готово занемарљиво су присутна, али је родна разлика изражена кроз већи број мушкараца него жена. Ово је још једна неповољност положаја жена. Поред тога, за социо-економски положај лица с личним приходом битни фактори су и њихова ранија позиција у професији и висина зарада коју су остваривали.

Родне разлике у зарадама представљају изузетно важну тему родне неравноправности. Просечна зарада жена у Србији, према подацима за 2007, била је за око 4% нижа у односу на просечну зараду мушкараца (РЗС, 2008). Делатности у којима запослене жене у просеку зарађују више од мушкараца су послови с некретнинама, саобраћај, грађевинарство, комуналне, друштвене и

личне услужне активности. Просечне зараде мушкараца су чешће изнад просечне зараде у Србији, осим у поменутим делатностима. Оне су веће у оквиру сваког образовног нивоа, укључујући и зараде запослених лица са високим образовањем. Просечне зараде у делатностима које се одликују већом просечном зарадом жена, и више од два пута су ниже у поређењу са сектором финансијско посредовање, у којем су просечне зараде жена ниже за готово једну петину од просечних зарада мушкараца. Ниже су и у односу на зараде у сектору производње електричне енергије, у државаној управи и у социјалном осигурању, где су просечне зараде жена за око 10% ниже од просечних зарада мушкараца. Најинтензивнија неуједначеност зарада пристуна је у делатности рибарство, где су иначе примања нижа од просечних, а зараде жена су за готово 30% ниже у односу на зараде мушкараца.

Водећи рачуна о томе да зараде једним делом могу бити условљене и родним разликама у образовању, могло би се претпоставити да је квалификација мушкараца у рибарству знатно повољнија и да је то један од могућих разлога. Такође, можда би се исто могло рећи и за делатности у којима је просечна зарада жена већа. образовање свакако јесте важан фактор, али се родни јаз у зарадама не може објаснити само његовим утицајем. То је посебно важно, у случају делатности у којима би се уочило да родна разлика у образовању није у сагласности са разликама у зарадама. Други важан разлог јесте јасно уочена тенденција жена ка стицању високог нивоа образовања и родна разлика у том погледу, као и разматрања која указују на доходне разлике између жена и мушкараца истог нивоа образовања.

Родне разлике у зарадама не сматрају се одразом постојања отворене дискриминаторне политике, али оне јесу последица социо-професионалних структура жена и мушкараца и њиховог присуства на местима одлучивања и руковођења. Из тог разлога се истичу потреба и важност охрабривања и подстицања жена ка занимањима која омогућавају боље плаћене послове, или омогућавају обављање менаџерских и руководећих послова. Једна од препрека налази се у подели активности и одговорности унутар породице, односно у патријархалним моделима родних улога. Нижа зарада жена од мушкараца важна је не само као показатељ економских неједнакости, као показатељ неједнакости у другим сферама, већ и као полуга репродуковања друштвене неједнакости полова.

Структура запослених мушкараца и жена у Србији донекле се разликује у погледу делатности и занимања, а посматрано кроз разлику у броју долази се до „женских“ и „мушких“ сектора и занимања. Према пописним подацима 2002, запослени најчешће обављају занимања у оквиру пољопривредне делатности, прерађивачке индустрије и у трговини. Најважније разлике испољене су кроз чешћу запосленост жена у здравственој и социјалној заштити и образовању, а мушкараца у саобраћају и грађевинарству. Специфичност мушке популације је чешћа запосленост у државној управи и социјалном осигурању, него у образовању, здравству и социјалном раду, док су жене два пута чешће запослене у здравству него у државној управи. Родна разлика у броју запослених по секторима делатности условила је најинтензивнију феминизацију здравства и социјалног рада, нешто блаже у образовању и још умереније у сектору финансија. На другој страни изразита је доминација мушкараца запослених у грађевинарству, а интензивна је маскулинизација запослених у рударству, примарним делатностима, производњи електричне енергије и саобраћају. Значајно мања разлика изражена кроз већи број запослених мушкараца него

жена, је у прерађивачкој индустрији, на сва три подручја, као и у државној управи и социјалном осигурању, али само у граду Београду.

Са становишта родних разлика значајно је расветљавање положаја запослених у појединим делатностима с обзиром на просечну зараду. Грађевинарство јесте доминантно „мушка“ делатност, у којој не постоји значајнија разлика у просечној заради. С друге стране, финансијско посредовање је више „женска“ делатност, али са изразитом родном разликом у зарадама која је на страни запослених мушкараца. Овај диспаратет појачава неповољан положај жена запослених у овом сектору. Оне су бројније међу запосленима, али обављају мање плаћене послове, односно мушкарци запослени у овом сектору пре свега су присутни на менаџерским и руководећим позицијама.

Између подручја постоји разлика у учесталости појединих занимања и у случају мушке и у случају женске популације, што се може довести у везу са разликама у структури привреде. Док су запослени мушкарци у централној Србији чешће обављали неко од занимања у примарном сектору делатности, у Војводини је мања наглашеност пољопривредних занимања, а на подручју града Београда, поред занатлија најприсутнији су били стручни сарадници и техничари. Просторна разлика у женској популацији испољава се такође кроз, у централној Србији најчешћу заступљеност занимања примарног сектора, а у Војводини и у Београду занимање стручних сарадника и техничара. Међу запосленим становништвом Београда чешћа је заступљеност стручњака, него на друга два подручја. Разлика је израженија у женској популацији, иначе склонијој овој групи занимања у односу на мушкарце. Такође жене су чешће од мушкараца службенице и услужне раднице, а мушкарци су чешће менаџери и руководиоци.

Родна разлика у погледу занимања која се тичу административних послова, стручних сарадника и стручњака, изражена кроз већи број жена него мушкараца, израженија је у граду Београду него на преосталом подручју централне Србије. Разлика изражена кроз готово три пута већи број мушкараца менаџера, руководиоца и функционера на подручју централне Србије без Београда, интензивнија је него на друга два на којима су мушкарци који обављају ова занимања два пута бројнији. Ово је уједно и најинтензивнија родна разлика у погледу занимања запослених мушкараца и жена. Иначе, разлика у броју жена и мушкараца који обављају одређено занимање наглашенија је у случају маскулинизације. Најинтензивнија је када су у питању војна лица, а значајна је у случају занталијских занимања, као и занимања која се тичу руковања машинама.

Далеко најчешћи случајеви обављања занимања тичу се заснованог радног односа, и у мушкој и у женској популацији. Разлика по подручјима је последица заступљености активних пољопривредника, па је запосленост ређе присутан модалитет међу становницима оба пола на подручју централне Србије без Београда, а донекле и у Војводини, у поређењу са запосленима у граду Београду. Родна разлика се испољава кроз чешћу присутност других модалитета обављања занимања у мушкој него женској популацији. Око два и по пута жене ређе од мушкараца обављају занимање ван радног односа, као послодавци или самостално, а то најређе чине жене у централној Србији без Београда. Родна разлика је израженија у учесталости послодаваца и лица која самостално обављају делатност, него у случају обављања занимања ван радног односа.

Занимања која се најчешће обављају ван радног односа, када је у питању мушка популација, везана су за послове у примарном сектору делатности, а на подручју града Београда су то физички радници у грађевинству. Поред тога овај модалитет се везује и за занатлијске послове, послове у индустрији, послове без одређеног занимања, али и продавци, демонстратори и манекени. Међу запосленим женама, ван радног односа чешће од других раде, оне са занатским занимањима, раднице личних услуга, продавачице, промотерке и манекенке.

Према пописним подацима 2002, на подручју града Београда, жене које раде ван радног односа најчешће обављају занимања у области реклама и продаје неких производа (продавци, демонстаратори и манекени), занимања која су два пута ређа у мушкој популацији. Такође, жене које обављају занимање ван радног односа чешће то чине као раднице личних услуга и обављајући нека једноставна занимања у трговини и услугама. Мушкарци који занимање обављају ван радног односа једнако често су физички радници у грађевинарству и промотери појединих производа, што су и најчешће опције. Обављање занимања у области личних услуга и једноставних занимања у трговини је два пута ређе него у случају женске популације. Такође, међу лицима која раде ван радног односа у мушкој популацији ређа је заступљеност стручњака друштвених наука и стручних сарадника и техничара природних наука, него што је то у женској популацији.

Послодавци и самостално обављање делатности су опције најприступније међу руководиоцима-менаџерима малих предузећа, и у мушкој и у женској популацији. У структури жена послодаваца чешћа је присутност жена са руководећим и менаџерским пословима, него што је то међу мушкарцима послодавцима. Жене послодавци су такође раднице без одређеног занимања, стручни сарадници и техничари друштвених наука. Међу мушкарцима послодавцима, поред ових занимања, налазе се и стручњаци биолошких и медицинских наука, стручни сарадници, техничари и инжењери природних наука, металски, машински и сродни радници и оператери на индустријским постројењима.

Самостално обављање делатности, присутно је пре свега међу руководиоцима и менаџерима. Овај модалитет је присутан и међу стручњацима друштвених наука, што је више од два пута чешће обележје мушке него женске популације са овим занимањем. Главна родна разлика у професионалној структури лица која самостално обављају занимање јесте да су у мушкој популацији најзаступљенији менаџери и руководиоци малих предузећа (чине нешто више од једне четвртине), а у женској популацији на овај начин занимање најчешће обављају стручњакиње из друштвених наука и промотерке одређених производа.

Родне економске карактеристике анализирани су у још два аналитичка оквира како би се сагледале и у нешто другачијим социо-економским, демографским и социо-културним контекстима. Посматрано према типу насеља, уочена је разлика у економској активности градских и осталих насеља, која се не испољава на исти начин у мушкој и женској популацији. Заступљеност пољопривредног становништва у руралним је резултирала нешто већом економском активношћу мушкараца него што је то у градским насељима. Међутим, у женској популацији разлика између насеља је израженија и испољена кроз нижу стопу економске активности у осталим насељима. Неповољна економска позиција ових жена потврђена је већим уделом издржаваних, и то посебно на подручју централне Србије без Београда, које

чине готово половину женске популације осталих насеља. Ова насеља се одликују интензивнијом родном разликом у погледу економске активности, у уделу лица која обављају занимање и издржаваних, која указује на израженију неповољност позиција него што је то случај са женама у градским насељима.

Различитост економских карактеристика мушког и женског становништва према националности и родне разлике, једним делом се могу протумачити и са становишта друштвеног положаја жене и неравноправности економских позиција у односу на мушкарце. Заједничка карактеристика јесте већа економска активност мушкараца, али родна разлика није истог интензитета, као што ни положај жена није исти између појединих националности.

На подређен положај жена ромске националности указује интензивна родна разлика у структури економски активних, изражена кроз два пута мању заступљеност лица која обављају занимање него у мушкој популацији. Такође, нижи удели лица с личним приходом међу женама (15 и више година) албанске, ромске и бошњачке националности, би се могли протумачити као одраз неравноправности у погледу изласка на тржиште рада. Посебну неповољност представља чињеница да више од половина Рома и Ромкиња припада оној групи лица с личним приходом која не остварује право на пензију, већ на неки други вид примања (социјалну помоћ, инвалиднину, алиментацију или евентуално стипендију). Приход од имовине је чешће право које остварују мушкарци свих националности на подручју централне Србије, али је у Војводини ситуација другачија. Већи број жена него мушкараца који имају приход од имовине једино не постоји у случају припадника/ца ромске и црногорске националности где је иначе број тих особа мањи него код осталих. Међутим, могуће је да је овакав родни однос у Покрајини, пре свега последица морталитета мушког становништва, или њиховог одсуства из земље, а не показатељ повољнијег положаја жена него у централној Србији. На неповољнији положај жена албанске, ромске, па и бошњачке националности указује чињеница о већем уделу домаћица међу издржаваним женама него што је то случај у осталим националностима централне Србије. У Војводини домаћице чине више од половине женске издржаване популације Хрватица, Румунки и Словакиња, што указује на неповољан положај старијих генерација жена да се укључе на тржиште рада, када су биле у радно способном животном добу.

Статистички подаци указују на опстајање економских родних разлика у Србији и током прве деценије двадесет првог века.³ Економска активност и стопа запослености мушког становништва 15-64 године су за близу једне петине већи у односу на женску популацију ове старости (РЗСС, 2008). Стопа незапослености жена је већа од мушкараца, мада је 2004-2006 нешто више порасла стопа незапослености мушке популације. Разлика између жена и мушкараца посебно је уочљива када се посматра запосленост лица 25-49 година према броју деце. У мушкој популацији једино они који немају децу имају нижу стопу запослености, док је најнижа стопа запослености међу женама које имају троје и више деце. Код жена је стопа запослености нижа са порастом броја деце. Најинтензивнија родна разлика манифестована је кроз два и по пута нижу запосленост жена са троје и више деце (32,9%), у односу на мушкарце са истим бројем деце (80,6%). Мушкарци су чешће од жена запослени и у приватном и у друштвеном сектору, док су жене чешће од мушкараца запослене у државном

³ Подаци се односе на резултате Анкете о радној снази, 2006.

сектору. Такође, чешће од жена мушкарци имају ноћни и поподневни рад, раде викендом и по сменама, али такође, чешће од жена раде код куће. Жене знатно чешће од мушкараца из породичних разлога не раде пуно радно време, а други чешће „женски“ разлог је болест. Мушкарци не раде пуно радно време због специфичности занимања, болести, не могућности да пронађу посао с пуним радним временом, али и због школовања и зато што не желе такав посао. Законодавци, функционери и менаџери су и даље преовлађујућа мушка занимања, док је већи број жена него мушкараца међу стручним сарадницима и техничарима. Релативно је уједначен број запоселних мушкараца и жена службеника/ца, стручњака/њакиња и радника/радница у услугама и трговини.

На основу дискусије о родним економским карактеристикама може се констатовати постојање неравноправности женске популације. Оно што је посебно важно, она постоји не само као одраз економских неједнакости међу старијим генерацијама жена и мушкараца. Економске позиције и економски активних жена и оних које нису економски активне се одликују неповољнијим карактеристикама у поређењу са мушком популацијом. Родне економске неједнакости представљају врло важан аспект живота жена и мушкараца, у испитивању родних неједнакости и расветљавања реализације права на родну равноправност у Европи (European Communities, 2008). Мерење економских карактеристика и родна компарација, превазилазећи класичан приступ, односе се на низ различитих и специфичних индикатора запослености и незапослености, на сферу дистрибуције ресурса, на поделу кућног рада, односно на економске позиције и одлучивање о потрошњи унутар домаћинства (Бабовић, 2010). У том смислу, ова дискусија представља оквир за неку дубљу анализу и за емпиријска истраживања у циљу расветљавања и разумевања условљености и ефеката родних економских модела.

5.2. Родне разлике као последице понашања мушкараца и жена

5.2.1. Полни састав и старосна структура

Феминизација становништва, нешто наглашенија у последњој деценији 20. века у односу на претходне међупописне периоде, није истог интензитета на посматраним подручјима, као ни и у градским и у руралним насељима. Укључивање старосне димензије омогућава уочавање одређених специфичности родних модела понашања.

Феминизација становништва најинтензивнија је на подручју града Београда, где је 2002. године за око 10% био већи број жена од броја мушкараца. Као особеност овог подручја јесте и чињеница да су овде жене бројније од мушкараца већ после 25 година, док су на преосталом подручју централне Србије и у Војводини све до 55 година нешто бројнији мушкарци. Интензивна је феминизација становништва 65 и више година, али је она нешто израженија у Војводини него на друга два подручја.

У градским насељима већи је број жена него мушкараца, а феминизација је нешто израженија у овим насељима на подручју града Београда, где су припаднице женског пола бројније већ од 20 година. У руралним насељима бројнији су мушкарци, а маскулинизација средовечног становништва је најизраженија на подручју централне Србије без Београда. Феминизација становништва 65 и више година, у Војводини и у граду Београду је нешто

интензивнија у градским насељима, док на подручју централне Србије без Београда не постоји разлика према типу насеља. У Војводини су жене за око 50% бројније од мушкараца. Посматрано по подручјима, феминизација становништва овог животног доба израженија је у руралним насељима централне Србије без Београда, док је феминизација градских насеља најнаглашенија на подручју града Београда.

Полни дисбаланс и одређена одступања у старосној структури мушког и женског становништва заправо јесу резултат родних разлика у демографски релевантном понашању. Први корак на том путу јесте „преокрет“ родне разлике у броју, који се дешава у средовечној популацији. До тада нешто бројнија мушка популација, то престаје да буде и са старашћу се повећава разлика у корист броја жена. На нивоу укупног становништва ова појава се пре свега може објаснити родном разликом у морталитету која се до најстаријих година у старости испољава кроз већу смртност мушке популације. Независно од тога који су узроци смрти у питању, у савременим условима живота, они су посредовани социјалним факторима, односно изложеношћу одређеним облицима понашања и ризицима обољевања и смрти. Због специфичности модела понашања, мушка популација у одређеном животног добу престаје да буде бројнија, што је била до тад. Биолошка законитост рађања већег броја дечака него девојчица, престаје да важи, како се појачава утицај социјалних фактора на уобличавање полне структуре становништва.

Преокрет полног дисбаланса, између осталог, условљен утицајима фактора средине још је уочљивији укључивањем просторне димензије. Тада се узроци проналазе и на страни понашања женске популације, које се пре свега тиче миграторних кретања на регионалном, локалном и насељском нивоу. Због специфичности просторне покретљивости женске популације јавља се неуједначеност феминизације према подручјима и типу насеља. Отуда је феминизација најинтензивнија у градским насељима града Београда. Да ли су то претежно удадбене миграције или се ради више о економски мотивисаној покретљивости жена, или о утицају неких других социо-културних фактора међу којима образовање може да има значајну улогу, не може се разграничити без посебног емпиријског истраживања.

Као што регионалне или миграције на ужем локалном подручју могу бити релевантан фактор полне структуре становништва на тим подручјима, тако је могућа и промена полног састава услед родне селективности миграната када су у питању транснационалне миграције. Евидентна је велика заинтересованост истраживача да овај демографски и социјални феномен расветле из родне перспективе. Специфичности женског рада и потребе за том врстом послова у појединим државама, с једне стране, као и проблем запошљавања и спремност да се у борби за животну егзистенцију посао пронађе и ван граница своје државе, проузроковали су пораст учешће жена у овим миграторним кретањима. Ипак, указано је на потребу опреза при истицању феминизације као једне од најважнијих одлика савремених миграција (Мороквашећ, 2010). Свакако да понашање жена и мушкараца у миграторним кретањима на различитим територијалним нивоима представља релевантан фактор динамике полног састава и промена у том погледу, што може имати значајне демографске и друштвене импликације.

5.2.2. Родни модели брачног понашања

Посматрано на агрегатном нивоу, када се издвоји утицај демографског старења, промене брачности становништва Србије до 2002, године одвијале би се у правцу интензивнијег смањења лица у браку, кроз пад удела удовица/удоваца, али и кроз још интензивнији пораст удела лица која нису склапала брак и мањи пораст удела разведених (М. Петровић, 2006). Истакнуто је да промене у брачном понашању нису ефекат јачања индивидуализације која има снажну економску потпору, и да се не може говорити о модернизацијским процесима у сфери брачности на начин и у мери који су приступни у развијеним европским друштвима.

Брачност према старости и тенденције кретања омогућавају уочавање родних специфичности у понашању становника једног и другог пола. Најинтензивнија родна разлика у распрострањености лица која нису склапала брак је код жена и мушкараца 20-39 година, међу којима су и највећи удели нежењених и неодатих. Млађе средовечни мушкарци чешће нису склапали брак, него што је то случај међу њиховим вршњакињама. Целибатерство је најзаступљеније на подручју града Београда, али је на подручју централне Србије удео нежењених у мушкој популацији за једну петину већи од удела неодатих међу женама. Родна разлика у заступљености лица која нису склапала брак, и просторна неуједначеност интензивни су не само код најмлађих, већ и међу старима 35-39 година. Готово једна петина мушкараца на подручју централне Србије без Београда и готово једна четвртина на подручју града Београда није се женило, док се мање од десет, односно око петнаест процената жена 35-39 година на ова два подручја није удавало.

Дакле, несклапање брака до 40 година старости је чешће модалитет понашања мушкараца, а као последица различитог понашања млађе средовечних жена у граду Београду и на преосталом подручју централне Србије, просторна неуједначеност је израженија у женској популацији. И док би се ово могло објаснити образовним и економским карактеристикама жена на једном и другом подручју и еманципацијским заокретима, долази се до питања о упоредивости понашања мушке популације где је уједначенија распрострањеност целибатерства. Да ли постоји разлика у условљености целибатерства млађе средовечних мушкараца на подручју централне Србије без Београда и оних са подручја града Београда потребно је додатно расветлити. Једна од претпоставки би се могла тицати израженијег „мањка“ жена на преосталом подручју централне Србије, посебно у осталим насељима. Ипак, и да се део објашњења налази у томе, остаје питање понашања мушког становништва града Београда, што наглашава потребу конкретнијег расветљавања разлога одлагања склапања брака после 40 година. Међу њима би требало да се нађе и перцепција брачности као једног од фактора изградње позиције у јавној сфери, бављења професијом и могућности друштвене промоције. С друге стране требало би расветлити да ли су жене мање „осетљиве“ у овом погледу, да ли оне у мањој мери брак доживљавају као препреку, или то не представља важнији фактор при одлучивању за склапање брака у њиховом случају. Поред тога, анализа је показала да је целибат чешће обележје старије средовечне мушке него женске популације, и да је два пута већи број нежењених него неодатих међу старима 40-59 година, што је још један разлог за расветљавање понашања мушке популације.

Ипак, као последица понашања женског становништва, родна разлика у заступљености млађе средовечних лица која нису склапала брак благо је смањена 2002, у односу на 1991. годину. Овде се пре свега ради о одлагању склапања брака, односно о померању старосне границе за улазак у брак, али се поново намеће питање понашања мушке популације. Пораст заступљености лица која нису склапала брак после 30 односно 35 година старости већи је међу мушкарцима него међу женама, а међу старије средовечним мушкарцима (40-59 година) заступљеност неожењених највише је повећана у централној Србији без Београда. Ипак, целибат је најчешће присутна појава у мушкој популацији 40-59 година на подручју Војводине.

Такође, и нешто израженији пораст удела разведених лица међу старије средовечним мушкарцима него женама, који је ублажио родну разлику, је још један разлог за конкретније расаветљавње брачног понашања мушке популације. Пораст нивоа разведености мушкараца 40-59, али и старих 60 и више година, код којих је то још израженије, могли би између осталог, да указују на ширење несклапања брака после развода. Наиме, потребно је проверити да ли је ослабила важност функције брака за квалитет живота мушкарца и, ако јесте, шта је на то утицало. Томе у прилог, у одређеној мери могао би да говори и пораст удела удоваца међу мушкарцима 60 и више година, мада је и ту потребна опрезност јер је удовиштво пре свега последица смрти супружника. Кретање удела удоваца свакако је условљено и тенденцијама морталитета удатих жена, али се претпоставка о промени понашања мушкараца у погледу склапања поновног брака, као и о важности брачне заједнице за квалитет живота мушке популације, чини оправданом. Жене у просеку живе дуже од мушкараца и оне су углавном млађе од својих супруга. Можда је пораст удоваца највећим делом последица демографског старења и чињенице да се у старијим годинама теже одлучују на склапање новог брака, али је све то потребно додатно испитати.

О брачном понашању становника једног и другог пола може се говорити и из угла брачних карактеристика градских и осталих насеља. Прва констатација јесте запажање различитост брачне структуре ова два типа насеља, према пописним подацима из 2002. године. Она је интензивнија у женској популацији и у појединим модалитетима брачности разлика између насеља је неуједначеног интензитета по подручјима. У овом смислу акценат ће бити пре свега на карактеристикама средовечне популације, како би се што је могуће више избегао утицај демографских фактора.

Разлика између градских и осталих насеља у заступљености неожењених и неодатих нешто је израженија на подручју централне Србије без Београда. Ситуација је кроз другачија укључивањем старосне димензије и мало компликованија код мушкараца. До 24 године разлика у целибату женске популације градских и осталих насеља нешто је израженија на подручју централне Србије без Београда, али после, све до 60 година, неуједначеност женског целибата између насеља интензивнија је на подручју града Београда. У сваком од ових случајева он је чешће обележје градске женске популације. Неуједначеност између насеља најизраженија је у саросној групи 25-29 година, и на подручју града Београда за једну петину је већа заступљеност неодатих у градским насељима. Жене 30-34 и 35-39 година у градским насељима града Београда два пута чешће нису биле удате него жене градских насеља преосталог подручја централне Србије. Такође, разлика између градских и осталих насеља у

распрострањености целибата жена 40-59 година најинтензивнија је у граду Београду.

Неуједначен удео неожењених према типу насеља нешто је израженији на подручју централне Србије без Београда, кроз нешто веће уделе у градској мушкој популацији. Посматрано према старости ситуација је нешто другачија. Целибат мушкараца 25-29, 30-34 и 35-39 година најприступнији је у градским насељима града Београда. Разлика између ова два типа насеља у погледу удела неожењених најинтензивнија је у случају старих 25-29 година. Целибат мушкараца 35-39 година израженији је у осталим насељима, на сва три подручја. Разлика између насеља најизраженија је на преосталом подручју централне Србије. Такође неожењени су заступљенији и међу старије средовечним мушкарцима (40-59 година) осталих него градских насеља, а неуједначеност је најизраженија у централној Србији без Београда. Један од разлога могао би да буде полни дисбаланс, манифестован кроз „мањак“ женског средовечног становништва у осталим насељима, на овом подручју.

Родна разлика у распрострањености целибата је нешто већа у осталим насељима, али то највероватније није последица „одлука“ у погледу уласка у први брак, већ понашања средовечних мушкараца које је условљено демографским факторима. После 30 година старости родна неуједначеност у заступљености неожењених и неодатих је нешто интензивнија, и то је уочљивије у централној Србији без Београда него на друга два подручја. Целибат је више од три и по пута чешћа појава у мушкој него женској популацији 35-39 година осталих насеља овог подручја, а три пута чешће у мушкој него женској старијој средовечној популацији.

Неуједначена је заступљеност разведених према типу насеља, пре свега у женској популацији. У одређеној мери може се сматрати одразом различитог понашања у погледу развода брака у градским и у осталим насељима. Мањи удели разведених жена у осталим насељима једним делом говоре о либералнијем понашању градске женске популације у погледу развода. Неуједначена заступљеност разведених жена у ова два типа насеља нешто је израженија међу млађе средовечним на подручју Централне Србије без Београда, и то пре свега због нижих удела у популацији осталих насеља. Разлика између насеља у заступљености разведених међу старије средовечним женама (40-59 година) нешто је већа у Београду него на друга два подручја, и то пре свега због високог удела разведених у градским насељима, који је два и по пута већи него међу женама осталих насеља. Међутим, када је у питању удео разведених међу женама 60 и више година неуједначеност између насеља поново је израженија у централној Србији без Београда, због нижег удела међу женама осталих насеља.

Између мушкараца градских и осталих насеља једино на подручју града Београда постоји разлика, и то врло мала, у уделу разведених у популацији старије средовечних и међу старима 60 и више година. Она је последица тек нешто веће заступљености у градској популацији. Родна разлика у заступљености разведених већа је у градским него у осталим насељима, у којима између старије средовечних жена и мушкараца разлика готово не постоји, односно говори о минимално већем уделу разведених у мушкој популацији.

Анализа брачности према националности ограничава закључивање о разликама у брачном понашању мушкараца и жена појединих етничких група, због утицаја демографских фактора. Такође, потребно је рећи да положај

мушкараца и жена одређених брачних модалитета не мора бити исти код припадника/ца различитих националности јер је он одређен културиним нормама и традицијом тих етничких заједница.

У централној Србији целибат је нешто распрострањенији међу припадницима и припадницама бошњачке и албанске националности, што се може довести у везу са заступљеношћу младих и средовечних у овим етничким групама. С друге стране удео нежењених и неударених међу Ромима и Ромкињама није значајније већи него код Срба и Српкиња, упркос значајној разлици у старосној структури, што говори о раном склапању брака припадника и припадница ромске националности. У Војводини се Црногорке издвајају највећом распрострањеношћу целибата, док је најмање присутан међу Мађарицама, Румункама и Словакињама, мада ни у једном случају не постоји битнија разлика у заступљености младих и средовечних у односу на припаднице српске националности. Родна разлика у заступљености нежењених и неударених уједначена је међу припадницима српске, албанске, бошњачке и ромске националности. Однос између Црногорки и Црногораца у распрострањеност целибата на подручју града Београда је специфичан због тога што то није „мушка“ карактеристика брачности као на друга два подручја и као код осталих националности.

Разлике у заступљености разведених мушкараца и жена међу припадницима/цама различитих националности, поред демографских фактора и модела понашања који су одређени низом различитих чинилаца, могле би да буду и одраз евентуалне кризе етнички мешовитих бракова током 1990-тих, али то није и емпиријски потврђено. Оно што се са сигурношћу може констатовати јесте неуједначен удео разведених особа међу одређеним националностима. На сва три посматрана подручја, Југословенке и Југословени се издвајају највећим уделима разведених, а за њима су лица која се нису национално изјаснила. Већа заступљеност разведених него међу припадницима/цама српске националности забележена је код Мађара и Мађарица. Код припадница/ка бошњачке националности заступљеност овог модалитета брачности је знатно мања, док је међу Албанкама и Алабнцима занемарљива. На подручју централне Србије без Београда већа је заступљеност разведених међу Ромкињама и Ромима него међу припадницима српске националности, али то није случај и у граду Београду. Родна разлика је посебно интензивна између Бошњакиња и Бошњака, мада се ради о ниским уделима разведених лица. На другом месту по интензитету родне разлике у заступљености разведених налазе се Југословенке и Југословени.

Родне карактеристике брачности једним делом јесу одраз понашања жена и мушкараца, а потребно је испитати да ли су и у којој мери су оне последица родних улога и позиција, односно перцепције или искуства родне неправедности, имајући у виду социо-културне специфичности подручја, типа насеља, или појединих етничких група.

5.2.3. Понашање мушкараца и жена у погледу образовања

У условима постојања једнаког права на образовање, опште прихваћености и могућности реализације без структурних препрека, важан фактор образовних карактеристика јесте понашање мушког и женског становништва и међусобне разлике у том погледу. У овој дискусији само се указује на разлике у понашању које се одражавају на родне образовне карактеристике, водећи рачуна о томе да је потребно додатно испитати разлоге

и мотиве, као и ефекте понашања у погледу стицања одређеног нивоа образовања на родне позиције, друштвени положај и родни однос у приватној и јавној сфери.

Женско становништво Србије искористило је шансу у погледу могућности образовања. Предсоцијалистичка подређеност и неравноправност замењени су експанзијом средњег и високог образовања које су довеле до значајних квалитативних промена образовне структуре женског становништва на почетку прве деценије двадесет првог века. Интензивна окренутост стицању високог образовања генерација жена рођених током друге половине двадесетог века за резултат има већу распрострањеност особа које су стекле терцијарни ниво образовања (више и високо), него што је то у мушкој популацији. Као тема коју је потребно посебно испитати, појављује се понашање мушке популације у погледу стицања средњег и високог образовања, које би могло да има негативне импликације по њихов положај, али и у погледу успостављања родне равноправности.

Уочене родне разлике у структури средње образованих указују на чешћу окренутост мушкараца занатским или трогодишњим средње стручним школама, мада је навјећи део њих стекао четворогодишње средње образовање. Тренд је настављен и у првој деценији двадесетог првог века, у реформисаном средње школском образовању.⁴ Поред овог, постоји још један проблем који се тиче понашања у погледу уписивања средњег школовања, јер подаци говоре, да иако је доминантна опција наставак школовања после основног образовања, постоји чешће осипање мушке популације у овом погледу.⁵

Понашање млађих генерација мушкараца (2002. стари до 34 године) у погледу стицања виших нивоа образовања има негативне ефекте, не само у поређењу са женском популацијом, већ и у односу на генерације мушкараца рођених у годинама непосредно после Другог светског рата и раније (Шобот, 2010а, Шобот, 2010б). Већи број девојака него младића који уписују факултете је појава пристуна у већини развијених европских држава и то дакле није специфичност само становништва Србије (Шобот, 2009). Још крајем 1980-их у Француској жене су претекле мушкарце у погледу заступљености високо образованих, што је подстакло промене не само у сфери економске активности жена, већ и унутар породице (Hantris, 1990). У Србији се и у првој деценији двадесет првог века наставља тенденција слабије заинетресованости младића него девојака за упис на факултет. Можда је реформисано високо школство према принципима Болоњске декларације донекле ублажило ову родну разлику. Наиме, разлика у броју уписаних девојака и младића најинтензивнија је у случају студија другог степена,⁶ док је у случају студија првог и трећег степена родна разлика блажа.

Бројна су питања које се тичу родних модела понашања у погледу постизања одређеног нивоа образовања. У једном од истраживања указано је да

⁴ Посматрано у свим школским годинама (закључно са подацима за 2008/09), око два пута су бројнији младићи него девојке које су завршили трогодишње средње школе, док су за око 20 до 30% оне биле бројније када се посматрају они који су стекли дипломе четворогодишње стручне школе (подаци РЗС).

⁵ Према подацима РЗС, 2005. године чак готово једна петина дечака који су били у узрасту одговарајућем за средње образовање, није похађало срећу школу.

⁶ Према подацима РЗС, 2007. и 2008. године број студенткиња на студијама првог степена је био за око 12%, док су на студијама другог степена девојке биле бројније за око 60 до 70%, у односу на младиће. На трећем степену студија девојке су биле бројније за око 15%, 2008. године.

је родни јаз у погледу високог образовања последица родно специфичних ставова у вредновању образовања као димензије друштвеног положаја, али и низа фактора који потичу из социо-економског и социо-културног окружења појединца и породице (Diperte and Buchman, 2006). С обзиром на економске услове породица у нашем друштву, може се претпоставити ограничавајуће деловање фактора који се тичу животног стандарда породице и услова живота. Међутим, онда се може поставити питање њиховог утицаја на наставак и похађање високог образовања. Да ли се ефекти неповољних социо-економских услова чешће и у већој мери одражавају на образовање мушке него женске популације? Да ли се неповољни социо-економски услови лакше превазилазе када је у питању образовање женске деце, схватајући га као неопходну степену за веће могућности избора и сигурнију егзистенцију?

Образовање је представљало кључну положу женској еманипацији, од укључивања на тржиште рада, преко јачања феминистичког активизма, па до укључивања жена у сферу политике и на позиције одлучивања. Такође, истраживања показују да је образовање жена повезано и са њиховим очекивањима и тежњама, са оценом квалитета живота и предузимањем конкретних животних стратегија (Благојевић, 2002). Да ли се понашање мушке популације може повезати управо са различитим схватањем образовања, односно са одређеном врстом немотивисаности у условима када су друштвена покретљивост, промоција и стратификација одређени низом других чинилаца. Постоји схватање према којем је већу укљученост женске популације у стицање високог образовања потребно посматрати не као показатељ одсуства дискриминације, већ као опадање значаја образовања (Благојевић, 2002). Можда младићи на другачији начин од девојака антиципирају своју позицију на тржишту рада, могућности запослења и остваривања зарада, могућности професионалног напредовања, заступљености и постигнућа у јавној сфери. Поред тога, као посебан проблем се намеће и осипање дечака у случају средњег образовања. Неповољније понашање дечака у погледу школовања постоји у већини бивших социјалистичких држава Источне Европе и Источне и Централне Азије (осим у Таџикистану и Узбекистану), па је потребно дубље расветљавање разлога ранијег прекида школовања, као и његовог ефекта на излазак на тржиште рада, структуру радне снаге као и на економски статус њихових породица (Paci, 2002).

Поредећи заступљеност високо образованих лица са ситуацијом у развијеним европским државама, потребно је подићи образовни ниво становника оба пола.⁷ Образовање је важна димензија друштвеног и културног развоја сваког друштва, па би отуда оно требало да представља релевантну тему креаторима образовног система, али и политике друштвеног развоја у целини. Поред тога, посебно је важно подстицати образовање становника мушког пола као фактора позитивне атмосфере према политици родне равноправности, прихватања и спровођења мера у том смеру. Испитивање условљености патријархалности на Западном Балкану показало је да је образовање најважнији чинилац у погледу оријентације ка родној подели улога у приватној сфери, важнији и од типа насеља и од пола (Пешић, 2009).

⁷ Према подацима за 2008. у Србији је готово свака пета жена и готова сваки седми мушкарац између 25 и 49 година имао терцијарни ниво образовања, што је и до два и по пута мање у женској, а у мушкој популацији готово три пута, него појединим развијеним европским државама, <http://w3.unesco.org/pwweb/>, приступљено, 6.10.2011.

Такође, посебно је потребно обратити пажњу на понашање становника оба пола која живе ван подручја града Београда, као и на становништво осталих насеља који имају неповољније образовне карактеристике. Не само мања заступљеност лица са терцијарним нивоом образовања, већ и високи удели особа који имају само основно образовање представљају показатеље у ком смеру је потребна промена понашања и мушког и женског становништва. Просторне разлике у образовној структури, како између три посматрана подручја, тако и између градских и осталих насеља могу се сматрати одразом утицаја социо-економских и социо-културних фактора на понашање у погледу стицања одређеног нивоа образовања. Такође, може се рећи да је њихов утицај пре свега видљив кроз понашање женске популације која је настањена на подручју града Београда, као и жена градских у односу на остала насеља.

Поред тога, образовне карактеристике пре свега припадника/ца ромске националности упозоравају на потребу промене њиховог понашања у погледу постизања основног и средњег образовања, као и на потребу подстицања на високом образовању. Такође, мања заступљеност високо образованих међу припадницима/цама српске националности у односу на Југословене/ке, Црногорце/ке и неопредљене, указује на потребу мењања понашања у погледу постизања овог образовног нивоа. Млађа старосна структура мушког и женског становништва бошњачке и албанске националности донекле онемогућава увид у реалну слику заступљености високо образованих, али је она мања него у претходним случајевима, па је потребно размотрити условљеност понашања становника једног и другог пола.

При разматрању понашања у погледу школовања и образовања, с једне стране, и родних улога, позиција и родног односа, с друге стране, неизоставно је указивање на оријентацију мушкараца и жена у погледу избора занимања, односно струке како у случају средњег, тако и у случају постизања високог образовања. О томе је било речи када се о образовним родним разликама дискутовало из угла неравноправности друштвеног положаја жена и мушкараца. Дакле, једна страна важности понашања при одлучивању о професионалној оријентацији и избору занимања, јесте ефекат те одлуке на феномен родне неравноправности. Уколико родна оријентација доприноси репродуковању или можда чак и продубљивању друштвене неједнакости полова, она свакао не може бити позитивна и отуда је потребно пронаћи механизме усмерене на промену понашања у том смеру.

Поред тога, родна оријентација при избору занимања у средњем образовању, као и при избору одређених студијских група и смерова у високом образовању може продукovati неповољне ефекте за оба пола. Они се пре свега могу манифестовати кроз неповољне позиције на тржишту рада и кроз продубљивање проблема незапослености уколико се ради о мање траженим занимањима и професијама, односно о онима за које се већ дуже времена зна да постоји неусклађеност између понуде и потражње. Такви негативни ефекти одражавају се на економски и социјални положај не само појединца, него и на његову породицу. Из тог разлога, уместо родно оријентисаног понашања требало би поступати рационалније и прагаматичније како би се, бар донекле, превазишао или ублажио проблем незапослености.

Постоји још један аргумент зашто родна оријентација у избору средњих школа и факултета није позитивна са становишта родних позиција и улога. Заправо, она не значи и одабир занимања који ће имати повољније импликације на усклађеност посла и породице. Тако се интензивна феминизација медицинске

струке на нивоу средњег, или просветне на нивоу високог образовања, не би могле ставити у корелацију са лакшим усклађивањем материнства и запослености, на пример због радног времена, а можда и због неких других професионалних захтева. Маскулинизација појединих професија и занимања, такође може отежавати реализацију очинства и укљученост мушкарца у живот породице, активности које се спроводе у оквиру ње и поделу одговорности међу супружницима, а поред тога у појединим случајевима, постоји и већа изложеност здравственим, па чак и животним ризицима.

Родна оријентација при одлучивању за одређену средњу школу или факултет не може се прихтити као позитивно понашање како са становишта могућности стварања услова за родну равноправност, тако ни са становишта социо-економске сигурности једног и другог пола. Рационалније понашање би подразумевало уважавање индивидуалних потенцијала, склоности и амбиција, али и праћење ситуације на тржишту рада, колико је то могуће. Овај аспект понашања у погледу школовања и образовања, вредан је пажње креатора образовног система и политике родне равноправности.

5.2.4. Економска активност и родни модели понашања

У случају економских карактеристика жена и мушкараца и међусобних разлика није могуће говорити о понашању и његовом утицају као у случају брачне и образовне структуре. Наиме, не излазак на тржиште рада, незапосленост, па и распрострањеност лица с личним приходом не могу се тумачити као последица понашања појединца и његове одлуке о одређеној економској позицији, уколико то није емпиријски у пракси потврђено. Значајним делом те позиције више су одраз одређених друштвених фактора, структурних препрека и друштвених норми, који се не морају односити само на родне улоге. Ипак, постоји неколико момената које би требало детаљније и конкретније расветлити из угла понашања и родних разлика у том погледу.

Занимљиво би било испитати разлоге економске зависности женског средовечног становништва које припада издржаваним лицима. Посебно би било интересантно размотрити жене различитог нивоа образовања, сагледати заступљеност високо образованих и разлоге њиховог неизласка на тржиште рада. Ово разматрање би на један другачији начин допринело расветљавању положаја женског становништва, него када су у питању незапослене жене. Иако се из угла економске активности за обе групе жена може говорити о угрожености и неповољним позицијама, специфичности њихових положаја заслужују посебна испитивања.

Разлика у образовној структури женске популације 15 и више година и економски активних жена указује да је образовање било значајан фактор ојачавања економске позиције жена. Стицање средњег и високог образовања, били су врло важни за излазак жена на тржиште рада. Међутим, ту су се суочиле са проблемима проналажења посла, нешто изразитије него мушка популација. Мада је међу незапосленима чешћа пристуност лица са средњом школом, не може се рећи да је факултетско образовање и жене и мушкарце ослободило проблема незапослености. Ипак, међу незапосленим женама чешће су се сусретале оне које су имале високо образовање, него што је то био случај међу незапосленим мушкарцима. Окренутост високом образовању жена није била у складу са могућностима проналажења посла, а у том смислу посебно су биле погођене жене које су стекле диплому на неком од друштвених факултета.

Не само са становишта политике родне равноправности, већ са становишта друштвеног развоја, потребно је водити рачуна о томе да образовање буде усклађено са потребама тржишта радне снаге. То је важно не само када су у питању високо образовани кадрови, већ и они који су изашли на тржиште рада са дипломама средње школске спреме. Незапосленост је не само проблем појединца, или групе особа која је погођена тим питањем, већ је и проблем развоја друштва. Решавање овог питања треба да буде родно неселективно, али је програме запошљавања и редуковања незапослености важно ускладити са родно специфичним стручним и образовним карактеристикама. У истраживачком смислу било би занимљиво расветлити „мушке“ и „женске“ стратегије у изналажењу решења за незапосленост, као и њихове ефекте на положај мушкараца и жена у породици, широј друштвеној заједници и могућности учествовања у јавној сфери.

Поред тога, предмет емпиријског истраживања могао би да буде и друштвени положај пензионера и пензионерки, при чему би посебну пажњу требало посветити онима са ниским пензијама. Родна перспектива у сагледавању економских позиција и могућих стратегија преживљавања омогућила би конкретнија сазнања. Посебан сегмент чинило би разматрање учествовања и могућности ангажовања у различитим сферама друштвеног живота. Могућности унапређења квалитета живота старих лица и њихово понашање у том погледу, добијају на важности јер становници оба пола живе дуже него половином прошлог века, али не још увек као што је то у развијеним државама. Из тог разлога потребно је створити услове за дуже очекивано трајање живота и мушкараца и жена у Србији, као и за то да се што дуже живи у добром здрављу и доброј физичкој и металној кондицији (Шобот, 2011).

Такође, занимљиво би било додатно истражити везу између економске активности жена и брачног стања, као и економске активности и броја деце. Две теме које су једнако важне како из угла друштвеног положаја жене, тако и из угла демографског развоја. Економске карактеристике могу да представљају значајан фактор брачног и фертилитетног понашања, али исто тако, оба облика понашања би могла у некој мери и на одређени начин да утичу на економску активност. Чини се да овај однос није довољно истражен у условима нашег демографског и друштвеног развоја, мада постоји више истраживања која се баве положајем жена, пре свега са аспекта реализације материнства (Благојевић, 1991; Петровић, 1994; Благојевић, 1997). Подизање деце и брига о њима је доминантно посао жена, а материнство и послови у кући захтевају значајан део времена, при чему су запослене жене додатно погођене. Истраживачка искуства о одлучивању о рађању указују на комплексну условљеност и на дисонантност између жељеног и реализованог броја деце (Рашевић и др, 1971; Благојевић, 1989; Благојевић, 1995; Кубуровић, 2006).

Ниске репродуктивне норме су широко распрострањене, па се објашњење не може свести само на економску активност жена, односно на њихову запосленост. Ипак, пад стопа рађања и пораст економске активности жена одвијали су се као два паралелна процеса. Расветљавање утицаја запослености жена на ниво фертилитета је тема која побуђује пажњу истраживача. Расветљавајући везу између фертилитета и женске запослености у земљама ОЕCD-а, дошло се до закључка да се радно време и запосленост жена у форми повремениог обављања занимања не могу довести у везу са тенденцијама нивоа фертилитета (Engelhardt and Prskawetz, 2004). Висок ниво фертилитета у државама у којима је ниско учешће женске радне снаге, од разматраних

социјалних варијабли, може се довести у везу једино са нивоом образовања и висином породичног додатка за прво дете, као и са појединим демографским варијаблама (просечна дужина школовања, стопа склапања првог брака, стопа развода, просечна старост при рађању првог детета). Истакнуто је да се пад фертилитета у овим државама делимично може објаснити деловањем три фактора: стопа незапослености жена, просечна старост рађања првог детета и висина породичног додатка за прво дете. Уочено је да многе од разматраних варијабли имају паралелне трендове у државама са ниском, средњом и високом укљученошћу женске радне снаге, као и то да је најизраженији пад фертилитета у државама са ниском укљученошћу женске радне снаге, које су више од осталих инсиситрале на јаким породичним вредностима и друштвеним нормама према којима жена има главну улогу у подизању деце.

Одлучивање о рађању одвија се под дејством низа разноврсних фактора који потичу како од самог појединца и породичног окружења, тако и од различитих структурних препрека које су одраз друштвеног развоја и социо-економског стања у земљи (Рашевић, 1999). Родитељство је само једна од улога савременог мушкарца и савремене жене, а улазак у родитељство и број деце имплицирају много рационалнији приступ него у прошлости. Лонгитудинално истраживње на узорку младих Холанђана показало је да оба пола праве јасну разлику између „цене“ и „добити“ родитељства, али и то да жене антиципирају јача ограничења у погледу реализације каријере и индивидуалне аутономије са уласком у родитељство (Liefbroer, 2005).

У појединим европским државама распрострањени су модели запослености којима се олакшава усклађивање рада и материснства. Полазећи од лисабноског циља да до 2010. економска активност жена у медитеранским европским државама достигне стопу од 60%, коју су на почетку ове деценије имале Нордијске и неке континенталне државе, испитивана је веза између различитих модалитета запослености жена (Del Boca, Pasqua and Pronzato, 2005). Демографске карактеристике као што су старост, образовање и надокнаде за незапослене имају сличније ефекте на економску активност жена у три европске државе (Италија, Француска и Велика Британија) него варијабле које се тичу окружења. Такође, могућност обављања занимања кроз форму повремене запослености (part-time work) имао је позитиван утицај пре свега на запосленост жена у Италији, које су иначе имале нижу стопу у односу на жене из друге две државе, али је уочен значајно негативан утицај на ниво рађања.

Жене у Србији имају нижу стопу економске активности од мушкараца и више је издржаваних међу женама у радно способном добу него међу мушкарцима. Поред тога, економска активност становника оба пола је нижа него што је то међу женама и мушкарцима у државама Европске уније (European Commission, 2008). Економске карактеристике жена у Србији требало би да забрињавају у смислу могућности за што квалитетнији живот. Искуство европских држава које имају виши фертилитет од других показује да излазак жена на тржиште рада и запосленост не морају да буду препрека рађању. За положај жене и за могућности усклађивања материнства и професије врло високу важност има укључивање мушкараца у активности које се тичу породице и послова у домаћинству. Заправо, равноправно ангажовање у приватној сфери представља важан фактор не само унапређења положаја жене, већ и одлуке о рађању. У појединим европским државама (Шведска и Холандија) директним мерама подстакнуто је веће ангажовање мушкараца у реализацији очинства и њихово укључивање у сферу приватности.

Веза између запослености жена и њиховог учествовања у радној снази, с једне стране, и изузетно ниских репродуктивних норми као демографског проблема већине држава у Европи с друге стране, добијају једну нову димензију расветљавања. Кључно место заузима родна равноправност унутар породице, односно једнако ангажовање жене и мушкарца у родитељским активностима и у кућним пословима. Истраживање утицаја родне једнакости у подели рада унутар домаћинства на намере у погледу рађања, показало је важност овог фактора у условима високе оптерећености жена, што је случај у Италији, једној од држава са најнижим нивоом фертилитета у Европи (Mills, Mencarini, Tanturigi and Begall, 2008). Успостављање равномерније укључености жена и мушкараца и једанкост у подели послова који се тичу породице и чланова домаћинства, могао би да буде подстицајан са становишта нивоа рађања, што се види на примеру Холандије, државе у којој је остварен значајно виши степен родне једнакости, и у којој су забележене веће стопе рађања него у већини других европских држава.

Дакле, важност успостављања родне равноправности у приватној сфери која имплицира родну неселективност у обављању различитих активности може се сагледати и из угла политике ка успостављању родне равноправности и из угла популационе политике. Укључивање мушкараца у ове врсте послова, свакако би представљало значајну подршку положају жена, а према искуствима држава које су у значајној мери успеле у томе, може се говорити о позитивним ефектима на одлучивање о рађању. Поред тога, постоји и инсистирање да се већа истраживачка пажња посвети понашању и улози мушкараца, као неизбежном приступу за боље разумевање репродуктивног понашања, али и партнерског или брачног односа (Greene and Biddleco, 2000).

Истраживачки приступ у овом раду није плодотворан са становишта заучивања о понашању из угла економских карактеристика мушког и женског становништва. Поред испитивања веза које су важне са становишта демографског развоја, постоји читав низ понашања који су релевантни за родне позиције и положај у јавној сфери. Понашање и могућности напредовања у послу, професионално усавршавање, присутност на позицијама одлучивања, укључивање у политички живот на свим нивоима и низ других питања захтевају посебне додатне анализе и емпиријска истраживања.

Закључак

Рад пред нама јесте резултат истраживачке намере да се важној и актуелној друштвеној појави приступи на начин који омогућава коришћење пописне грађе становништва. Представља покушај да се што опсежније и што дубље сагледају они аспекти родне неравноправности које имплицира демографски аналитички и сазнајни приступ. Употреба овог извора података о становништву донела је и предности и ограничења који су одређени методологијом и садржајем пописног материјала.

Позитивна страна се пре свега огледа у општости, односно у томе да су социо-демографске карактеристике мушког и женског становништва сагледане на нивоу укупне популације. Затим, ту је могућност компаративног приступа у анализи родних карактеристика припадника/ца различитих генерација, као и у погледу специфичних социо-културних целина на простору Србије (без Косова и Метохије). У том смислу разматране су родне карактеристике и разлике на три подручја (централна Србије без Београда, Војводина и град Београд), према типу насеља (градска и рурална) и према националној припадности. Овакав приступ представља покушај што конкретнијег сагледавања и што дубљег уплива у социо-демографске аспекте родног односа. Предност употребе пописних извора података јесте и могућност праћења тенденција социо-демографских карактеристика, што имплицира не само увид у промене, већ и могућност посматрања у конкретној фази друштвеног развоја. Пописна грађа се односи на брачне, образовне и економске карактеристике становника оба пола, чиме је омогућен објективан и родно неселективан приступ при анализи сваког од аспеката.

Ограничења истраживања заснованог на сазнањима која нуди пописни материјал тичу се могућности објашњења, разоткривања релевантних веза, спознаје условљености и ефеката родних социо-демографских карактеристика и међусобних разлика. Учињен је покушај да се ови проблеми превазиђу позивањем на секундарну грађу и на закључке релевантних истраживања којима се указује на могуће одговоре или на правце додатних анализа и емпиријских испитивања, примерених условима демографског и друштвеног развоја нашег друштва. Тако, суочавајући се са ограничењима изабраног оквира расветљавања феномена родне неравноправности, дошло се до сазнања о неким будућим, конкретнијим и дубљим истраживањима. Испитивана појава је сложена, а њена друштвена важност захтева додатно ангажовање како би се што боље упознала, разумела њена условљеност, сагледали и објаснили ефекти демографског и друштвеног развоја на друштвени положај и мушког и женског становништва.

Рад представља демографски поглед на друштвени феномен који више деценија побуђује социолошку мисао и подстиче истраживачку праксу, а неколико година уназад и код нас је покренуо конкретне политичке активности. Теоријско-методолошко утемељење једним делом почива управо на социолошким теоријским поставкама о роду и родном односу, као и на емпиријским сазнањима о друштвеном положају жена у односу на друштвени положај мушкараца. Друга страна подстицаја пронађена је у антрополошком сазнајном оквиру демографије као науке о становништву, као и у концептима и тежњама да се реализује као ангажована и друштвено прагматична научна дисциплина. Из тог разлога, демографи не могу да остану по страни не само када су на дневном реду бројна и разноврсна питања демографског развоја, већ

и питања која се односе на положај и квалитет живота становника оба пола. Отуда би закључци истраживња демографских и социјалних аспеката родне неравноправности у Србији, половином двадесетог и на почетку двадесет првог века, требало да буду интересантни не само у истраживачком смислу, већ да буду подстицајни и из угла различитих политика усмерених ка становништву и његовом развоју. Политика родне равноправности је само једна у низу оних које се односе на неке друге аспекте квалитета живота становништва, као и на друштвени развој у целини.

Током анализе пописне статистичке грађе о брачним, образовним и економским карактеристикама мушког и женског становништва Србије уочено је да постоје две тачке око којих је могуће водити главну дискусију. Обе се односе на сагледавање родних специфичности и међусобних разлика, али тумачење не иде у истом смеру. У једном случају односи се на разматрање положаја и друштвене неједнакости мушкараца и жена, а у другом се тиче указивања на родне моделе понашања и њихове ефекте. Уопштено посматрано може се констатовати родна различитост социо-демографских карактеристика која говори и о родној неравноправности и о разликама у релевантном понашању мушкараца и жена у Србији. Те разлике постоје и у старијим и у млађим генерацијама, али се манифестација и интензитет мењају. Родне социо-демографске разлике не испољавају се увек на исти начин и у истом степену на посматраним подручјима. Просторне специфичности говоре о различитом понашању оба пола, али и о особеностима родне неравноправности у одређеном социо-културном оквиру.

Разматрање карактеристика мушког и женског становништва спроведено је у циљу расветљавања више специфичних хипотеза које се односе на сваки од посматраних аспеката, водећи рачуна о старосним, социо-демографским и социо-културним специфичностима. На првом кораку смо се сусрели са особеностима полног састава према старосним групама и са разликама у старосној структури. Полни дисбаланси у популацији младих одраз су биолошке законитости рађања већег броја дечака него девојчица, док је неуједначена заступљеност полова међу средовечним и старим становништвом последица друштвене детерминисаности демографских фактора морталитета и миграција на локалном и регионалном нивоу. Дуже очекивано трајање живота женског становништва и особености миграторног кретања су два момента која је потребно имати у виду како са становишта политике према становништву, тако и са становишта демографског развоја. Између жена и мушкараца у Србији у свим кохортним групама (млади, средовечни и стари) постоји разлика у погледу брачних, образовних и економских карактеристика које имплицирају различитост положаја и одређени вид неравноправности који се мора сагледати сходно животном добу у којем се налазе.

Разлике у брачној структури, једним делом условљене родним моделима брачног понашања (у погледу склапања првог брака, али и понашања у случају развода или смрти супружника), али и већим специфичним стопама морталитета мушкараца, могу бити посебно важне за социо-економски положај, као и за могућност учествовања у различитим аспектима друштвеног живота. Млађе средовечне жене су чешће у браку, него мушкарци, што би могло да има неповољне импликације у погледу усклађивања рада и родитељства, као и могућности да се посвете професионалној каријери. То може бити посебно изражен проблем када не постоји адекватна институционална подршка запосленим женама, али и уколико изостају подршка партнера и равноправнија

подела одговорности у породичним и кућним активностима. Посебно је осетљив положај жена које живе саме са децом, као и старијих жена које имају неповољније образовне и економске карактеристике, који често може бити додатно отежан удовиштвом. У традиционално патријархалном културном окружењу брак може имати важну социјалну функцију за положај жене, али управо таква важност брачне заједнице, може имати и негативне импликације у ситуацијама дисхармоничног и дисфункционалног брачног односа.

Положај мушкарца са становишта брачности такође не треба сагледавати само у једном смеру. Традиционално уређен брачни однос има значајну заштитничку улогу за мушкарца. Међутим, потреба за његовим укључивањем и већим ангажовањем у сфери приватности, како би се успоставио родни баланс подстицајан за друштвени положај жене и њено укључивање у јавну сферу, могу проузроковати и промене у мушкој перцепцији брака, као и у самом искуству брачног живота и свега што он имплицира. С друге стране, различите форме партнерских заједница мушкарца и жене, потребно је укључити при разматрању друштвеног положаја полова из угла свакодневне организације и квалитета живота.

Родна разлика у образовним и економским карактеристикама није само последица неравноправности старијих генерација жена, већ представља важан социо-економски оквир друштвеног положаја популације средовечних. Образовне карактеристике жена рођених током друге половине двадесетог века говоре не само о интензитету еманципације, већ и о намери жена да остваре економску самосталност, и да буду ангазоване у различитим сферама ван породичног окружења и кућних послова. Већу окренутост стицању високог нивоа образовања, у односу на мушку популацију, требало би уважавати као важан сигнал понашања жена и показатељ намера да буду посвећене и својој професији, а можда и да преузму неке одговорније позиције у друштву. Да ли жене желе да буду ангазоване на позицијама одлучивања и руковођења, доношења политичких одлука на различитим нивоима, које су препреке, а да ли постоје и који су подстицаји захтевају посебну емпиријску проверу. Централно питање које захтева не само истраживачку ангажованост, већ и адекватан политички одговор јесте дисонантност родних образовних и родних економских карактеристика генерација рођених после Другог светског рата. Жене су образованије, али и економски мање самосталне, и то не само када су у питању незапослене и издржаване.

Посебан аспект родне неравноправности односи се на родну разлику у зарадама, постојећу чак и у случају истог нивоа образовања. Разлози би се могли пронаћи у објективним чињеницама које су везане за разлике у професионалној структури и за неуједначену заступљеност жена и мушкараца на позицијама одлучивања и руковођења. Међутим, то се не може прихватити као аргумент за одржавање неједнакости испољене кроз ниже просечне зараде жена. Већ, напротив, један од најважнијих сегмената политике родне равноправности јесте охрабривање и подстицање жена да буду приступне и делотворне и у овом смеру. Међутим, да би се жене укључиле и биле ангажованије у процесима одлучивања како у институцијама у којима раде, тако и на различитим нивоима политичког живота, осим експлицитног подстицаја и дефинисања одређених мера у том погледу, потребне су промене у сфери свести. Рушење родних стереотипа представља врло важну карику на путу стварања услова за суштинску родну равноправност. Суочавање са овим питањем траје од првих феминистичких корака вишевековне борбе за

еманципацију жена и остваривање права која су им била ускраћена, и то је још увек изузетно отпорна препрека чије опстајање омогућава репродуковање друштвене неједнакости жена и мушкараца.

Један од сегмената рушења предрасуда и стереотипа о улогама жене и мушкарца у породици и у друштву тиче се и одлуке о занимању и професији. Уместо избора према принципу „мушких“ и „женских“ делатности и послова, који доприноси не само одржавању родне селективности и сегрегације у социоекономском смислу, већ може бити неделотворан и са аспекта економског и друштвеног развоја, потребан је рационалнији, прагамтичнији и са становишта могућности запошљавања ефикаснији избор. Потребно је да опредељење за одређену средњу школу, као и за факултет, буде у складу са индивидуалним жељама, способностима, склоностима и амбицијама. Поред тога, неопходно је рушење родних стереотипа о „мушким“ и „женским“ позицијама у породици и међусобном односу, како би се успоставила равноправнија подела одговорности у овој сфери, као неопходна полука за већу присутност и активнију улогу жена ван сфере породичног живота.

У том погледу важни су механизми којима се подстиче већа укљученост жена у јавну сферу, али не мања је и важност оних механизма којима би се подстакла и олакшала укљученост мушкараца у приватну сферу. Важан сегмент представља институционална подршка успостављању баланса и јачању усклађености приватне и јавне сфере и за један и за други пол. Уважавање брачних, образовних и економских карактеристика као релевантних аспеката друштвеног положаја становника оба пола и родно осетљив приступ у решавању конкретних питања у пракси су два подједнако битна сегмента у спровођењу политике родне равноправности.

Поред тога, важно је водити рачуна о родним специфичностима у различитим социо-културним просторима, као и о разликама у манифестацији родне неравноправности. Просторне различитости се више уочавају између подручја централне Србије без Београда и подручја града Београда, и то више у случају женске популације, што би могло да буде последица интензивније еманципације београдске женске популације, посебно оних из градских насеља. Међу становницима главног града већи је број жена него мушкараца почев од 25 година старости, што се великим делом може повезати са специфичностима миграторног кретања жена (удадбене миграције, али и миграције услед школовања, у потрази за послом и остајање на овом подручју). Супротно од тога на преосталом подручју централне Србије, а пре свега у руралним насељима, јавља се проблем „мањка“ жена које припадају брачном и репродуктивном контингенту. Такође, важна је политика усмерена ка старијим женама које живе у руралним насељима и које чине готово једну четвртину ове популације.

Брига о старима и о квалитету њиховог живота важна је на сва три подручја, на шта упућује интензитет процеса демографског старења становништва. Посматрано из угла феминизације популације старих 65 и више година, питање друштвеног положаја старих поставља се као врло важно у корпусу низа других који се тичу женске популације. Наравно, политика према старима сме да буде родно селективна само у смислу осећаја за уважавање специфичних потреба жена и мушкараца овог животног доба. Мањи број мушкараца у овој популационој групи упућује на важност мера усмерених ка подизању квалитета живота и пре свега бриге о сопственом здрављу. Поред тога, у поређењу са очекиваним трајањем живота жена и мушкараца у развијеним државама Европе и света, као и на дужину живота проведеног у

добром здрављу, увиђа се неопходност бриге о подизању квалитета живота становника оба пола.

Несклапање брака и стање разведености су најчешће својства женске популације града Београда, више градских него руралних насеља, а удовиштвом су нешто више од других погођене жене у Војводини. Проблемима неравноправне поделе послова у кући и усклађивања рада и родитељства чешће од других могле би да буду погођене средовечне жене на подручју централне Србије без Београда, како због распрострањености брака, тако и због културних специфичности и јачине патријархата. Из тог разлога, могло би се рећи и да су разведене жене у неповољнијем положају у погледу избора начина живота, него жене са овим брачним статусом у граду Београду.

Најнеповољније социо-економске карактеристике имају жене које живе на подручју централне Србије без Београда. Чак и млађе средовечне жене чешће су завршиле основну школу него жене исте старости које живе на подручју града Београда, а знатно ређе су стекле диплому више школе или факултета. Економска активност жена ова два подручја пре свега се разликује у погледу социо-професионалне структуре запослених жена, али и кроз мању присутност на тржишту рада која се не може објаснити понашањем у погледу стицања високог образовања. На подручју централне Србије без Београда значајна је заступљеност жена у пољопривредној делатности, која доприноси високој стопи економске активности. Осим тога, и у млађим генерацијама жена већа је распотрањеност неизласка на тржиште рада, него што је то у истим генерацијама жена на подручју града Београда. Према манифестацији родних социо-демографских разлика, може се рећи да је родна неравноправност нешто више обележје родног односа на преосталом подручју централне Србије, али за конкретније заључивање потребне су посебне емпиријске провере.

Родном неравноправношћу посебно су погођене жене у традиционално чвршћем и интензивније израженом патријархалном социо-културном оквиру, који је карактеристичан за ромску, албанску и бошњачку националност. Оне су чешће у браку, али и чешће са неповољнијим образовним и економским карактеристикама у односу на Српкиње. Међутим, припаднице српске националности имају неповољнију образовну структуру него Црногорке, Југословенке и национално неопредељене, пре свега због мање заступљености факултетски образованих жена. Разлика у брачној структури једним делом би могла да се протумачи мањим степеном еманципације, пре свега када се посматрају удели неудатих и разведених код Српкиња, с једне, и код Југословенки и неопредељених, с друге стране.

Демографски приступ омогућио је разматрање родних карактеристика у друштвеним приликама које су постојале током посматраног периода. Сазнали смо о интензивној промени образовне структуре женске популације, након изједначавања права на образовање, на почетку изградње социјалистичког друштвеног поретка. Жене у Србији су постале једнаке са мушкарцима и у погледу права на рад ван куће и оствариле нека права у погледу усклађивања подизања деце и рада. Постале су присутније на тржишту рада, почеле су да остварују економску независност обављајући плаћене послове за које су се школовале и образовале. Стопа економске активности није значајније промењена јер су у предсоцијалистичком периоду, жене имале високу економску активност услед бављења пољопривредом, али је промењена социо-професионална структура економски активних жена. Школовале су се за различита занимања у индустријском сектору, а највећа оријентација је

постојала ка здравству, занимањима у сфери социјалног рада, образовања, као и у услужним делатностима.

Тенденције у брачним карактеристикама одликовале су се променама у смеру каснијег уласка у брак, али и либералнијег понашања у погледу развода. Међутим, и у случају генерација рођених после Другог светског рата, жене су и даље чешће у браку него мушкарци. Али, оне су и чешће разведене и удовице него мушкарци. И мада се може рећи да су се еманципацијски искораци жена у Србији једним делом одразили и на промене брачних карактеристика, не може се рећи да су оне подстицајне из угла позиције жене у сфери приватности и могућности укључивања и активног учествовања у јавној сфери. Међутим, закључак о вези између брачности и професионалне каријере, о позицији и могућностима жениног ангажовања у погледу напредовања на послу или преузимања руководећих функција, не може се доносити без посебног истраживања.

Последња деценија двадесетог века одликује се изузетно неповољним друштвеним приликама у земљи и дубоком економском кризом која је разорила институције система, угрозила животне услове и осиромашила широке слојеве становништва. Бурне и интензивне друштвене промене обележиле су свакодневни живот свих грађана и грађанки Србије. Оне су уочене у низу емпиријских истраживања, а на основу анализе дате у овом раду није могуће говорити о неким већим и драстичним променама социо-демографских карактеристика мушког и женског становништва у овом периоду.

Пораст удела лица која нису склапала брак међу млађе средовечним женама и мушкарцима пре свега је одраз одлагања уласка у брачну заједницу, а не одустајања од брака. Ни у случају образовних карактеристика не постоје промене у уделу средње и високо образованих које би могле да упућују на значајнији утицај друштвене и економске кризе у смеру негативних импликација на ниво образовања. Међутим, можда би се заступљеност лица са основним образовањем, међу становницима оба пола, на подручју централне Србије без Београда и у Војводини, могла једним делом објаснити утицајима неповољних социо-економских прилика и дубоке кризе. Такође, може се поставити питање није ли она проузроковала и неповољне тенденције у понашању мушке популације, пре свега када је у питању стицање високог образовања.

Када су у питању ефекти друштвене трансформације током 1990-их на економске карактеристике уочавају се негативне промене и у мушкој и у женској популацији. Пад економске активности средовечних жена је нешто израженији него у мушкој популацији, али се међу старије средовечним високо образованим мушкарцима бележи већи проценат незапослених, него међу женама. Негативни ефекти економске кризе погодили су становнике оба пола, при чему се може говорити о различитости интензитета и манифестације, али објашњење родне разлике у том смислу не може се понудити на основу ове анализе.

Према искуствима других истраживања и оно што је посредним путем овде уочено, један од проблема који више дотиче мушку популацију јесте смртност средовечних особа и краће очекивано трајање живота у поређењу са женском популацијом. Разлози би се једним делом могли потражити у ефектима неповољних социо-економских прилика које одликују ову фазу друштвене трансформације, али се не могу приписати само њиховом утицају. Краће очекивано трајање живота мушкараца је карактеристика савременог друштва,

коју је као посебно питање потребно детаљније испитати. С друге стране, смртност средовечног мушког становништва утиче на распрострањеност породица чији носиоци постају жене, често бринући о деци која се још увек школују и која нису стекла економску независност.

Дакле, ефекти друштвених промена утичу на становнике оба пола, с тим што су последице родно специфичне. У том смислу може се испитивати и утицај друштвених промена започетих почетком прве деценије двадесет првог века на друштвени положај полова и карактеристике родне неравноправности. Оно што је извесно јесте да постоје родне социо-демографске разлике и да оне говоре и о различитом положају и о разликама у понашању жена и мушкараца. Постоје моменти на основу којих се може подвући неравноправност женских позиција у односу на мушке. Разоткривање родне неравноправности захтева дубинска истраживања праксе и манифестацију на нивоу свакодневице, водећи рачуна о сва три социо-демографска аспекта: браку, образовању и економској активности.

Позитивне тенденције у образовним и економским карактеристикама женског становништва у Србији делимично су ублажиле друштвену неједнакост полова. Отворила су се нова питања о којима треба водити рачуна, при чему се не сме занемаривати позиција мушкараца, а посебно не право на већу укљученост у породичну сферу. Рушење баријера на путу успостављања родне равноправности која имплицира једнакост позиција и родно неселективну присутност и у приватној и у јавној сфери, могло би да има благотворне ефекте и са становишта демографског развоја. Ту се пре свега мисли на позитивну везу између родне једнакости и стопа рађања. Међутим, не треба искључити ни могућност утицаја на продужење очекиваног трајања живота, показатељ који говори о угроженијој позицији мушке популације, али је његово унапређење битно и са становишта животног века и квалитета живота и женске популације.

Стварање услова за родну равноправност није само одговорност у погледу унапређења друштвеног положаја жена. Постизање овог друштвеног циља, поред сарадње између истраживачке праксе и политичке активности, захтева и време у којем је потребно да се десе промене на нивоу индивидуалне и колективне свести. То је циљ, вредан напора и свеукупног друштвеног ангажовања јер постизање таквог односа у друштву значи цивилизацијски напредак који имплицира квалитет живота и жена и мушкараца.

Литература и извори

- Аврамов, Драгана. 1993. *Појединац, породица и становништво у раскораку*. Београд: Научна књига.
- Аврамов, Драгана. 1995. „Солидарност као чинилац популационе политике”, *Становништво* 1-4: 21-40.
- Бабовић, Марија. 2010. *Родне економске неједнакости у компаративној перспективи*. Београд: Социолошко удружење Србије и Црне Горе и Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Балон, Бојана. 2007. „Родно сензитивна статистика као неопходан елемент у демократизацији друштва”. *Становништво*, 1: 79-95.
- Бек, Урлих. 2001. *Ризично друштво*. Београд: Филип Вишњић.
- Bernardi, Laura and Inge Hutter. 2007. “The anthropological demography of Europe”. *Demographic Research* 17/18: 541-566.
- Благојевић, Марина. 1991а. „Друштвене неједнакости и пол”. У (ур) Михаило В. Поповић, *Србија крајем осамдесетих – социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 89-109.
- Благојевић, Марина. 1991б. *Жене изван круга*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Благојевић, Марина. 1995. „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност”. У (ур) Силвано Болчић, *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 135-180.
- Благојевић, Марина. 1997. *Родитељство и фертилитет: Србија деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Благојевић, Марина. 2002. „Жене и мушкарци у Србији 1990-2000: уродњавање цене хаоса”. У, Силвано Болчић и Анђелка Милић (ур) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 283-314.
- Благојевић, Марина. 2003. „Промена вредности и родни режими у земљама у ,транзицији’: компаративна перспектива”. У *Промене вредности и транзиција у Србији: поглед у будућност*. Београд: Фридрих Еберт Стифтунг: Институт друштвених наука.
- Благојевић, Марина. 2006. *Родни барометар – друштвени положај и квалитет живота жена и мушкараца. Сажетак истраживања*. Београд: Асоцијација за женску иницијативу.
- Бобић, Мирјана. 2003. *Брак или партнерство*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Бобић, Мирјана. 2003. „Прекомпоновање брака, партнерства и породице у савременим друштвима”. *Становништво* 1-4: 65-91.
- Бобић, Мирјана. 2007. *Демографија и социологија – веза или синтеза*. Београд: Службени гласник.
- Богдановић, Марија. 1991. „Основне димензије и друштвени положај слојева”. У (ур) Михаило Поповић, *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 35-64.
- Vogdanović, Marija. 2006. “Women in Education and Science”. *Sociologija* 48 (4): 328-340.

- Болчић, Силвано. 1991. „Неједнакости и противуречности у преображавању недовољно развијених подручја у Србији“ У (ур) Михаило Поповић, *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 193-238.
- Болчић, Силвано. (ур) 1995. *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Болчић, Силвано и Анђелка Милић. (ур) 2002. *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Божиновић, Неда. 1996. *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*. Београд: Деведесетчетврта, Жене у црном.
- Бошковић, Александар. 2009. О духовима и огледалима. Прилог проучавању антропологије разлике. *Социологија*, год. 51, бр. 1: 83-92.
- Брезник, Душан. ур. 1991. *Становништво Југославије*. Београд: Конзорцијум Института друштвених наука.
- Buber, Isabella i Henriette Engelhardt. 2006. “Children and Mental Health of Elderly”, http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp_3_06.pdf.
- Бурдје, Пјер. 2001. *Владавина мушкарца*, Подгорица: ЦИД.
- Вуковић, Ана. 2009а. *Потиснуте или самопритајене*. Београд: Службени гласник.
- Вуковић, Ана. 2009б. „Теорија културног заостајања и друштвени положај жена у Србији“, *Годишњак за социологију*, 5: 113-131.
- Вујовић, Сретен. 1991. „Становање и друштвене неједнакости“. У (ур) Михаило В. Поповић, *Србија крајем осамдесетих – социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 275-312.
- Caselli, Graziella and Viviana Egidi. 2007. “The Need for a Multi-Disciplinary Approach“. *Population-E*, 62 (1), 33-38.
- Cicak, Mаса. 2010. „Obitelj i udovištvo“. *Ljetopis socijalnog rada* 17 (1), 109-127.
- Chaney, David. 2003. *Životni stilovi*. Beograd: Clio.
- Coast E. Ernestina, K. R. Hampshire and S. C. Randll. 2007. “Disciplining anthropological demography“. *Demographic Research*, 16/16: 493-518.
- Coleman, David A. 2005. “Population prospects and problems in Europe”. *Genus* 3-4: 413-464.
- Council of Europe. 1999. *Zbornik dokumenata i tekstova Saveta Evrope*. Strasbur.
- Crompton, Rosemary and Michel Mann. 1994. *Gender and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
- Цвејић, Слободан. 2002. „Неформална привреда у пост-социјалистичкој трансформацији: ‘сива економија’ у Србији 90-тих“. У Силвано Болчић и Анђелка Милић (ур) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 123-140.
- Černič-Istenič, Majda. 2007. “Attitudes towards Gender Roles and Gender Roles Behaviour Among Urban, Rural and Farm Populations in Slovenia“. *Journal of Comparative Family Studies*. 38 (3), 477-496.
- Del Boca, Daniela, Silvia Pasqua and Chiara Pronzato. 2005. “Fertility and Employment in Italy, France and UK”. *Labor* 19 (Special Issue): 51-77.

- Девеџић, Мирјана. 2006. “Родне (не)једнакости из родне перспективе”, *Становништво* 2: 65-87.
- Dykstra, Pearl 2006. Aging and social support, <http://www.nidi.knaw.nl/en/output/2006/blackw-encyclsocio-2006-dykstra.pdf/blackw-encyclsocio-2006-dykstra.pdf>
- Diprete, A.Thomas and Claudia Buchmann. 2006. “Gender-specific trends in the value of education and emerging“. *Demography*, 43(1), 1-24.
- Докмановић, Мирјана (ур) 2002. *Родна равноправност и јавна политика*, Суботица: Женски центар за демократију и људска права
- Ђошћих, Душан. 1969. „Демографске структуре као основ за проучавање друштвених структура“. *Становништво*. 3-4.: 185-194.
- Ђурђевић, С. Бранислав. 2001. *Основне технике у демографији*. Београд: Друштво демографа Југославије; Нови Сад: Змај.
- Ђурђевић, С. Бранислав. 2006. „Кретање становништва Србије према досадашњим пописима становништва“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 31-45.
- Ђурић-Кузмановић, Татјана. 2002. *Родност и развој у Србији: од диригованог неразвоја до транзиције*. Нови Сад: Будућност.
- Ђурић-Кузмановић, Татјана. 2005. „Увод у феминистичку економију: домаћинство, тржиште и држава“, *Глобализација* 1: 141-150.
- Ђурић-Кузмановић, Татјана. 2005. „Родни ефекти глобализације на српску економију: Случај индустрије одеће „Новитет“, *Глобализација* 1: 151-161.
- Eloundou-Enyegue, M. Parafit. 2004. “Pregnancy-Related Droupts and Gender Inequality in Education“. *Demography*, 41(3), 509-528.
- Engelhardt, Henriette and Alexia Prskawetz. 2004. “A pooled Time-Series Analysis on the Relation Between Fertility and Female Employment“. *European Journal of Population* 1: 35-62.
- European Commision. 2008. *The life of women and men in Europe*.Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Gal, Suzan. and G. Kligman. 2000. *The politics of gender after socialism: A comparative-historical essay*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gal, Suzan. and G. Kligman. 2000. *Reproducing gender: politics, publics, and everyday life after socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Georgiadis, Katerina. 2007. “Anthropological demography in Europe: Methodological lessons from a comparative ethnographic study in Athens and London“. *Demographic Research* 17/1: 1-22.
- Грбић, Владимир. 1991. „Аграрне неусклађености у Србији“. У (ур) Михаило Поповић, *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 157-192.
- Greene E. Margaret and Ann E. Biddlecom. 2000. “Absent and Problematic Men: Demographic Accounts of Male Reproductive Roles“. *Popualtion and Development Review*. 26 (1): 81-115.
- Игњатовић, Сузана и др. 2010. *Грађани и грађанке Србије о родној равноправности*. Београд: Управа за родну равноправност Министарства рада и социјалне политике Републике Србије.
- Hank Karsten and Hans-Peter Kohler. 2000. “Gender preferences for Children in Europe: Empirical Results from 17 FFS Countries“. *Demographic Research* 2/1.

- Hantris, Linda. 1990. *Managing Professional and Family Life: a comparative study of British and French women*, Dartmouth Publishing Company Limited, England.
- Hamil-Luker, Jenifer and Angela M. O'rand. 2007. "Gender differences in the link between childhood socioeconomic conditions and heart attack in adulthood". *Demography*, 44(1), 137–158.
- Hayward D. Mark and Gormna K. Bridget. 2004. "The long arm of childhood: the influence of early-life social conditions". *Demography*, 41(1) 87-107.
- Heady, Patrick. 2007. "What can anthropological methods contribute to demography – and how?". *Demographic Research* 16/18:555-558.
- Hobcraft, John. 2007. "Towards a scientific understanding of demographic behaviour". *Population*, 62 (1), 47-52.
- Hoem, Britta. 1995. "The Way to the Gender Segregated Swedish Labor Market". In (edit) Oppenheim Mason, Karen and An-Magritt Jensen *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Oxford University Press.
- Hungarian Central Statistical Office. 2002. *Women & Man in Hungary, 2001*. Budapest: Ministry of Employment and Labour Budapest.
- Јакупин, Едвард и Соња Тонтић (ур) 2006. *Анализа хуманог развоја Републике Србије*, Београд: Републички завод за развој.
- Johnson-Hanks, Jennifer. 2007. "What kind of theory for antropological demography?". *Demographic Research* 16/1: 1-26.
- Kalmijn, Matthijs, Anneke Loeve and Dorein Manting. 2007. "Income dynamics in couples and the dissolution of marriage and cohabitation". *Demography*, 44(1), 159-179.
- Колин, Марија и Лилијана Чичкарић. 2010а. *Економска и политичка партиципација жена у Србији у контексту европских интеграција*. Београд: Институт друштвених наука.
- Колин, Марија и Лилијана Чичкарић. 2010б. „Родне неједнакости у запошљавању, управљању и одлучивању“. *Становништво* 48 (1), 103-124.
- Kotzamanis, Vyron, Snjezana Mrden, Alan Prant. 2003. *Les recensements recents de la population et des habitations les Balkans en 2000*. University of Thessaly. Department of Planning and Regional Development, Demobalk Network.
- Кораћ, Маја. 1991. *Заточенице пола: друштвени идентитет младих жена на селу између традиционалне културе и савремених вредности*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Klatzer, Elisabeth. 2005. „Pregled pojedinih inicijativa za rodno osetljive budžete u Evropi“, *Globalizacija* 1: 163-170.
- Крнета, Милорад, 1987. *Статистика за социологе*. Београд: Економика, Економски институт.
- Крстић, Горана, ур. 2010. *Положај рањивих група на тржишту рада Србије*. Београд: Програм Уједињених нација за развој, Сектор за инклузивни развој.
- Кубуровић, Анкица. 2002. *Перспективе рађања у условима друштвених промена*, магистарски рад, обдобрањен на Економском факултету у Београду.
- Кубуровић, Анкица. 2003а. „Ставови студената релевантни за будуће репродуктивно понашање“. *Становништво*. 41 (1-4), 43-64.
- Кубуровић, Анкица. 2003б. „Ставови младих у Србији о родитељству у периоду друштвених промена (крај 80-их – крај 90-их)“. *Социолошки преглед*. 37 (1-2), 117-135.
- Кубуровић, Анкица. 2006. „Особености родитељства у Србији на крају 20. века, релевантне за репродуктивно понашање“. *Социолошки преглед*. 40 (4), 573-588.

- Кубуровић, Анкица. 2007а. „Родна неравноправност на примеру социо-демографских структура становништва Београда“. *Становништво*, 45 (1), 47-76.
- Кубуровић, Анкица. 2007б. „Родна перспектива економске активности становништва Србије у савременим социо-економским процесима“. У (ур.) Љиљана Станковић, *Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе*. 12: 433-441. Ниш: Економски факултет.
- Лазић, Младен. ур. 1994. *Разарање друштва*. Београд: Филип Вишњић.
- Лазић, Младен. 1995. „Особености глобалне друштвене трансформације Србије“. У (ур) Силвано Болчић, *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 57-77.
- Лазић, Младен и Слободан Цвејић. 2004. „Промена друштвене структуре у Србији: случај блокиране пост-социјалистичке трансформације“. У (прир) Анђелка Милић, *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 39-70.
- Лазић, Младен. 2005. *Промене и отпори*. Београд: Филип Вишњић.
- Light, Audrey. 2004. “Gender differences in the marriage and choabition income premium”, *Demography* 41(2), 263-284.
- Liefbroer, Aart C. 2005. “The Imapct of Perceved and Costs and Rewards of Childbearing on Entry into Parenthood: Evidence from a Panel Study”. *European Journal og Population* 21: 367-391.
- Мацура, Милош. 1974. *Прилози теорији и политици становништва*. Београд: Економски институт.
- Мацура, Милош. 1997а. „Демографско и антрополошко у науци о становништву“. *Изабрани радови*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 50-58.
- Мацура, Милош. 1997б. „Тезе за одређивање предмета демографије“. *Изабрани радови*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 85-100.
- Мацура, Милош. 1997в. „Размишљања поводом основа демографске теорије“. *Изабрани радови*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 11-31.
- Mandel, Nadas and Moshe Semyonov. 2005. “Family Policies, Wage Structures, and Gender Gaps: Sources of Earnings Inequality in 20 Country”. *American Sociological Review*, 70(6), 949-967.
- Матковић, Гордана. 1994. *Демографски чиниоци и понуда радне снаге*. Београд: Економски институт.
- Matković, Gordana. 2006. “Overview of Poverty and Social Exclusion in the Western Balkans”. *Stanovništvo* 1: 7-46.
- McLanahan Sara, Lynne M. Casper and Annemette Sorensen. 1995. “Women`s Roles and Women`s Poverty“. In (edit) Oppenheim Mason, Karen and An-Magritt Jensen *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Oxford University Press.
- Милтеић-Степановић, Весна. 2009. „Мултиризиична породица у постсоцијалистичкој Србији: једнородитељске породице у оквиру вертикално проширених породица“. У (прир) Анђелка Милић и Смиљка Томановић, *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 293-309.
- Милић, Анђелка, Ева Берковић и Ружа Петровић. 1981. *Домаћинство, породица и брак у Југославији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

- Милић, Анђелка. 1994. *Жене, политика, породица*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Милић, Анђелка. 1995. „Свакодневни живот породица у вртлогу друштвеног расула: Србија 1991-1995“. У (ур) Силвано Болчић, *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 135-180.
- Милић, Анђелка. 2002. „Добитници и губитници у процесу транзиције из угла породичне свакодневице (1991-2001)“. У (прир) Болчић, Силвано и Анђелка Милић, *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 251-281.
- Милић, Анђелка. (прир) 2004. *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Милић, Анђелка. 2008. „Жене у бившој Југославији – другачији поглед на утинке социјализма у промени друштвеног положаја жена“. У (ур) Сретен Вујовић, *Друштво ризика – промене нејендакости и социјални проблеми у данашњој Србији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Mills, Melinda, Letizia Mencarini, Maria Letizia Tanturri and Katia Begall. 2008. “Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands“. *Demographic Research*. 18/1: 1-26.
- Милошевић, Божо. 2002. „Незапосленост у Србији деведесетих: стварност и привид ,економије преживљавања““. У (прир) Болчић, Силвано и Анђелка Милић, *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 141-157.
- Мороквашаић, Мирјана. 2010. „Феминизација миграција?“. *Становништво*. 48 (2), 25-52.
- Мршевић, Зорица. Ур. 2001. *Стандарди и механизми за постизање родне равноправности у демократским земљама*. Београд: Мисија ОЕБС-а при Савезној Републици Југославији.
- Мршевић, Зорица 2006. „ЕУ Економски и политички амбијент и принцип једнаких могућности“. У Веселин Вукотић, ур., *Бизнис и држава*. Београд: Центар за економска истраживања Института друштвених наука.
- Mynarska, Monika and Laura Bernardi. 2007. “Meanings and attitudes attached to cohabitation in Poland: Qualitative analyses of the slow diffusion of cohabitation among the young generation“. *Demographic Research* 16/17: 519-554.
- Николић–Ристановић, Весна. “Друштвена промена, род и насиље у посткомунистичким друштвима” <http://fabrikaknjiga.co.yu/rec/70/267.pdf>.
- Oppenheim Mason, Karen and An-Magritt Jensen. 1995. *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Oxford University Press.
- Raci, Pierella. 2002. *Gender in Transition*. Washington D.C. World Bank.
- Пајванчић-Цизељ, Ана. 2011. „Род и развој“. *Темуда* 1:67-82.
- Пајванчић, Маријана. 2005. „Нови Устав Србије и равноправност полова“. *Глобализација* 1:171-184.
- Palloni, Alberto. 1999. “Demographic analysis: New Theories, New Models and New Data“, working paper presented di Studio, Demografia: Presente e Futuro, Università degli Studi di Padova and Società Italiana di Statistica, Padova, Italy.

- Пантић, Драгомир. 1990. *Промене вредносних орјентација младих у Србији*. Београд: Универзитет, Институт друштвених наука.
- Пантић, Драгомир. 1995. „Доминантне вредносне орјентације у Србији и могућност настанка цивилног друштва”. У Вукашин Павловић, ур., *Потиснуто цивилно друштво*. Београд: Еко Центар.
- Папић, Жарана. 1989. *Социологија и феминизам*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Рарић, Жарана и Lydiја Sklevicky. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.
- Пенев, Горан. 1995. „Становништво по старости и полу“. У *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, 155-178.
- Пенев, Горан (ур) 1999. *Становништво Београда према попису 1991*. Београд: Завод за информатику и статистику; Институт друштвени наука, Центар за демографска истраживања.
- Penev, Goran. 2003. “Mortality Trends in Serbia During the 1990s”. *Stanovništvo* 1-4: 93-130.
- Пенев, Горан. 2006. „Структура становништва по полу и старости“. У (ур) Горан Пенев *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука Центар за демографска истраживања, Друштво демографа Србије, 109-138.
- Пенев, Горан и Биљана Станковић. 2010. „Карактеристике ванбрачних рађања у Србији у другој половини 20. века и почетком 21. века“. *Становништво* 48 (2). 1-23.
- Петровић, Јелица. 1991а. „Неједнакости у расподели дохотка“. У (ур) Михаило В. Поповић, *Србија крајем осамдесетих – социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 349-378.
- Петровић, Јелица. 1991б. „Незапосленост и друштвена неједнакост“. У (ур) Михаило В. Поповић, *Србија крајем осамдесетих – социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 379-406.
- Петровић, Мина. 1994. *Свакодневни живот у граду и родитељство*. Београд: Институт друштвених наука, Друштво демографа Југославије.
- Петровић, Мина. 1995. „Брачност становништва“. У: *Становништво и домаћинства Србије према попису 1991. године*, Београд: Републички завод за статистику Србије, 178-202.
- Петровић, Мина. 1995. „Становништво по образовним карактеристикама“. У: *Становништво и домаћинства Србије према попису 1991. године*, Београд: Републички завод за статистику Србије, 203-219.
- Петровић, Мина. 2006. „Брачност становништва“ У (ур) Горан Пенев *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука Центар за демографска истраживања, Друштво демографа Србије, 139-153.
- Петровић, Ружа. 1981. „Брак, породица и морталитет“. *Социологија*, 23 (3-4), 325-335.
- Петровић, Ружа. 1986. „Типови морталитета према полу – Југославија 1953-1981“. *Становништво*. 1-4: 11-28.
- Петровић, Ружа. 1987. „Дугорочне промене склапања брака у Југославији“. *Социологија*, 29 (1-2), 185-198.

- Петровић, Ружа. 1988. „Разводи бракова у Војводини 1950-1985. године“. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 85: 57-66.
- Петрушић, Невена (ур) 2007. *Путеви остваривања родне равноправности и једнаких могућности – од идеје до праксе*. Београд: Савет за равноправност полова Владе Републике Србије.
- Пешић, Јелена. 2009. „Патријархалност на западном Балкану. Компаративна анализа вредносних оријентација“. У (прир) Анђелка Милић и Смиљка Томановић, *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 169-185.
- Поповић, В. Михаило. 1991. „Србија крајем осамдесетих“. У (ур) Михаило Поповић, *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 17-35.
- Поповић, Роса. 2005. „Положај жена у Црној Гори“. *Глобализација* 1: 185-205.
- Предојевић, Јелена. 2006. „Домаћинства и породице“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 251-275.
- Presser, V. Harriet. 1995. „Are the interests of Women Inherently at Odds with the Interests of Children or the Family?“ In (edit) Oppenheim Mason, Karen and An-Magritt Jensen *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Oxford University Press.
- Preston, H. Samuel and Hadiong Wang. 2006. Sex mortality differences in the United States: the role of cohort smoking patterns. *Demography*, 43(4), 631–646.
- Радивојевић, Биљана. 1982/1983. „Скорашње промене у смртности становништва Југославије“. *Становништво* 1-4: 12-29.
- Радивојевић, Биљана. 1995. „Домаћинства“. У *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, 277-290.
- Радивојевић, Биљана. 2006. „Економске структуре становништва Србије“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 224-249.
- Радивојевић, Биљана. 2007. „Смртност и узроци смрти становништва Србије“. *Преглед*. 50 (4) 9-24.
- Радовановић, Светлана. (ред). 1995. *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*. Београд: Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука.
- Радушки, Нада. 1995. „Економске структуре“. У *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, 253-276.
- Радушки, Нада. 2006. „Структура становништва према националној припадности и матерњем језику“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 181-205.
- Рајковић, Љубица. 2009. „Изолација и искљученост сеоских породица из шире друштвене заједнице у Србији“. У (прир) Анђелка Милић и Смиљка Томановић, *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 277-292.

- Рашевић, Мирослав, Трипо Мулина и Милош Мацура. 1976. *Детерминанте економске активности становништва Југославије*. Београд: Економски институт.
- Рашевић, Мирјана. (ур) 1995. *Развитак становништва Србије 1950-1991*. Београд: Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука.
- Рашевић, Мирјана. (ур) 1999. *Развитак становништва Србије 1991-1997*. Београд: Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука.
- Рашевић, Мирјана. 1999. *Планирање породице као стил живота*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Рашевић, Мирјана. 2006. „Фертилитет женског становништва“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 53-69.
- РЗСС. 1984. *Становништво и домаћинства СР Србије*. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- РЗСС. 1995. *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991*. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- РЗСС. 2008. *Жене и мушкарци у Србији*. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- РЗСС. 2011. *Жене и мушкарци у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- Сатарић, Надежда, Мирјана Рашевић и Сања Милорадовић. 2009. *Они не могу да чекају*. Београд: „Снага пријатељства“ – Амиту.
- Schafer H. Markus and Shippee P. Tetyana. 2010. “Age Identity, Gender, and Perceptions of Decline: Does Feeling Older Lead to Pessimistic Dispositions About Cognitive Aging?” *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological sciences and social sciences*. 65B (1), pg. 91.
- Stability pakt – Gender Task Force. 2002. *Building National Gender Equality Mechanisms in South East Europe*. Zagreb: Regional Centre For Gender Equality.
- Станковић, Биљана. 2006. „Образовне карактеристике становништва“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 155-179.
- Shaffner Goldbreg, Gertrude. 2009. *Poor Women in Rich Countries – The Feminization of Poverty Over the Life Course*. Oxford University Press.
- Станковић, Владимир. 1995. „Методолошка објашњења садржаја пописа“. У *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, 9-42.
- Станковић, Владимир. 2006. „Опште и методолошке информације о попису“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 7-29.
- Стевановић, Радослав. 1995. „Миграције становништва Републике Србије“. У *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, 125-154.
- Стевановић, Радослав. 2006. „Мигрантско становништво Србије“. У (ур) Горан Пенев, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 71-106.

- Стојановић, Бранислав. 1995. „Пораст и просторни размештај становништва“. У *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, 43-70.
- Tabutin, Dominique. 2007. “Whither demography? Strengths and Weaknesses of the Discipline over Fifty Years of Change“. *Population-E*, 62 (1), 15-32.
- Томић, Зорица 2002. „Мушка култура и тоталитарна свест“, У Марина Благојевић, ур., *Манирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе (1)*. Београд: Асоцијација за женску иницијативу.
- UNICEF. 1999. *Women in Transition*.
- Уједињене нације. 2003. *Оцењивање положаја жена. Упутство за писање извештаја према Конвенцији о елиминацији свих облика дискриминације жена*.
- United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD). 2000. *Women in Contemporary Democratization*.
- Valdorf, Li. 2004. *Put ka rodnoj ravnopravnosti*. New York: United Nations Development Fund For Women (UNIFEM). Bonn: Federal Ministry for Economic Cooperation and Development.
- Вујадиновић, Драгица. 2006. „Феминистичка критика социјалне политике „државе благостања““. У Веселин Вукотић ур., *Бизнис и држава*. Београд: Центар за економска истраживања Института друштвених наука.
- Зборник. 1995. Ур. Вукашин Павловић, *Потиснуто цивилно друштво*, Београд: Еко-центар.
- Зборник. 1998. *Социјалне тензије и друштвене импликације*. Београд: Факултет политичких наука.
- Зборник. 1999. Ур. Срећко Михаиловић, *Јавно мњење Србије*. Београд: Центар за проучавање алтернатива, УГС Независнот.
- Зборник. 2002. *Посткомунизам и демократске промене*, Београд: Факултет политичких наука.
- Зборник. 2004. *Култура и развој*. Београд: Институт друштвених наука.
- Зборник. 2005. *Промене вредности и транзиција у Србији: поглед у будућност*, Београд: Friedrich Ebert Stiftung: Институт друштвених наука.
- Зорић, Јована, Невена Дичић и Ненад Петковић. 2008. *Радна права жена у Србији*. Београд: Београдски центар за људска права.
- Жижич Милева, Ловрић Миодраг и Павличич Дубравка. 1994. *Методи статистичке анализе*. Београд: Економски факултет.
- Џуверовић, Борисав. 1991. „Друштвене неједнакости у образовању“. У (ур) Михаило В. Поповић, *Србија крајем осамдесетих – социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 313-348.
- Шобот, Анкица. 2008. „Друштвени однос полова као аспект пописа становништва“. У Зборник радова – Саветовање „Попис 2011“, у Вршцу. Београд: Републички завод за статистику Србије, 71-74.
- Шобот, Анкица. 2008. „Брак и брачно понашање: родна различитост и не/равноправност у Србији“. У (ур.) Љиљана Станковић, *Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе*, 13:245-252. Ниш: Економски факултет.
- Шобот, Анкица. 2009а. „Од права за жене до права на родну равноправност“, *Правни живот*, 10: 1021-1032.
- Шобот, Анкица. 2009б. „Разумевање демографске стварности из родне перспективе“, *Демографија*, 6: 51-63.

- Шобот, Анкица. 2010а. „Родна неравноправност – изазов савремене демографије“, *Социологија*, 1: 41-54.
- Шобот, Анкица. 2010б. „Промене структурних карактеристика становништва Србије: разлике између жена и мушкараца“, *Социолошки преглед*, 2: 267-284.
- Шобот, Анкица. 2010в. „Популациони изазови из родне перспективе“ *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 23-32.
- Шобот, Анкица. 2011. „Демографски оквир родне неравноправности и квалитет живота у старости“, *Геронтологија*, 1: 29-48.
- Шуркаловић, Бранка. 2008. „Питања о образовном нивоу становништва 2011. године – методолошки проблеми“. У *Зборник радова – Саветовање „Попис 2011“*, у Вршцу. Београд: Републички завод за статистику Србије, 103-106.

ПРИЛОГ

Табела - 3.1. Мушко и женско становништво централне Србије без Београда, Војводине и подрчја града Београда према старости, 1971, 1981. и 1991.

1971						
	Ц.Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Свега	1995273	2045731	951152	1001381	590352	619009
0-4	145780	140590	64776	62774	41624	39648
5-9	150557	143568	69972	67092	39382	37433
10-14	166649	159398	75678	72481	40165	38255
15-19	201417	192136	88454	84920	52450	52820
20-24	175500	162197	84334	81159	57148	61445
25-29	119179	117845	60715	60241	41233	42018
30-34	144226	146373	74474	74732	52866	53103
35-39	170030	172287	81308	79973	59220	57165
40-44	167369	173794	77492	81014	54720	57148
45-49	130303	148116	60560	73492	43059	48346
50-54	70627	81954	36797	43403	20887	23201
55-59	77740	92173	46835	53854	23403	26985
60-64	97826	102966	46291	52612	23615	25945
65-69	80429	84137	35256	42247	16883	20768
70-74	50817	60101	23941	32674	10967	15887
75-79	20707	29909	12336	19054	4799	7746
80+	18246	29796	8218	15859	3419	6632
1981						
	Ц.Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Свега	2099856	2124535	993380	1041392	717699	752374
0-4	150169	142258	71999	68163	55204	51038
5-9	154261	146543	69749	65663	51787	48599
10-14	147265	140786	66374	63327	46590	43839
15-19	151753	144952	70776	68197	44704	43672
20-24	162101	154313	76452	74448	51675	54555
25-29	185806	174935	87368	83291	67704	71887
30-34	167194	155579	83940	80572	65966	71381
35-39	118316	115608	60088	59631	43688	45700
40-44	143210	143695	72484	73427	55702	56834
45-49	164712	167296	77542	77534	60693	59554
50-54	158981	167737	71852	77760	54570	57997
55-59	121253	141837	54229	69988	42342	48499
60-64	63704	75989	31340	40310	19167	22578
65-69	63868	78125	35985	46052	18961	23876
70-74	69776	79194	30493	40452	16902	20908
75-79	45006	51067	17814	26497	9616	13894
80+	25895	36723	11239	21430	6788	11398
1991						
	Ц.Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Свега	2052980	2090476	980731	1033158	775362	826864
0-4	128426	121631	60185	57107	42394	40416
5-9	135267	128646	67164	64113	50662	47685
10-14	143115	135513	70831	67030	54146	50890
15-19	144855	138167	67515	63858	51660	50160
20-24	137643	133522	64622	62942	49676	50412
25-29	135111	130645	68286	66773	48962	52001
30-34	150137	145045	75091	73138	53473	58509
35-39	173983	164922	84210	81075	66341	72148
40-44	157806	148823	79572	77687	62887	70354
45-49	108595	107858	54785	56468	41035	44345
50-54	131706	135698	65288	69633	51234	54715
55-59	146248	154846	66756	72218	53994	56167
60-64	136525	153334	58860	70658	45519	52891
65-69	96132	123640	39859	59491	33088	42646
70-74	45248	59873	20553	31010	13437	18196
75-79	34210	46356	17683	28277	10473	15472
80 +	38502	51770	14738	26440	9426	15696

Табела - 3.2. Мушко и женско становништво градских и осталих насеља према старости, по подручјима, 1981. и 1991.

	1981															
	Ц.Србија без Београда				Град Београд				Војводина				Град Београд			
	Мушко		Женско		Мушко		Женско		Мушко		Женско		Мушко		Женско	
	<i>Градска насеља</i>															
Света	740806	771975	531344	569015	585647	622985	1359050	1352560	462036	472377	132052	129389				
0-4	64153	61268	41657	39158	44611	41156	86016	80990	30342	29005	10593	9882				
5-9	61552	58726	39179	37055	41667	39028	92709	87817	30570	28608	10120	9571				
10-14	54131	52167	35691	34232	37753	35599	93134	88619	30683	29095	8837	8240				
15-19	52893	53361	36512	35576	36405	35804	98860	91591	34264	32621	8299	7868				
20-24	57983	65791	39683	41695	41889	44733	104118	88522	36769	32753	9786	9822				
25-29	74473	79988	48353	49807	55000	60214	111333	94947	39015	33484	12704	11673				
30-34	71751	73248	48326	49323	54320	60758	95443	82331	35614	31249	11646	10623				
35-39	48769	49166	34439	35320	35762	38974	69547	66442	25649	24311	7926	6726				
40-44	55825	56394	40915	41505	46753	48850	87385	87301	31569	31922	8949	7984				
45-49	58311	57210	42291	41520	50702	50181	106401	110086	35251	36014	9991	9373				
50-54	48949	51201	36606	40160	44879	48523	110032	116536	35246	37600	9691	9474				
55-64	50848	58311	42047	52227	51223	58934	134109	159515	43522	55071	10286	12143				
65+	38356	52021	43387	65717	40003	55216	166189	193088	52144	68714	12264	14860				
	<i>Остала насеља</i>															
	1991															
	Ц.Србија без Београда				Град Београд				Војводина				Град Београд			
	<i>Градска насеља</i>															
Света	873620	912419	539917	581677	632207	685441	1179360	1178057	440814	451481	143155	141423				
0-4	61353	58193	32409	31227	33568	32135	67073	63438	27776	25880	8826	8281				
5-9	67908	64804	37830	36179	40745	38487	67359	63842	29334	27934	9917	9198				
10-14	70395	67697	41639	39356	43906	41243	72720	67816	29192	27674	10240	9647				
15-19	66289	64758	38339	36703	41892	40744	78566	73409	29176	27155	9768	9416				
20-24	58601	62170	35373	35308	40949	41660	79042	71352	29249	27634	8727	8752				
25-29	59463	65663	36929	37666	40309	43354	75648	64982	31357	29107	8653	8647				
30-34	69801	75990	40979	43076	43142	48271	80336	69055	34112	30062	10331	10238				
35-39	82378	85706	47653	49592	53400	60261	91605	79216	36557	31483	12941	11887				
40-44	76288	76813	46380	47965	51628	60039	81518	72010	33192	29722	11259	10315				
45-49	49194	49480	31484	33479	33665	37889	59401	58378	23301	22989	7370	6456				
50-54	55079	56465	37033	39270	42948	46869	76627	79233	28255	30363	8286	7846				
55-59	54468	55503	36323	38776	44829	47161	91780	99343	30433	33442	9165	9006				
60-64	42955	48765	29771	36565	37152	43895	93570	104569	29089	34093	8367	8996				
65+	55192	75761	44989	73356	54291	75669	158553	205172	47702	71528	12056	16185				

Табела - 3.3. Мушко и женско становништво према брачном стању и старости, по подручјима, 1981.

Централна Србија без Београда								
	Мушкарци				Жене			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно 15 +	370607	1174019	73522	24592	241850	1176516	216467	53684
15 - 19	147813	3067	26	109	123175	20625	130	555
20 - 24	121410	39136	117	823	59992	90258	492	3066
25 - 29	57215	124931	328	2838	22424	144930	1229	5824
30 - 34	17213	145598	456	3510	9028	137836	2041	6152
35 - 39	5690	109420	544	2399	4581	103148	2669	4882
40 - 44	5347	133382	1105	2961	5124	126159	5455	6467
45 - 49	4400	154337	2165	3427	4760	144287	10033	7623
50 - 54	3336	148353	3730	3186	4110	138934	16579	7500
55 - 59	2164	111905	4787	2136	2938	107285	25476	5617
60 - 64	1033	57346	4204	928	1244	50809	21495	2132
65 - 69	949	53424	8472	855	1097	44514	30569	1649
70 - 74	991	52011	15797	757	947	38183	38496	1202
75 - 79	584	27008	16917	366	536	18541	31219	516
80 - 84	257	8476	9983	125	321	5475	18016	190
85 +	120	2333	4305	43	144	1592	10656	80
Војводина								
	Мушкарци				Жене			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно 15 +	196566	544471	25617	18408	136061	548507	123879	35661
15 - 19	69608	1103	12	51	59747	8135	42	272
20 - 24	58887	17065	37	456	30803	41871	201	1569
25 - 29	30024	55580	148	1613	12638	66992	537	3120
30 - 34	12294	69049	211	2383	6403	69549	996	3620
35 - 39	5108	52771	288	1918	3128	52059	1414	3028
40 - 44	5008	64565	500	2409	3767	62518	3043	4095
45 - 49	4140	69779	940	2680	3722	63938	5142	4731
50 - 54	3223	64587	1562	2478	3747	60357	8637	5019
55 - 59	2127	48590	1854	1657	3560	48807	13293	4325
60 - 64	1076	27760	1693	810	1863	24566	12026	1853
65 - 69	1330	30341	3435	878	1962	22715	19621	1753
70 - 74	1176	23805	4931	581	1577	15286	22427	1161
75 - 79	566	12196	4788	264	982	6665	18242	608
80 - 84	235	4490	3318	96	545	2077	11665	252
85 +	83	1213	1779	25	255	482	6065	89
Град Београд								
	Мушкарци				Жене			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно 15 +	138743	389371	14298	16891	112859	383892	67684	39201
15-19	43551	672	18	25	39502	3690	64	120
20-24	41082	9960	22	221	28171	24985	157	903
25-29	26594	39481	77	1177	16391	51968	420	2694
30-34	10181	53293	122	1941	7701	58530	715	3964
35-39	3230	38572	142	1485	2991	38426	886	3097
40-44	3357	49569	311	2123	3347	46373	1920	4782
45-49	2831	54178	652	2688	3080	46941	3315	5819
50-54	2085	48381	1079	2670	2949	42657	5366	6544
55-59	1252	37550	1322	1971	2669	31727	8386	5300
60-64	587	16605	978	831	1223	12478	6616	2018
65-69	601	15755	1750	713	1145	10542	10197	1779
70-74	603	12912	2641	562	975	7273	11340	1096
75-79	352	6393	2537	242	605	3314	9296	528
80-84	259	2588	1649	72	394	1269	5543	202
85+	220	991	848	28	269	511	2906	88

Табела - 3.4. Мушко и женско становништво према брачном стању и старости, по подручјима, 1991.								
Централна Србија без Београда								
	Мушкарци				Жене			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно	375019	1159544	68995	30205	240594	1165724	221881	57258
15-19	140562	2764	43	378	118581	17626	132	750
20-24	104855	30948	101	868	57109	73086	414	2103
25-29	55508	76717	195	1961	21942	103547	786	3695
30-34	29376	116270	433	3302	10206	126953	1708	5365
35-39	16847	150720	840	4760	6991	146510	3369	7194
40-44	8151	143115	1251	4537	4823	130676	5339	7042
45-49	3793	99950	1475	2861	3120	92518	6588	4856
50-54	3923	120873	3049	3105	3935	111660	12755	6039
55-59	3351	133413	5632	3031	3857	120804	21986	6501
60-64	2434	121738	8847	2517	3359	109034	32734	6104
65-69	1565	82553	9726	1429	2372	73913	40746	4248
70-74	646	36077	7426	566	935	28113	27981	1398
75-79	453	22334	10499	351	592	15391	28102	912
80-84	319	13569	11700	218	383	8146	24202	534
85+	163	4090	7377	110	191	2291	13983	202
Војводина								
	Мушкарци				Жене			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно	192186	534391	27228	23192	129829	535592	131469	39523
15-19	65953	800	14	145	56998	6116	33	288
20-24	50664	13160	33	464	29757	31482	151	1284
25-29	28653	37935	104	1315	12301	51292	369	2559
30-34	15526	56664	185	2441	6021	62297	800	3691
35-39	10434	69492	394	3589	4527	69726	1675	4829
40-44	6274	68511	661	3770	3504	65743	3052	4999
45-49	3159	48066	823	2506	2133	46343	4161	3498
50-54	3142	57611	1540	2685	2706	54038	8171	4210
55-59	2551	58878	2634	2352	2644	51666	12914	4371
60-64	1902	51023	3788	1824	2673	44141	18892	4098
65-69	1114	33636	3806	1006	2432	29539	23515	3046
70-74	514	16476	2952	444	1130	11205	16939	1095
75-79	384	12604	4153	338	914	6690	19090	872
80-84	289	6173	3710	161	572	2535	13764	370
85+	119	1689	2318	41	264	571	7465	154
Град Београд								
	Мушкарци				Жене			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно	168422	413438	18175	21116	142090	414483	79142	44707
15-19	50375	511	3	80	46851	2610	16	147
20-24	42448	6515	11	202	33339	16107	68	603
25-29	25666	22262	34	655	16941	32917	224	1648
30-34	12930	38589	110	1499	8426	46215	544	3032
35-39	8402	54439	273	2845	6324	58886	1274	5318
40-44	4518	54244	465	3331	4425	57096	2212	6252
45-49	1876	36335	480	2121	2106	35404	2575	3965
50-54	2113	45206	1062	2579	2672	41466	5038	5157
55-59	1965	47176	1836	2699	2521	39471	8256	5447
60-64	1403	39059	2595	2171	2345	32839	11798	5355
65-69	819	27981	2775	1292	2047	21322	14653	4062
70-74	324	10741	1787	467	877	6578	9057	1383
75-79	249	7647	2173	300	683	3528	10022	933
80-84	154	4122	2140	155	425	1580	7673	494
85+	68	1189	1386	64	187	404	4337	200

Табела - 3.5. Мушко и женско становништво (15 и више година), према највише стеченом нивоу образовања, по подручјима, 1981. и 1991.

	1981					
	Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	1648161	1694948	785258	844239	564118	608898
Без школске спреме	131236	477683	38952	97465	17369	59662
1-3 разреда	53824	82859	29088	52781	5807	14266
4-7 разреда	599984	541364	136700	208850	73838	130067
Основно образовање	348278	309703	240588	276421	99679	135639
Средње образовање	430205	238334	280402	161818	262753	200705
Школе за кв, вкв и струч. кадар	271377	80694	185419	56800	143591	53130
Гимназије	42113	44836	19613	26881	35337	51951
Средње школе за струч. кадар	114346	111063	66967	69044	83262	95090
Средње усмерено	2369	1741	8403	9093	563	534
Више и високо	82413	42946	50842	32991	100129	64413
Више образовање	40281	24175	23423	17582	30801	21426
Високо образовање	42132	18771	27419	15409	69328	42987
	1991					
	Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	1646172	1704686	782551	844908	628160	687873
Без школске спреме	85720	330369	31383	80717	17709	44784
1-3 разреда	40897	73480	19664	39292	3857	11220
4-7 разреда	415941	419273	150662	223061	45485	79807
Основно образовање	425761	411617	194226	217326	122373	170475
Средње образовање	538310	375189	312386	224947	298768	272448
Школе за кв, вкв и струч. кадар	199159	72900	122582	46938	99616	47374
Гимназије	25751	30864	14273	22742	26354	45614
Средње школе за струч. кадар	153161	127665	82517	69288	104725	112772
Средње усмерено	160239	143760	93014	85979	68073	66688
Више и високо	62169	43199	30211	26414	44231	35192
Више образовање	64692	40088	37338	26723	87670	66377
Високо образовање	126861	83287	67549	53137	131901	101569

Табела - 3.6. Мушко и женско становништво (у земљи) према економској активности, по подручјима, 1981. и 1991.

1981							
		Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
		Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+
Укупно	Мушко	2012506	1568960	958626	754853	693256	540258
	Женско	2054325	1630928	1010555	816684	730956	587388
Активни у земљи	Мушко	1242539	1238581	552933	551755	386025	383240
	Женско	908485	904617	309404	308526	283507	281621
Обављају занимање	Мушко	1187365	1183557	525664	524559	366630	363946
	Женско	850849	847085	280773	279971	259804	258047
Не обављају занимање	Мушко	55174	55024	27269	27196	19395	19294
	Женско	57636	57532	28631	28555	23703	23574
Лица с личним приходом	Мушко	140946	139495	110173	109020	88296	87020
	Женско	106871	105202	114894	113531	95721	94257
Издржавано	Мушко	629021	190884	295520	94078	218935	69998
	Женско	1038969	621109	586257	394627	351728	211510
1991							
		Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
		Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+	Укупно	Становништво 15+
Укупно	Мушко	1961768	1561718	955137	757789	746066	575922
	Женско	2014218	1633852	1011230	823250	802209	641893
Активно	Мушко	1147360	1144008	531012	529760	388955	379707
	Женско	872743	870151	340692	339792	322744	315361
Обавља занимање	Мушко	1055054	1051976	478632	477480	356207	347423
	Женско	784291	781945	295820	295007	285706	278803
Не обавља занимање	Мушко	92306	92032	52380	52280	32748	32284
	Женско	88452	88206	44872	44785	37038	36558
Лица с личним приходом	Мушко	248195	245137	153244	151033	133014	123896
	Женско	177581	174740	170012	167762	144021	137835
Издржавано	Мушко	566213	172574	270881	76997	224097	72319
	Женско	963894	588966	500526	315698	335444	188697

Табела - 4.1. Мушко и женско становништво Србије према старости, по подручјима, 2002.

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	1913134	1976751	984942	1047050	747854	828270
< 10 год.	201398	190099	102957	97461	74457	70568
10-14	119983	114151	62380	59416	43088	40812
15-19	131232	125228	70365	67412	51756	49658
20-24	131867	125689	73086	69355	56279	56153
25-29	130114	126118	69081	66873	54441	57939
30-34	121517	120321	65115	64164	50921	54409
35-39	122907	122755	68948	69286	48697	53416
40-44	136463	134646	74885	75211	51723	58900
45-49	160402	155171	85300	84295	64067	72318
50-54	143545	140970	76627	77862	61134	71215
55-59	96635	101033	51007	56647	38929	44934
60-64	109280	119874	55175	65337	43221	50897
65-69	113975	133768	52720	66529	42885	50529
70-74	95947	120200	39697	56461	31534	43445
75 +	84116	130285	33547	66231	30209	48427

Табела - 4.2. Мушко и женско становништво градских и осталих насеља према старости, по подручјима, 2002.

	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	Градска					
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	868435	923365	550828	601467	601088	680713
0-4	44080	41764	26819	25332	27905	26400
5-9	51513	48196	30427	28716	31012	29401
10-14	58655	56161	34056	32708	33854	32249
15-19	66823	64386	39634	38434	41322	40032
20-24	67239	66506	42850	41980	45493	45986
25-29	63186	65301	40443	40601	44106	47871
30-34	56889	61097	37032	37615	41376	45133
35-39	57436	64007	38033	39774	39539	44210
40-44	65600	72567	40958	44505	41066	48242
45-49	77258	82146	47922	51090	50766	59811
50-54	70464	74053	44396	47777	49484	59776
55-59	44089	46850	29364	33398	31414	37650
60-64	44215	49249	30763	36643	35061	42555
65-69	42193	48344	28699	35710	34944	41884
70-74	29252	38113	20082	29568	24923	35435
75 +	24351	38746	17173	35231	25138	40313
	Остала					
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	1044699	1053386	434114	445583	146766	147557
0-4	49040	46455	20716	19717	7193	6923
5-9	56765	53684	24995	23696	8347	7844
10-14	61328	57990	28324	26708	9234	8563
15-19	64409	60842	30731	28978	10434	9626
20-24	64628	59183	30236	27275	10786	10167
25-29	66928	60817	28638	26272	10335	10068
30-34	64628	59224	28083	26549	9545	9276
35-39	65471	58748	30915	29512	9158	9206
40-44	70863	62079	33927	30706	10657	10658
45-49	83144	73025	37378	33205	13301	12507
50-54	73081	66917	32231	30085	11650	11439
55-59	52546	54183	21643	23249	7515	7284
60-64	65065	70625	24412	28694	8160	8342
65-69	71782	85424	24021	30819	7941	8645
70-74	66695	82087	19615	26893	6611	8010
75 +	59765	91539	16374	31000	5071	8114

Табела - 4.3. Мушко становништво према националној припадности и старости, по подручјима, 2002.

	Војводина <i>наставак</i>														
	Укупно	0 - 4	5 - 9	10 - 14	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 - 54	55 - 59	60 - 64	65+
Роми	14855	1663	1648	1548	1385	1373	1145	1118	1101	1026	851	584	423	352	427
Румуни	14658	723	876	862	874	815	941	942	908	1037	1173	1059	929	882	2544
Словаци	27151	1247	1340	1468	1687	1933	1832	1833	1953	2069	2412	2231	1718	1474	3904
Словенци	893	29	23	26	47	51	51	41	50	50	91	92	87	71	181
Украјинци	2179	83	113	114	131	163	145	161	182	161	196	144	129	165	289
Хрвати	24527	774	1043	1310	1436	1438	1386	1579	1923	1971	2115	1918	1648	1810	4117
Остали	22252	744	972	1057	1334	1404	1491	1275	1563	1748	2010	1877	1556	1459	3713
Неизј. и неопред.	26038	2009	2173	2287	2405	2327	2039	1874	1715	1845	2042	1707	998	809	1575
Регион. припадн.	5287	246	261	362	431	510	525	400	414	432	528	405	281	203	284
Град Београд															
Укупно	673923	31264	35607	39088	47264	51423	49791	46296	43880	46574	57939	55110	34853	38806	93530
Срби	12213	376	434	550	613	588	681	753	883	996	1142	1149	688	1048	2275
Југословени	9822	277	359	394	500	621	570	563	634	690	958	1084	605	597	1949
Албанци	903	32	42	35	46	58	59	70	56	50	54	57	79	86	176
Бошњаци/Муслимани	2933	130	132	174	210	182	197	209	246	240	273	180	184	206	348
Бугари	711	9	8	13	13	15	39	32	37	51	54	58	72	103	205
Власи	33	0	0	0	0	1	0	2	1	6	3	3	4	3	10
Мађари	679	8	7	6	23	27	37	35	32	48	68	70	67	60	190
Македонци	3824	46	79	104	124	161	188	186	213	283	352	389	345	374	971
Роми	9552	1267	1058	989	915	935	794	662	611	590	550	366	229	190	263
Румуни	535	30	15	19	26	31	40	28	24	27	51	48	36	24	125
Словаци	978	28	21	37	50	60	46	60	67	91	101	84	79	70	182
Словенци	728	5	5	13	19	14	20	23	23	28	55	84	72	63	303
Украјинци	134	3	1	5	6	8	9	4	12	8	14	8	9	9	35
Хрвати	3212	19	18	32	70	80	112	129	155	183	242	339	333	340	1152
Остали	4519	231	232	227	250	325	357	389	389	381	319	316	218	232	569
Неизј. и неопред.	13026	711	772	844	983	1063	905	913	889	898	1169	1090	629	581	1455
Регион. припадн.	308	10	16	11	17	23	17	21	17	25	27	38	23	17	43

Табела - 4.4. Женско становништво према националној припадности и старости, по подручјима, 2002.

Централна Србија без Београда															
	Укупно	0 - 4	5 - 9	10 - 14	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 - 54	55 - 59	60 - 64	65+
Српкиње	1763815	73702	86476	98315	109309	110721	110907	105503	108336	120307	141142	128797	91282	109998	356764
Црногорке	5683	139	191	243	301	286	331	396	433	592	512	499	319	450	968
Југословенке	4495	126	168	209	280	249	272	261	312	353	436	433	282	286	800
Албанке	29206	2706	3191	2957	2514	2075	2327	2445	2009	1656	1330	1075	1128	1007	2200
Бошњациње/Муслиманке	73805	5498	5748	6429	6642	6372	5898	5316	5282	5197	4878	3913	2989	2846	6065
Бугарке	8488	258	272	370	338	358	375	409	434	455	544	576	586	714	2698
Влахиње	20284	695	860	818	817	733	842	940	936	972	1312	1458	1324	1560	6816
Мађарице	671	4	6	16	16	22	41	44	47	51	56	74	84	54	153
Македонке	3586	19	33	59	92	107	156	358	476	501	500	379	257	253	385
Ромкиње	29821	3219	3089	2748	2753	2608	2347	1960	1880	1920	1815	1380	938	865	1611
Румунке	2184	30	37	40	69	231	433	397	159	147	103	86	58	45	199
Словакиње	136	3	1	3	2	6	8	7	14	20	16	14	14	9	17
Словенке	657	8	6	10	15	15	16	23	41	57	63	49	64	63	225
Украјинке	260	0	2	9	3	14	31	56	31	25	11	9	5	1	50
Хрватичке	2687	11	15	24	40	32	56	135	230	286	249	287	329	299	677
Остале	2232	70	80	76	75	120	188	211	242	194	188	154	119	102	343
Неизј. и неопред.	12187	591	678	804	926	821	835	833	865	915	941	844	563	566	1797
Регион. припадн.	345	18	26	25	21	24	27	23	29	21	25	23	17	16	45
Војводина															
Укупно	675403	29457	34709	39302	45164	46206	44633	41766	45036	48720	55049	51225	32614	41773	117218
Српкиње	16466	712	865	1149	1339	1335	1012	997	1078	1129	1308	1213	712	1052	2518
Црногорке	26406	1237	1506	1741	1952	2192	2103	2046	2071	2195	2300	1875	1218	1068	2860
Југословенке	607	48	60	60	52	65	65	51	46	44	37	24	18	12	18
Албанке	1970	85	109	135	128	107	134	193	212	237	170	110	92	98	152
Бошњациње/Муслиманке	779	13	13	33	28	28	40	27	37	45	65	72	68	71	230
Бугарке	47	1	2	3	2	0	1	0	3	5	4	2	5	4	15
Влахиње	153062	5263	6395	7214	8069	8627	8510	8416	9321	10334	12019	11123	11832	10800	34831
Мађарице	6086	159	162	223	276	281	316	411	507	589	698	686	493	389	872
Македонке	14202	1569	1484	1472	1352	1187	1119	1053	969	906	769	618	413	384	684

Табела - 4.4. Женско становништво према националној припадности и старости, по подручјима, 2002.

		Војводина <i>наставак</i>													
Укупно		0 - 4	5 - 9	10 - 14	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 - 54	55 - 59	60 - 64	65+
Румунке	15761	651	775	762	862	829	929	998	918	976	1108	1087	1033	993	3669
Словакиње	29486	1176	1291	1413	1679	1756	1650	1715	1794	2073	2407	2306	1908	1900	6348
Словенке	1112	21	24	34	51	53	41	33	41	61	94	88	97	128	342
Украјинке	2456	81	103	136	128	137	181	151	165	181	171	157	182	183	491
Хрватике	32019	757	978	1250	1393	1313	1400	1762	2449	2572	2468	2435	2394	2888	7892
Остале	24799	737	851	1008	1178	1274	1229	1280	1448	1702	1990	1798	1706	1884	6633
Неизј. и неопред.	28978	1928	1974	2282	2433	2593	2225	2115	2011	2192	2293	1861	1143	1026	2703
Регион. припадн.	4867	234	269	309	371	430	408	356	364	429	469	414	230	189	388
Град Београд															
Укупно	743264	29738	33673	36942	45171	51282	52827	49283	47989	52820	65208	64047	39481	45438	126644
Српкиње	8977	256	322	425	480	457	515	580	636	763	855	783	490	680	1714
Црногорке	12339	281	305	431	575	689	751	735	848	969	1187	1269	790	774	2706
Југословенке	589	30	40	27	46	46	60	66	40	38	40	45	36	30	42
Албанке	2872	114	133	167	180	178	195	230	246	277	242	219	189	160	329
Бошњациње/Муслиманке	561	11	4	14	13	18	29	36	30	27	31	65	59	62	151
Бугарке	38	1	4	0	1	5	2	4	1	4	3	4	2	2	5
Влахиње	1401	7	7	11	26	32	31	44	57	79	120	135	193	170	487
Мађарике	4548	38	67	91	110	115	198	227	273	372	467	546	516	425	1087
Ромкиње	9639	1253	1095	964	922	911	782	630	603	604	526	371	261	216	363
Румунке	844	26	20	24	25	46	53	59	53	47	70	96	57	66	190
Словакиње	1221	17	44	31	43	43	54	52	73	86	117	120	91	106	341
Словенке	1356	4	7	8	12	20	14	22	32	32	81	112	130	180	698
Украјинке	299	5	5	5	7	15	27	27	21	26	18	20	19	26	69
Хрватике	7169	19	28	39	61	75	117	180	320	459	584	676	866	948	2764
Остале	5541	186	190	210	262	303	398	430	399	375	424	426	375	359	1091
Неизј. и неопред.	16286	709	740	865	1064	1227	1211	1119	1144	1251	1519	1466	845	761	2239
Регион. припадн.	278	6	10	9	14	20	17	16	19	15	33	31	19	21	46

Табела - 4.5. Мушко и женско становништво према брачном стању и према старости, по подручјима, 2002.

Централна Србија без Београда										
	Мушко					Женско				
	свега	неожењени	ожењени	удовци	разведени	свега	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно	1591753	436436	1023753	84739	39848	1672501	297882	1033339	271591	62760
15-19	131232	127312	1364	9	62	125228	115098	7995	53	201
20-24	131867	116450	14401	28	320	125689	80641	42893	251	1333
25-29	130114	72792	55310	104	1523	126118	39892	81650	705	3536
30-34	121517	37247	80687	206	3071	120321	16132	97138	1427	5319
35-39	122907	24511	93163	418	4559	122755	9460	103961	2510	6522
40-59	537045	44100	458855	10677	22440	531820	21132	435081	45408	28975
60 +	403318	8510	314336	72386	7438	504127	11349	257112	218002	16364
Војводина										
	Мушко					Женско				
	свега	неожењени	ожењени	удовци	разведени	свега	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно	819605	252441	498611	36288	30186	890173	181112	502947	159037	45234
15-19	70365	69051	575	5	34	67412	63939	2908	24	89
20-24	73086	65954	6764	11	167	69355	49030	19377	115	722
25-29	69081	41041	26905	42	992	66873	24199	40071	294	2221
30-34	65115	21496	41398	102	2049	64164	10763	49041	766	3533
35-39	68948	15376	49911	246	3356	69286	6807	56129	1478	4799
40-59	287819	31120	232552	6031	17831	294015	15717	226386	29232	22341
60 +	181139	6792	139021	29629	5528	254558	9462	107237	126201	11347
Град Београд										
	Мушко					Женско				
	свега	неожењени	ожењени	удовци	разведени	свега	неудате	удате	удовице	разведене
Укупно	630309	198207	378764	25196	25245	716890	174665	382837	107238	49520
15-19	51756	50807	424	1	18	49658	48013	1234	10	43
20-24	56279	52636	3390	5	70	56153	45783	9828	57	348
25-29	54441	37810	15986	26	487	57939	30194	26010	245	1371
30-34	50921	19885	29536	66	1336	54409	15015	36042	502	2751
35-39	48697	11202	34990	132	2268	53416	8273	39861	1020	4180
40-59	215853	19912	177060	3932	14582	247367	18111	182315	20871	25630
60 +	147849	4552	115842	20863	6326	193298	8259	85714	83934	15008

Табела - 4.6. Мушко и женско становништво (15 и више) градских и осталих насеља према брачном стању, по подручјима, 2002.

Мушкарци								
	Свега 15+	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-59	60 +
Централна Србија без Београда								
<i>градска</i>								
Неожењен	210023	64790	60639	37460	16760	9423	16157	2987
Ожењен	454315	689	6055	24768	38349	45300	224549	112370
Удовац	26237	2	9	33	69	187	4746	20963
Разведен	20042	26	149	744	1576	2394	11497	3452
<i>остала</i>								
Неожењен	226413	62522	55811	35332	20487	15088	27943	5523
Ожењен	569438	675	8346	30542	42338	47863	234306	201966
Удовац	58502	7	19	71	137	231	5931	51423
Разведен	19806	36	171	779	1495	2165	10943	3986
Војводина								
<i>градска</i>								
Неожењен	142529	39008	39268	24786	12143	7959	15134	3450
Ожењен	278474	283	3413	15021	23554	27830	132782	74790
Удовац	18486	1	6	17	44	138	3350	14827
Разведен	18909	17	81	579	1244	2076	11213	3563
<i>остала</i>								
Неожењен	109912	30043	26686	16255	9353	7417	15986	3342
Ожењен	220137	292	3351	11884	17844	22081	99770	64231
Удовац	17802	4	5	25	58	108	2681	14802
Разведен	11277	17	86	413	805	1280	6618	1965
Град Београд								
<i>градска</i>								
Неожењен	162432	40555	42956	31765	16905	9301	16062	3807
Ожењен	302036	345	2332	11857	23261	28166	140690	94167
Удовац	19726	0	3	17	52	94	3151	16276
Разведен	21614	16	46	360	1075	1884	12523	5589
<i>остала</i>								
Неожењен	35775	10252	9680	6045	2980	1901	3850	745
Ожењен	76728	79	1058	4129	6275	6824	36370	21675
Удовац	5470	1	2	9	14	38	781	4587
Разведен	3631	2	24	127	261	384	2059	737
Жене								
	Свега 15+	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-59	60 +
Централна Србија без Београда								
<i>градска</i>								
Неудата	169091	60759	48331	25404	9967	5713	12634	4783
Удата	460036	2517	17026	37236	46791	52352	218779	82679
Удовица	102719	17	116	334	702	1293	23077	76338
Разведена	42051	90	714	2175	3510	4511	20548	10241
<i>остала</i>								
Неудата	128791	54339	32310	14488	6165	3747	8498	6566
Удата	573303	5478	25867	44414	50347	51609	216302	174433
Удовица	168872	36	135	371	725	1217	22331	141664
Разведена	20709	111	619	1361	1809	2011	8427	6123
Војводина								
<i>градска</i>								
Неудата	113257	36979	31693	16525	7269	4401	10062	5722
Удата	281687	1200	9759	22441	27421	31097	132851	56007
Удовица	85730	12	52	164	433	831	16765	67027
Разведена	33003	45	424	1421	2461	3408	16901	8227
<i>остала</i>								
Неудата	67855	26960	17337	7674	3494	2406	5655	3740
Удата	221260	1708	9618	17630	21620	25032	93535	51230
Удовица	73307	12	63	130	333	647	12467	59174
Разведена	12231	44	298	800	1072	1391	5440	3120
Град Београд								
<i>градска</i>								
Неудата	150721	38906	38870	26750	13567	7597	16664	7562
Удата	306258	783	6703	19726	28690	31931	147686	69322
Удовица	87966	7	37	190	405	839	17039	69002
Разведена	45423	32	246	1104	2392	3772	23724	13988
<i>остала</i>								
Неудата	23944	9107	6913	3444	1448	676	1447	697
Удата	76579	451	3125	6284	7352	7930	34629	16392
Удовица	19272	3	20	55	97	181	3832	14932
Разведена	4097	11	102	267	359	408	1906	1020

Табела - 4.7. Мушко и женско становништво према националности и брачном стању, по подручјима, 2002

	Мушкарци												Жене											
	Централна Србија без Београда												Војводина											
	Свега	Неожењен	Ожењен	Удовац	Разведен	Свега	Неудата	Удата	Удовца	Разведена	Свега	Неудата	Удата	Удовца	Разведена									
Срби/ Српкиње	1437107	391981	926244	77846	36451	1505322	263906	930096	249088	57571	1437107	391981	926244	77846	36451	1505322	263906	930096	249088	57571				
Црногорци/ Црногорке	5887	1429	4034	210	187	5110	829	3198	827	242	5887	1429	4034	210	187	5110	829	3198	827	242				
Југословени/ Југословенке	3692	921	2416	200	150	3992	803	2259	647	271	3692	921	2416	200	150	3992	803	2259	647	271				
Албанци/ Албанке	19828	6461	12611	653	46	20352	5184	13341	1747	46	19828	6461	12611	653	46	20352	5184	13341	1747	46				
Бошњаци/Муслимани/ Бошњациње/Муслиманке	53041	17672	32831	1583	493	56130	14929	33853	5708	1179	53041	17672	32831	1583	493	56130	14929	33853	5708	1179				
Власи/ Влахиње	16991	3300	11520	1407	744	17911	1618	10694	4743	824	16991	3300	11520	1407	744	17911	1618	10694	4743	824				
Мађари/ Мађарице	320	59	216	23	21	645	52	421	130	40	320	59	216	23	21	645	52	421	130	40				
Роми/ Ромкиње	20785	5449	13631	883	704	20765	3982	13449	2270	960	20785	5449	13631	883	704	20765	3982	13449	2270	960				
Румуни/ Румунке	495	109	332	31	23	2077	121	1771	139	40	495	109	332	31	23	2077	121	1771	139	40				
Словаци/ Словакиње	42	11	29	1	1	129	6	96	21	6	42	11	29	1	1	129	6	96	21	6				
Хрвати/ Хрватице	943	154	696	57	34	2637	128	1870	537	99	943	154	696	57	34	2637	128	1870	537	99				
Неизјашњени/неопредељени	9085	2764	5476	426	336	10114	2226	5678	1564	563	9085	2764	5476	426	336	10114	2226	5678	1564	563				
	Војводина																							
Срби/ Српкиње	537728	167556	328520	22928	17708	571935	122972	324386	96449	27263	537728	167556	328520	22928	17708	571935	122972	324386	96449	27263				
Црногорци/ Црногорке	15972	5258	9668	545	486	13740	4172	6723	2149	679	15972	5258	9668	545	486	13740	4172	6723	2149	679				
Југословени/ Југословенке	18677	6539	10575	624	909	21922	5477	11793	2951	1666	18677	6539	10575	624	909	21922	5477	11793	2951	1666				
Албанци/ Албанке	894	242	598	25	29	439	110	298	21	10	894	242	598	25	29	439	110	298	21	10				
Бошњаци/Муслимани/ Бошњациње/Муслиманке	1736	497	1097	61	77	1641	295	1074	192	78	1736	497	1097	61	77	1641	295	1074	192	78				
Власи/ Влахиње	50	9	36	2	3	41	6	22	10	3	50	9	36	2	3	41	6	22	10	3				
Мађари/ Мађарице	117355	33118	72129	6004	5982	134190	19822	76728	29808	7726	117355	33118	72129	6004	5982	134190	19822	76728	29808	7726				
Роми/ Ромкиње	9996	3509	5610	399	432	9677	2539	5433	1185	484	9996	3509	5610	399	432	9677	2539	5433	1185	484				
Румуни/ Румунке	12197	2849	8022	926	364	13573	2022	8161	2846	499	12197	2849	8022	926	364	13573	2022	8161	2846	499				
Словаци/ Словакиње	23096	6555	14604	1182	692	25606	3730	15511	5383	919	23096	6555	14604	1182	692	25606	3730	15511	5383	919				
Хрвати/ Хрватице	21400	5993	13333	1118	941	29034	4381	16725	6347	1558	21400	5993	13333	1118	941	29034	4381	16725	6347	1558				
Неизјашњени/неопредељени	19569	8084	10011	560	818	22794	6889	11218	2960	1642	19569	8084	10011	560	818	22794	6889	11218	2960	1642				
	Град Београд																							
Срби/ Српкиње	567964	180754	341148	22458	22443	642911	158316	344122	95294	44062	567964	180754	341148	22458	22443	642911	158316	344122	95294	44062				
Црногорци/ Црногорке	10853	2636	7288	425	490	7974	2029	4105	1237	593	10853	2636	7288	425	490	7974	2029	4105	1237	593				
Југословени/ Југословенке	8792	2417	5377	478	509	11322	2767	5376	2011	1159	8792	2417	5377	478	509	11322	2767	5376	2011	1159				
Албанци/ Албанке	794	204	504	50	36	492	155	288	31	15	794	204	504	50	36	492	155	288	31	15				
Бошњаци/Муслимани/ Бошњациње/Муслиманке	2497	732	1591	87	82	2458	568	1462	298	128	2497	732	1591	87	82	2458	568	1462	298	128				
Власи/ Влахиње	33	7	22	3	1	33	7	20	3	3	33	7	22	3	1	33	7	20	3	3				
Мађари/ Мађарице	658	120	459	43	36	1376	128	739	387	121	658	120	459	43	36	1376	128	739	387	121				
Роми/ Ромкиње	6238	2015	3806	175	210	6327	1660	3769	611	253	6238	2015	3806	175	210	6327	1660	3769	611	253				
Румуни/ Румунке	471	107	308	40	14	774	108	488	130	47	471	107	308	40	14	774	108	488	130	47				
Словаци/ Словакиње	892	239	563	45	43	1129	137	672	256	62	892	239	563	45	43	1129	137	672	256	62				
Хрвати/ Хрватице	3143	508	2216	252	162	7083	554	4280	1766	477	3143	508	2216	252	162	7083	554	4280	1766	477				
Неизјашњени/неопредељени	10699	3877	5850	378	520	13972	4296	6378	1907	1327	10699	3877	5850	378	520	13972	4296	6378	1907	1327				

Табела - 4.8. образовање мушког становништва према старости, по подручјима, 2002.

Централна Србија без Београда								
	Укупно	Без и 1-3	4-7	Основно	Средње	Више	Високо	Више и високо
Свега 15+	1591753	72536	258207	405013	645076	62153	79433	141586
15-19	131232	8624	2597	87727	25446	52	0	52
20-24	131867	1714	3186	23726	95634	1521	719	2240
25-29	130114	1423	3035	28439	81988	3201	5594	8795
30-34	121517	1397	2374	29506	70255	3830	7473	11303
35-39	122907	1489	2649	30015	67623	4730	9289	14019
40-44	136463	1944	5998	32220	70955	6444	11597	18041
45-49	160402	2644	14219	45751	70798	7624	11476	19100
50-54	143545	2430	16801	40437	57625	9179	10167	19346
55-59	96635	2349	20771	24689	31157	7130	6321	13451
60-64	109280	3993	40163	23602	25613	6296	6157	12453
65 +	294038	39747	144644	35785	45342	11937	10267	22204
Војводина								
Свега 15+	819605	30082	91457	192829	412616	36604	47257	83861
15-19	70365	4889	1898	47153	14781	10	0	10
20-24	73086	1007	2450	11454	56321	786	440	1226
25-29	69081	781	1954	13587	47124	1857	3216	5073
30-34	65115	794	1551	14143	41633	2155	4171	6326
35-39	68948	911	1638	15085	43004	2647	4834	7481
40-44	74885	1230	2630	15435	44434	3951	6358	10309
45-49	85300	1682	5086	19327	46899	4712	6688	11400
50-54	76627	1386	6244	16522	40119	5419	6156	11575
55-59	51007	1422	7368	10694	23265	3842	3938	7780
60-64	55175	2228	13767	10901	19873	3796	4169	7965
65 +	125964	12244	46482	17770	34096	7347	7172	14519
Град Београд								
Свега 15+	630309	11894	24352	100850	343991	51431	96407	147838
15-19	51756	2952	316	36385	10867	32	0	32
20-24	56279	429	375	5242	48583	1022	605	1627
25-29	54441	332	271	5512	40797	2661	4858	7519
30-34	50921	318	180	4592	35014	3175	7629	10804
35-39	48697	272	179	4491	31519	3517	8712	12229
40-44	51723	328	257	5013	31786	4552	9769	14321
45-49	64067	430	665	8032	37365	5803	11749	17552
50-54	61134	411	895	7615	33211	6803	12184	18987
55-59	38929	294	1206	5371	19278	4901	7871	12772
60-64	43221	465	3154	6406	18448	5446	9292	14738
65 +	104628	3540	16729	11654	35858	13428	23394	36822

Табела - 4.9. образовање женског становништва према старости, централна Србија, по подручјима, 2002.

Централна Србија без Београда								
	Укупно	Без и 1-3	4-7	Основно	Средње	Више	Високо	Више и високо
Свега 15+	1672501	253496	315452	427409	515753	51330	58489	109819
15-19	125228	7555	2730	86549	22244	43	0	43
20-24	125689	1777	3123	21742	91264	2564	915	3479
25-29	126118	1626	3132	26993	74673	5743	8499	14242
30-34	120321	1679	3147	30596	63592	6326	9055	15381
35-39	122755	1996	4447	32026	62197	6304	9642	15946
40-44	134646	2770	11698	38952	59764	6431	9503	15934
45-49	155171	3992	25339	54072	52537	5595	8370	13965
50-54	140970	4432	30714	49128	39524	6846	5744	12590
55-59	101033	6354	39529	27811	18562	4300	2365	6665
60-64	119874	17056	60902	22980	12016	3353	1961	5314
65 +	384253	197186	128114	33367	16937	3618	2138	5756
Војводина								
Свега 15+	890173	80021	154206	232735	338566	36881	41339	78220
15-19	67412	3984	1344	47029	13429	25	0	25
20-24	69355	913	1549	9738	54219	1685	794	2479
25-29	66873	819	1468	11704	43051	3614	5714	9328
30-34	64164	797	1426	13541	37698	3923	6153	10076
35-39	69286	1081	1662	15479	39857	4626	5940	10566
40-44	75211	1564	3177	19413	39310	4712	6444	11156
45-49	84295	2104	7318	27733	36561	4173	5904	10077
50-54	77862	2496	10141	27445	28344	4842	4172	9014
55-59	56647	3683	14571	17727	15097	3205	2103	5308
60-64	65337	8063	26840	15269	10579	2528	1835	4363
65 +	189221	52742	84114	26780	19480	3449	2153	5602
Град Београд								
Свега 15+	716890	35650	53173	150626	340346	46657	89019	135676
15-19	49658	2458	359	35859	9822	15	0	15
20-24	56153	505	454	4121	48646	1384	1017	2401
25-29	57939	431	371	4599	39014	4298	9215	13513
30-34	54409	375	304	5012	32649	4634	11422	16056
35-39	53416	417	343	5657	30729	4946	11313	16259
40-44	58900	534	697	8656	32858	5119	11016	16135
45-49	72318	672	1645	14191	37527	5844	12420	18264
50-54	71215	673	2451	16007	34836	6776	10447	17223
55-59	44934	855	4064	11625	18845	4026	5508	9534
60-64	50897	1912	9348	13543	16797	3629	5639	9268
65 +	142401	24752	32889	30692	37449	5834	10701	16535

Табела - 4.10. Мушко и женско становништво (15 + год) градских и осталих насеља према нивоу образовања, по подручјима. 2002.

	Градска						Остала					
	Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд		Ц. Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	714187	777244	459526	514711	508317	592663	877566	895257	360079	375462	121992	124227
Без школе и 1-3 разреда ОШ	16779	56431	11354	32394	8016	21520	55757	197065	18728	47627	3878	14130
4-7 разреда ОШ	36178	76824	30013	64936	10372	33269	222029	238628	61444	89270	13980	19904
Основно образовање	141785	192942	89925	124752	69045	114941	263228	234467	102904	107983	31805	35685
Средње образовање	375726	335667	256625	226312	273563	286808	277685	187161	155991	112254	62093	46463
Стручне школе 2-3 године	135459	64871	119730	52971	60935	30500	134392	49324	81742	29788	20323	6993
Гимназије	35055	54644	18841	37827	33584	61619	12006	15628	5811	11241	1954	3994
Средње стручне школе	183406	201971	111635	130723	164933	185036	114782	111896	64805	68455	36830	33800
Средње усмерено	11893	12009	3674	3893	6975	6959	11053	9125	2214	2217	1632	1275
Више образовање	47421	40959	27405	27481	43825	39846	18339	13658	9199	9400	3999	3524
Високо образовање	66116	50131	39577	35265	92874	86357	13323	8361	7680	6074	3527	2659
Више и високо	113537	91090	66982	62746	136699	126203	31662	22019	16879	15474	7526	6183

Табела - 4.11. Образовање мушког и женског становништва појединих националности, централна Србија и Војводина, 2002.

Централна Србија						
	Укупно 15+	Без шк. и 1-3 разреда	4-7 разреда	Основно образовање	Средње образовање	Терцијарни
Мушко						
Укупно	2222062	84430	282559	505863	989067	289424
Срби	2005071	65806	257307	446007	914124	259415
Црногорци	16740	137	230	1627	7388	6955
Југословени	12484	176	478	1798	5890	3887
Албанци	20622	1887	1779	8134	5106	1377
Бошњаци/Муслимани	55538	3248	4130	19931	22321	4077
Роми	27023	5486	7601	9974	3335	148
Неизјашњени/неопредељени	19784	796	1188	3983	9124	4093
Женско						
Укупно	2389391	289146	368625	578035	856099	245495
Српкиње	2148233	251109	328879	507742	791015	222595
Црногорке	13084	588	815	2734	5738	2968
Југословенке	15314	534	1096	2969	6922	3529
Албанке	20844	3806	3921	10396	1634	394
Бошњакиње	58588	7903	8438	22591	16160	2198
Ромкиње	27092	10428	8002	7129	1307	41
Неизјашњене/неопредељене	24086	1656	2195	5312	9983	4460
Војводина						
	Укупно 15+	Без шк. и 1-3 разреда	4-7 разреда	Основно образовање	Средње образовање	Терцијарни
Мушко						
Укупно	819605	30082	91457	192829	412616	83861
Срби	537728	16541	51192	118196	284703	60588
Црногорци	15972	221	609	2532	9151	3303
Југословени	18677	468	1163	4784	10149	1940
Буњевци	8210	241	1375	2347	3729	509
Мађари	117355	4368	19100	33278	52750	7263
Роми	9996	3183	3275	2665	793	27
Румуни	12197	895	3485	3814	2925	937
Словаци	23096	582	3863	7156	9888	1383
Хрвати	21400	664	2955	5327	10352	1940
Неизјашњени/неопредељени	19569	995	1188	4846	10288	2060
Женско						
Укупно	890173	80021	154206	232735	338566	78220
Српкиње	571935	53912	85216	141509	232450	54265
Црногорке	13740	1100	1325	3127	6384	1699
Југословенке	21922	896	2198	6047	10347	2270
Буњевке	9561	563	2731	2628	3142	485
Мађарице	134190	8765	33881	41787	41061	8206
Ромкиње	9677	4848	2831	1636	325	13
Румунке	13573	1584	4326	3835	2567	1117
Словакиње	25606	1010	7364	8518	6993	1555
Хрватице	29034	2502	6399	7734	10097	2155
Неизјашњене/неопредељене	22794	1508	2097	6089	10356	2575

Табела - 4.12. Мушко становништво које обавља занимање према делатношћу и занимањима, по подручјима, 2002.

	Свега	Законодавци, функционери, руководиоци менаџери	Стручњаци	Стручни сарадници и техничари	Службеници	Услужни радници и трговци	Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	Занатлије и сродни радници	Руковаоци машинама и уређајима и монтери	Основна једноставна занимања	Војна лица
Укупно	788721	29758	36894	86104	33064	57635	206767	127427	120051	46482	9920
Пољопривреда, лов и шумарство	219679	685	834	2420	1214	937	205085	1406	2929	3982	0
Рибарство	282	13	8	12	23	24	135	25	18	17	0
Вађење руда и камења	18586	172	589	2456	643	339	90	6745	5327	1329	0
Прерађивачка индустрија	211539	6048	7086	27557	10666	5671	817	59717	72817	13252	48
Ел. енерг., гасом и водом (Производња и снабдевање)	18723	343	989	3437	1038	294	44	6747	3617	1630	0
Грађевинарство	44312	1346	1090	3656	1184	409	50	21413	4782	10289	7
Трговина, оправка мотор. возила, моторицикала и предмета за домаћинство	69613	10336	1347	6820	3448	25628	66	11594	4672	3505	3
Хотели и ресторани	14991	2438	99	648	711	8438	26	908	510	811	6
Саобраћај, складиштење и везе	46232	3832	847	5473	6213	2354	43	5689	17910	2558	7
Финансијско посредовање	3925	325	598	1552	703	109	0	118	199	162	0
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	13435	827	2937	3192	771	836	71	2331	1095	834	11
Државна управа, одбрана, обавезно социјално осигурање	38585	1062	3761	7831	2514	9728	26	1315	1082	642	9296
Образовање	22956	430	7303	8406	492	169	25	1767	860	1955	459
Здравствени и социјални рад	20002	304	5943	5459	1026	1199	39	2132	1989	1009	71
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	15234	1035	2673	3933	987	1062	246	1052	1185	2501	12
Приватна домаћинства са запосленим лицима	44	0	0	0	0	8	0	0	0	21	0
Екстериторијалне организације и тела	24	0	3	6	3	0	2	1	2	3	0
Војводина											
Укупно	402097	20618	21024	47739	20810	31573	67382	72177	71844	36393	3652
Пољопривреда, лов и шумарство	104830	1373	1405	4443	2459	1057	65837	6749	9815	11602	0
Рибарство	908	26	26	31	22	64	524	32	68	109	0
Вађење руда и камења	2896	83	276	617	114	67	8	624	963	120	0
Прерађивачка индустрија	111783	4506	3135	13985	6234	3102	571	29824	39695	9320	6
Ел. енерг., гасом и водом (Производња и снабдевање)	7393	236	482	1343	389	115	36	2936	1236	577	0
Грађевинарство	27314	940	693	2374	704	265	34	14375	2809	4966	3
Трговина, оправка мотор. возила, моторицикала и предмета за домаћинство	42474	5912	942	4749	2215	13693	90	8318	3125	2272	5
Хотели и ресторани	7501	1476	47	206	384	4479	14	245	116	452	0
Саобраћај, складиштење и везе	26775	2563	442	3452	3833	1309	35	3069	10213	1636	6

Табела - 4.12. Мушко становништво које обавља занимање према делатношћу и занимањима, по подручјима, 2002.

	Свега	Законодавци, функционери, руководиоци менаџери	Стручњаци	Стручни сарадници и техничари	Службеници	Услужни радници и трговци	Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	Занатлије и сродни радници	Руководиоци машинама и уређајима и монтери	Основна једноставна занимања	Војна лица
Финансијско посредовање	3291	393	542	1280	591	117	1	61	177	97	0
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	8147	656	2101	2163	611	451	18	1085	396	455	34
Државна управа, одбрана, обавезно соц.осигурање	18183	791	1631	3904	1163	5390	20	747	588	505	3337
Образовање	9103	271	4025	3040	235	75	8	378	337	478	226
Здравствени и социјални рад	8858	261	2763	2505	439	455	27	911	1011	430	35
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	11002	899	2285	2469	798	765	159	1027	819	1654	0
Приватна домаћинства са запосленим лицима	139	0	0	0	0	10	0	0	0	117	0
Екстериторијалне организације и тела	19	2	5	2	2	1	0	4	0	3	0
Град Београд											
Укупно	318983	26041	38224	49533	16429	31478	12481	56497	44966	16985	6655
Пољопривреда, лов и шумарство	16792	373	293	535	240	167	12063	900	1192	970	0
Рибарство	75	3	4	4	3	9	31	4	10	5	0
Вађење руда и камења	7579	196	278	1012	249	147	14	2102	2502	457	0
Прерађивачка индустрија	64491	3683	4612	9406	3404	2050	95	18138	15638	2645	41
Електроенерџија, гасом и водом (Производња и снабдевање)	10250	401	883	1961	392	349	19	3217	2035	383	0
Грађевинарство	28309	1736	1773	3250	716	396	20	12179	3207	4782	17
Трговина, оправка мотор. возила, моторикала и предмета за домаћинство	50152	7399	3109	7327	2403	12781	52	8214	2849	1791	3
Хотели и ресторани	7456	1017	123	335	448	4258	8	331	262	342	7
Саобраћај, складиштење и везе	39660	5191	1792	5241	3952	2135	19	4861	12912	1619	14
Финансијско посредовање	4588	503	1048	1334	533	180	0	207	282	88	0
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	22028	1991	6978	4697	1125	1776	25	2152	850	930	206
Државна управа, одбрана, обавезно соц.осигурање	24548	1296	3270	4408	1017	5346	31	1193	984	256	5721
Образовање	9672	271	5543	2210	200	120	13	223	178	385	395
Здравствени и социјални рад	10118	250	3757	2635	446	409	10	717	908	452	223
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	16201	1456	4210	4092	914	1144	77	1073	902	1506	28
Приватна домаћинства са запосленим лицима	90	0	0	0	0	12	0	0	0	61	0
Екстериторијалне организације и тела	146	16	33	26	12	13	3	4	27	2	0

Табела - 4.13. Женско становништво које обавља занимање према делатностима и занимањима, по подручјима, 2002.

	Свега	Законодавци, функционери, руководиоци менаџери	Стручњаци	Стручни сарадници и техничари	Службеници	Услужни радници и трговци	Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	Занатлије и сродни радници	Руковаоци машинама и уређајима и монтери	Основна једноставна занимања	Војна лица
Укупно	563042	11147	36426	117540	32700	68853	165400	18705	53796	37301	157
Пољопривреда, лов и шумарство	172093	130	373	2278	887	1011	164900	146	372	1949	0
Рибарство	68	2	7	21	9	9	11	5	0	4	0
Вађење руда и камења	3462	30	249	1428	554	222	34	193	184	368	0
Прерађивачка индустрија	130850	1693	4411	27611	8865	7322	204	13842	51506	10303	3
Ел. енерг., гасом и водом (Производња и снабдевање)	4543	86	400	2003	926	92	13	102	141	629	0
Грађевинарство	6227	213	492	2823	1037	363	6	307	60	913	0
Трговина, оправка мотор. возила, моторикала и предмета за домаћинство	66090	5074	1608	9575	3445	41632	65	970	227	1886	0
Хотели и ресторани	16162	750	105	1236	1044	9628	9	388	54	2550	1
Саобраћај, складиштење и везе	10600	377	527	4027	2644	796	13	154	244	1367	0
Финансијско посредовање	7307	150	838	3884	1704	85	1	22	10	341	0
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	10892	357	1743	4229	1241	453	49	387	343	1703	0
Државна управа, одбрана, обавезно социјално осигурање	18207	370	3959	6270	4806	450	15	94	62	1296	138
Образовање	35700	169	11663	14436	1180	872	8	732	93	5232	2
Здравствени и социјални рад	56105	197	8364	32604	1802	3225	17	634	204	7163	13
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	10324	1368	1212	2315	1291	2627	55	86	71	961	0
Приватна домаћинства са запосленим лицима	167	0	0	0	0	35	0	0	0	99	0
Екстериторијалне организације и тела	10	0	3	4	2	0	0	1	0	0	0
Војводина											
Укупно	282034	9742	24723	69704	23998	45085	41460	7998	26497	28946	31
Пољопривреда, лов и шумарство	53142	319	650	3878	1848	1059	40917	219	341	3893	0
Рибарство	110	2	4	37	20	16	10	0	0	21	0
Вађење руда и камења	640	21	127	240	105	36	3	11	40	54	0
Прерађивачка индустрија	66553	1721	2254	12941	5144	4773	225	5897	25102	7778	1
Ел. енерг., гасом и водом (Производња и снабдевање)	2123	67	227	961	442	64	9	44	29	270	0
Грађевинарство	3890	192	355	1561	686	268	1	219	50	536	0
Трговина, оправка мотор. возила, моторикала и предмета за домаћинство	45803	3750	1109	6808	2960	28244	184	694	320	1243	1
Хотели и ресторани	7957	607	29	416	456	4940	4	191	26	1231	0
Саобраћај, складиштење и везе	7040	403	290	2535	2274	450	2	56	112	851	0

Табела - 4.13. Женско становништво које обавља занимање према делатностима и занимањима, по подручјима, 2002.

	Свега	Законодавци, функционери, руководиоци менаџери	Стручњаци	Стручни сарадници и техничари	Службеници	Услужни радници и трговци	Радници у пољопривреди, рибарству и шумарству	Занатлије и сродни радници	Руковаоци машинама и уређајима и монтери	Основна једноставна занимања	Војна лица
Војводина наставак											
Финансијско посредовање	7283	261	934	3859	1810	62	1	7	10	311	0
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	8209	318	1386	3347	1188	302	13	84	79	1396	0
Државна управа, одбрана, обавезно соц.осигурање	11796	441	2333	4099	3286	352	9	52	35	1113	25
Образовање	22099	203	8971	8036	808	567	2	48	19	3384	2
Здравствени и социјални рад	31680	284	4482	18270	1157	1846	16	213	117	5182	2
Остале комуналне, друштвене и личне услугне активности	8603	1067	1383	1648	1181	2010	63	149	103	934	0
Приватна домаћинства са запосленим лицима	461	0	0	0	0	81	0	0	0	356	0
Екстериторијалне организације и тела	22	1	7	5	6	0	0	0	0	3	0
Град Београд											
Укупно	264608	12730	46990	76742	23909	39492	9215	6123	9232	24347	373
Пољопривреда, лов и шумарство	11397	98	275	682	315	255	8919	102	91	635	0
Рибарство	31	2	1	10	6	5	0	0	0	5	0
Вађење руда и камења	1856	55	137	718	382	38	10	101	135	201	0
Прерађивачка индустрија	40369	1634	3621	9901	3524	3182	57	3736	8010	3738	2
Електроенерџ, гасом и водом (Производња и снабдевање)	2713	71	414	1101	413	46	7	70	71	326	0
Грађевинарство	6054	422	893	2261	860	289	0	139	37	1118	0
Трговина,оправка мотор. возила, моторикала и предмета за домаћинство	51239	4500	3902	10530	3574	22776	126	705	116	1555	2
Хотели и ресторани	8636	453	138	682	562	4598	5	219	68	1543	0
Саобраћај, складиштење и везе	14269	907	1558	4834	2937	1197	7	148	264	1118	0
Финансијско посредовање	10081	498	2225	3947	1656	117	1	62	24	325	0
Некретнине, изнајмљивање станова и пословне активности	18819	1089	5454	6371	1804	522	25	156	95	2327	5
Државна управа, одбрана, обавезно соц.осигурање	18301	855	5159	4888	3613	612	13	149	46	1331	157
Образовање	21522	245	10725	5512	884	312	8	64	28	3292	8
Здравствени и социјални рад	40461	247	8347	21446	1527	2386	8	214	99	5294	197
Остале комуналне, друштвене и личне услугне активности	14273	1529	3661	2803	1459	2999	27	201	113	949	2
Приватна домаћинства са запосленим лицима	639	0	0	0	0	99	0	0	0	498	0
Екстериторијалне организације и тела	151	15	58	29	24	2	0	0	0	7	0

Табела - 4.5.14. Мушко и женско становништво градских и осталих насеља према економској активности, по подручјима, 2002.

		Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
		Градска	Остала	Градска	Остала	Градска	Остала
Економски активни	мушко	444672	573657	288878	241319	295609	79850
	женско	381557	371705	233489	149114	281735	56642
Обавља занимање	мушко	340605	475475	222967	190669	233524	62545
	женско	278121	291614	176074	111402	218766	41225
Лица с личним приходом	мушко	164750	211241	110326	77508	137832	28628
	женско	173941	186008	142647	78518	175417	25000
Издржавано становништво	мушко	256707	256437	150664	114461	165602	37968
	женско	366226	493304	224468	217250	221869	65683

Табела - 4.15. Мушко становништво појединих националности према економској активности, централна Србија и Војводина, 2002.

	Централна Србија									
	Активно		Лица с личним приходом			Издржавано становништво			Издржавано становништво	
	Свега	Обавља занимање	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход	Свега	Деца, ученици и студенти	Неспособни	Остали који не обављају занимање
Срби	1260621	1017308	491394	470498	4878	16018	625832	577972	24425	23435
Црногорци	9809	8174	5029	4895	44	90	3988	3807	44	137
Југословени	6958	5474	4169	4020	34	115	2829	2645	75	109
Албанци	14216	8005	2504	2281	70	153	13188	12046	461	681
Бошњаци/Муслимани	36421	23992	10777	10125	197	455	27075	25292	652	1131
Роми	18020	10950	5143	2308	74	2761	16209	14262	548	1399
Неизјашњени, неодређени	12179	9362	4323	4087	51	185	7549	6959	200	390
Војводина										
	Активно		Лица с личним приходом			Издржавано становништво			Издржавано становништво	
	Свега	Обавља занимање	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход	Свега	Деца, ученици и студенти	Неспособни	Остали који не обављају занимање
Срби	346976	268742	120967	112558	2523	5886	177388	163006	6554	7828
Црногорци	9952	7623	3667	3579	20	68	5397	5249	49	99
Југословени	12717	9567	3517	3258	56	203	7208	6909	100	199
Буљевци	5138	4193	2465	2334	68	63	1633	1492	69	72
Мађари	75659	61890	31111	28568	1058	1485	30204	27822	1306	1076
Роми	6630	3762	1929	397	32	1500	6219	5383	269	567
Румуни	8489	7066	2192	1643	289	260	3911	3150	505	256
Словаци	15978	13195	4822	4414	221	187	6269	5536	458	275
Хрвати	13419	10731	5985	5676	144	165	5084	4600	228	256
Неизјашњени, неодређени	12864	9597	3057	2763	63	231	10044	9186	532	326

Табела - 4.16. Женско становништво појединих националности према економској активности, централна Србија и Војводина, 2002.

		Централна Србија										Војводина					
		Активно					Лица с личним приходом					Издравано становништво					
		Свега	Обавља занимање	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход	Свега	Домаћице	Деца, ученици и студенти	Неспособни	Остали који не обављају занимање	Свега	Домаћице	Деца, ученици и студенти	Неспособни	Остали који не обављају занимање
Српкиње		99775	766256	509374	487793	2890	18691	995515	363760	573743	41096	16916					
Црногорке		6158	4874	3821	3728	13	80	4650	1587	2934	66	63					
Југословенке		6966	5384	4947	4794	23	130	4873	1731	2964	79	99					
Албанке		6369	3672	929	846	6	77	22352	10727	10711	430	484					
Бошњациње, Муслиманке		25022	15179	7534	7045	48	441	43808	18266	23664	1078	800					
Ромкиње		8154	2888	4207	1883	28	2296	26847	11996	13665	446	740					
Неизјашњене, неопредељене		11522	8610	5676	5354	43	279	11124	3052	7466	297	309					
Војводина																	
		Активно					Лица с личним приходом					Издравано становништво					
		Свега	Обавља занимање	Свега	Пензионери	Приход од имовине	Други лични приход	Свега	Домаћице	Деца, ученици и студенти	Неспособни	Остали који не обављају занимање	Свега	Домаћице	Деца, ученици и студенти	Неспособни	Остали који не обављају занимање
Српкиње		25311	188694	132868	123076	3163	6629	288159	112332	163765	7620	4442					
Црногорке		6308	4700	3834	3767	11	56	6309	1272	4919	63	55					
Југословенке		11317	8271	4815	4544	53	218	10243	3116	6919	96	112					
Буњевке		3592	2960	3845	3618	137	90	3087	1459	1462	101	65					
Мађарице		51112	40904	42215	38723	2036	1456	59582	29833	27163	1893	693					
Ромкиње		2664	1108	1772	377	18	1377	9697	4229	4951	235	282					
Румунке		5418	4304	2378	1761	366	251	7887	4086	2931	743	127					
Словакиње		10299	8264	5746	5192	344	210	13364	6919	5596	700	149					
Хрватице		10951	8349	9585	9022	283	280	11447	6329	4548	378	192					
Неизјашњене, неопредељене		11301	8169	4386	4062	66	258	13204	3175	9378	451	200					

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Анкица Шобот

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Демографски и социјални аспекти родне неравноправности у Србији, од
половине 20. века“

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 23.04.2012.

Анкица Шобот

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____Анкица Шобот

Број индекса _____

Студијски програм _____демографија

Наслов рада „**Демографски и социјални аспекти родне неравноправности у Србији, од половине 20. века**“

Ментор _____проф. др Биљана Радивојевић

Потписани/а _____Анкица Шобот

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 23.04. 2012.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Демографски и социјални аспекти родне неравноправности у Србији, од половине 20. века“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 23.04.2012.

